Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

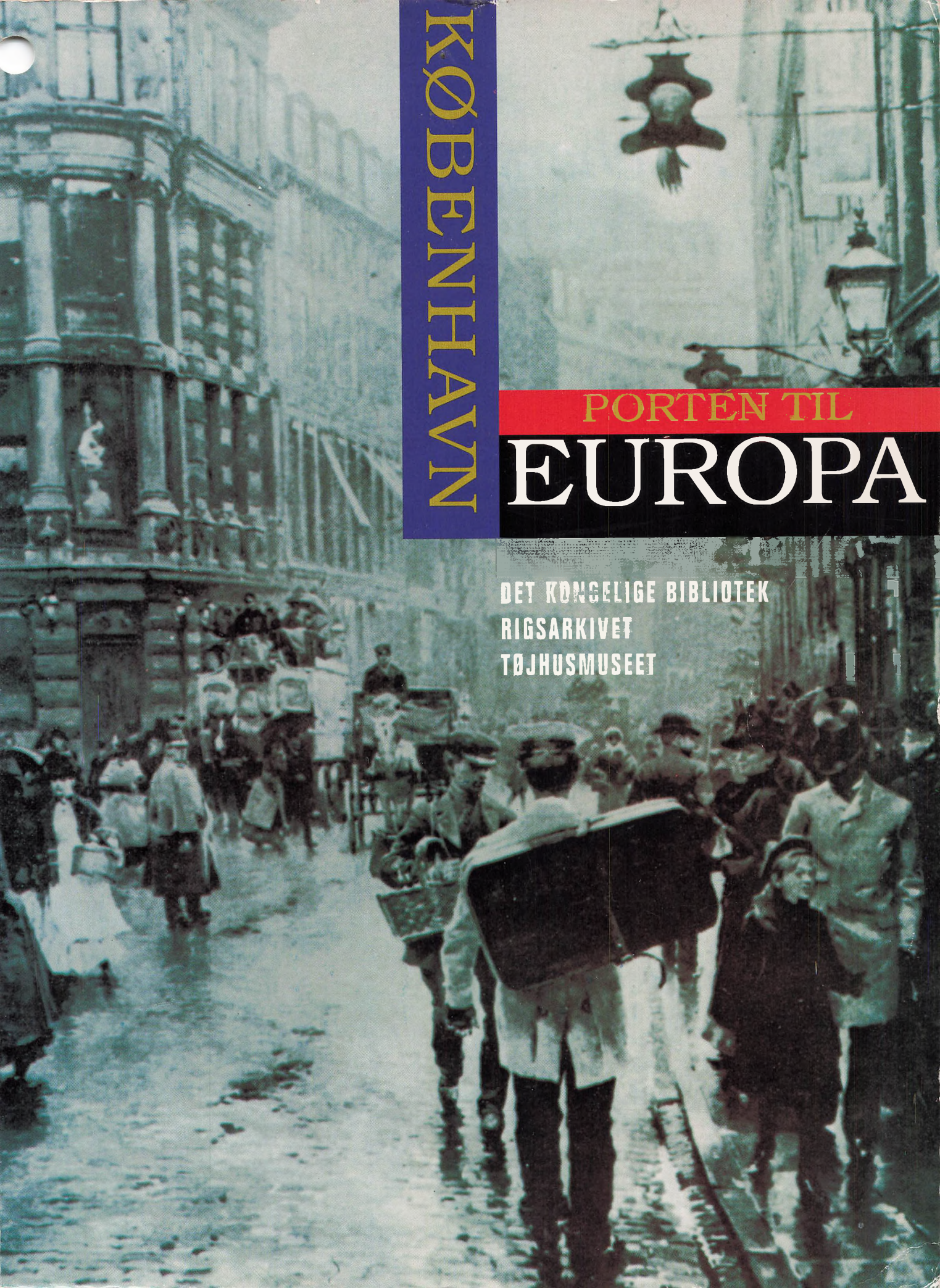

KØBENHAVN

PORTEN TIL

EUROPA

DET KONGELIGE BIBLIOTEK
RIGSARKIVET
TØJHUSMUSEET

København – porten til Europa

En antologi

København – porten til Europa

En antologi

Udgivet af Det kongelige Bibliotek,
Rigsarkivet og Tøjhusmuseet
København 1996

København – porten til Europa. En antologi
1. udgave, 1. oplag

Udgivet af Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Tøjhusmuseet
København 1996

© Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Tøjhusmuseet

Redigeret af John T. Lauridsen og Margit Mogensen

Sat med Utopia
Grafisk produktion: JM Grafisk A/S
Layout: Niels Jacobsen
Papir: Multiart silk
Omslagslayout: Lena Hallberg

ISBN 87-7023-386-1

Udgivelsen er støttet af Kulturministeriet

Omslag efter maleri af Paul Fischer, 1886

Indhold

Forord 7

John T. Lauridsen:
København – porten til Europa 9

Kay S. Nielsen:
Christian 5. – konge og sportsmand 15

Henrik Horstbøll:
»Alting må skrives af enhver«. Trykkefriheden som eksperiment i
København i 1770'erne 34

Signe Mellemgaard og Niels Kayser Nielsen:
Kropskultur – mellem det internationale, det nationale og
det lokale 52

Erik Skyum-Nielsen:
Dannelsesrejse, flugt og eksil 78

Henrik Horstbøll:
»Hvad hører der til at være liberal?« Da liberalismen kom
til København 101

Margit Mogensen:
Snøreliv og stemmeret. Om kvinders frigørelse i Danmark 119

Michael F. Wagner:
Nyttige bøgers udbredelse – fra polyteknisk litteratur til
teknisk prosa 139

Margit Mogensen:
Fagfolk på farten. Uddannelses- og udstillingsrejser
til udlandet i 1800-tallet 153

Mogens Rüdiger:
Protest og fornyelse – om arbejderbevægelsen, kulturradikalismen
og ungdomsoprøret 173

Forfatteroplysninger 191

Illustrationshenvisninger 192

Register 194

Forord

Denne antologi er blevet til i forbindelse med udstillingen »København – porten til Europa«. Udstillingen er resultatet af et samarbejde mellem Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Tøjhusmuseet. Institutionerne fik i 1994 i fællesskab en bevilling af Kulturministeriet til at realisere udstillingen som et led i Kulturby-96 aktiviteterne. Uden denne bevilling ville udstillingen ikke være kommet i stand. Vi vil hermed på institutionernes vegne takke Kulturministeriet for, at vi fik denne enestående mulighed for at vise lidt af det meget, som de store kulturinstitutioner på Slotsholmen rummer; set i sammenhæng med materiale fra talrige nære og fjernere parallelinstitutioner. Vi vil også takke for, at denne antologi kan fremkomme og blive et varigere vidnesbyrd om både Slotsholmens og andre danske kulturskatte.

Udstillingen og antologien er blevet til med kortere varsel end vanligt for projekter af dette omfang. Så meget mere grund har vi til at takke de mange institutioner, afdelinger og enkeltpersoner, der har været med til at sørge for, at det hele alligevel klappede og blev færdigt til tiden. Vores tak gælder i første række alle de institutioner og virksomheder, der har udlånt genstande eller billedmateriale. Bl.a. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Carlsberg Museum og Arkiv, Danmarks grafiske Museum, Danmarks natur- og lægevidenskabelige Bibliotek, Danmarks tekniske Museum, Dansk Skolemuseum, Danske Kvinders Fotoarkiv, De danske Kongers kronologiske Samling, Rosenborg, Den Hirschsprungske Samling, Den kongelige Afstøbningssamling, Den kongelige Staldetat, Det kongelige Teater, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Dronningens Håndbibliotek, Dansk Center for Telemåling, Instituttet for Elektromagnetiske Systemer, Danmarks tekniske Universitet, Filmmuseet, Folketingets Bibliotek, Arkiv og Oplysningstjeneste, Idrætshuset, Geofysisk Afdeling, Københavns Universitet, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Kort- og Matrikelstyrelsen, Kunstakademiets Bibliotek, Kunstindustrimuseet, Københavns Bymuseum, Københavns Stadsarkiv, Købstadsmuseet »Den gamle By«, Landsarkivet for Sjælland, m.m., Medicinsk historisk Museum, Nationalmuseet, Ny Carlsberg Glyptotek, Orlogsmuseet, Polfoto, Randers Kunstmuseum, Royal Copenhagen, Sorø Akademis Bibliotek, Statens Museum for Kunst, Teatermuseet, Thorvaldsens Museum, Vendsyssel historiske Museum, Zoologisk Museum, Års Museum.

Dernæst gælder takken vore kolleger og afdelingerne på de tre institutioner, som er blevet løbet på dørene med talrige henvendelser og opgaver; specielt skal nævnes de fotografiske atelierer på Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek, de har løst en meget stor opgave på rekordtid, samt Kontakt- og Oplysningsafdelingen, Det kongelige Bibliotek, som har fungeret som et effektivt sekretariat. Projektets styregruppe, bestående af museumschef John Erichsen, Nationalmuseet, museumsdirektør Ole L. Frantzen, Tøjhusmuseet, direktør Erland Kolding Nielsen, Det kongelige Bibliotek og rigsarkivar, dr. phil. Johan Peter Noack, Statens Arkiver har engageret fulgt alle faser, rådgivet og truffet de beslutninger, der skulle til for at sikre resultatet. Vi er dem stor tak skyldig.

Folketingets Præsidium har ved dets formand, fhv. justitsminister, professor, dr. polit. Erling Olsen, beredvilligt stillet vandrehallen i Provianthuset til udstillingens rådighed. Kontorchef John Baastrup, Folketingets medlemsafdeling, har sørget for, at samspillet mellem den praktiske dagligdag for Folketinget og udstillingens behov er løst på bedste vis. Slotsgartner Erik Als har givet tilladelse til skiltning i Biblioteksha ven, ligesom Slots- og Ejendomsstyrelsen i det hele taget har været åbne overfor midlertidige ændringer i de bygninger og lokaler, de har ansvaret for.

Grafiker Lena Hallberg har taget sig af tilrettelæggelsen af udstillingens informationsmateriale, plakaten og omslaget til denne antologi og dermed sørget for det helhedspræg, der understreger samarbejdet omkring dette projekt.

Antologiens forfattere har med en enkelt undtagelse alle ligeledes været redaktører ved udstillingen. Vi vil gerne takke dem for indsatsen i begge sammenhænge. Deres indsigt og inspiration har været af afgørende betydning for projektet. Det samme har deres tålmodighed med og villighed til at føje hovedredaktionen i talrige krav og anvisninger undervejs.

Sidst men ikke mindst gælder takken vore to kolleger i hovedredaktionen, udstillingens arkitekter, Søren Mikkelsen og Uffe Schelde Petersen, uden hvis gå-på-mod, overblik og ro, meget ville været faldet anderledes ud – ikke kun på den æstetiske og rumlige side.

København
Februar 1996

Margit Mogensen
John T. Lauridsen

JOHN T. LAURIDSEN

København – porten til Europa

Porten

Porten er både et meget håndfast og et luftigt begreb. Man fornemmer trafik, passage eller gennemtræk, når talen falder på en port. Porten er en åbning, men angiver også adskillelse, en grænse.

København har i de sidste 4-500 år mere end nogen anden nordisk by været porten til Europa. Hvad den nordiske periferi har kunnet byde de europæiske centerlande, er frem for alt strømmet igennem København. Gennemstrømningen foregår imidlertid begge veje. Fra Europa har en stærkere strøm præget Danmark og det øvrige Norden. Vinde fra skiftende lande, snart Italien, Holland, Frankrig, England og Tyskland, har sat sig dybe spor i det nordiske. Skiftevis gennem prægning, snart som ønske om efterligning og enkelte gange påtvunget er Norden og Danmark blevet inddraget i et større magtpolitisk, kulturelt og merkantilt europæisk fællesskab, som står for at glide ind i det 21. århundrede som en europæisk union.

København har ikke været og er ikke den eneste nordiske eller danske port til Europa. I den forstand er det forkert at betegne København som *porten*. Når det alligevel er berettiget, er det fordi København mere end nogen anden enkelt dansk by har modtaget impulser fra og afgivet påvirkninger til det øvrige Europa i det sidste halve årtusinde.

I samme åndedrag skal det med, at en endimensional opfattelse af civilisationsspredning og kulturpåvirkning ikke ligger til grund for det følgende. Der er ikke *en* port, som sætter sig de definitive spor i en lang udvikling. Alt er ikke strømmet ud og ind ad de københavnske porte, meget har bugtet sig til og fra ad andre porte for til sidst at gå op i den større enhed. Her nøjes vi med at se på nogle få centrale politiske og kulturelle hovedtræk, det rent merkantile aspekt er holdt uden for. Ikke fordi det er uvæsentligt, men fordi det i forbindelse med *kultur*byåret 1996 er opfattet som et andet projekt.

Her trækkes nogle lange linier omkring magt, politik og kultur i Danmark. Påny må der gøres afbigt. Der har været umuligt at spænde over det hele, og slet ikke som en stor ligevægtet fremstilling. Store områder er valgt fra, der er lagt vægt på snart nogle snit og snart punktnedslag, men uden at helheden glemmes: Der er mange kulturer og mere end en magt. Statsmagten får ikke lov til at overse det. Det sørger borgerne for.

Udviklingen kan anskues fra porten. Man kan stille sig op og registrere, hvad der kommer ud og ind både i løbet af en dag, en uge, et år og over århundreder. Gøres København lig med iagttageren i porten, så ville det være København, det hele kom til at handle om. Det er imidlertid ikke endnu et bidrag til Københavns historie, der har været hensigten. Vi har ikke blot villet stå vagt og registrere de skiftende vinde, der er strømmet gennem porten. København er i centrum gennem sin funktion som port, men vi forbliver ikke ved porten. Vi rejser med kendte og mindre kendte iagttagere ud i Europa. Kunstnere, politikere, håndværkere og videnskabsmænd har bragt Europa til Danmark. I dag henter turisten selv Europa med hjem. Det trykte medie og siden mange nye massemedier har også hentet Europa til Danmark. Strømmen af påvirkninger og indtryk er intensiv som aldrig før.

Derfor søger vi også de europæiske spor i provinsen. Tanker og ideer fra Europa er via København blevet til virkelighed i provinsen. Det kan godt lugte lidt af gødning i baggrunden, når man spiller cricket i Hjørring. Europæiske pædagogiske principper kan udmærket udfolde sig i Gerlev gennem præsten, der har læst i København. Vi bevæger os gennem porten både ud i Europa, ser på de europæiske spor i porten København og tager endelig den engang besværlige rejse ud i den danske provins for at følge impulsernes omsætning der.

Vægten kommer mere til at ligge på, hvad vi har modtaget fra Europa end hvad vi har givet igen. Og mere på politik, kunst og kultur end på videnskab. Vi ser mere på danskernes indtryk af Europa end på Europas opfattelse af København og Danmark. For Europa spiller København også den betydeligste rolle som port.

Københavns rolle som port er under forandring. I århundreder stod næsten alle danske trykpresser i København. København rummede landets eneste universitet og de fleste højere læreanstalter, samt de betydende kulturinstitutioner. Lærdom, nyheder og kulturudfoldelse havde et dansk center i København, og så havde magten taget bolig her. I løbet af det 20. århundrede er der sket en meget betydelig kulturspredning. Der er en række nyheds- og lærdomscentre uden for København, de æterbårne og elektroniske medier giver lige så gode muligheder for at modtage indtryk fra Europa og verden i Hanstholm som i København. Unge mennesker ved den jyske vestkyst kendte heavy-metal i samme øjeblik som de gjorde det på Vesterbro i København. Denne antologi er trykt i provinsen, hvor de fleste trykpresser nu står. København har som port mistet sin funktion på områder, hvor den tidligere var toneangivende. Med det elektroniske samfund vil den udvikling fortsætte.

Kulturen fra Europa og den øvrige verden behøver ikke passere København for at nå provinsen. H. C. Andersen rejste til København for at realisere sit livs eventyr, vejen til viden, til anerkendelse og berømmelse gik i århundreder over København. Sådan er det ikke nødvendigvis længere,

En af Københavns mange porte. Portmuren og en åbenstående port til Tøjhushavnen (nu Bibliotekshaven ved Det kongelige Bibliotek). Tegning af Chr. Hetsch 1869.

selv om det stadig har sine fordele. Bliver man kendt i København, skal man nok blive kendt i Danmark. De fleste massemedier har i dag deres base der. De er de nye porte til Europa, de er de daglige dagsordenssættere. Massemedierne er på èn gang med til at gøre det danske udblik større og samtidig mere provinsielt. Det kommer an på, hvilken kanal man slår ind på. Københavnstrup med nogle få håndfulde kendte ansigter når ud til hele Danmark hver aften.

I modsat retning trækker magten. Magten i Danmark er ikke blevet spredt i takt med kulturspredningen. Udflytningen af læreanstalter og offentlige aktiviteter fra København til provinsen, er blevet modsvaret af en koncentration af både den offentlige og private magt i Danmark til København. Der er en større magtkoncentration i København i dag, end da den danske enevælde var på sit højdepunkt. Danmark styres mere centralt end nogensinde fra København. Det lettes gennem nye teknologier. Det er gennem København direktiverne fra den europæiske Union skal omsættes i provinsen.

København er fortsat porten til Europa.

Byen

Byen er et kraftfelt i forhold til sine omgivelser, ligesom hovedstaden er det for ethvert land. København har haft den rolle for det danske monarki i 500 år. Indtil den sidste snes år var København tillige ubetinget Nordens største by, men bliver nu tæt fulgt af Stockholm.

København befæstede sin status som Nordens storby, da Christian 4. valgte den som sin residensstad og lod gennemføre byggerier af en skala og efter en plan, som var af europæisk format. Den lange række af enevældige konger fulgte i hans spor, idet der blev gjort meget mere ud af København som den repræsentative by. København blev *byen*, hvor kongen både stillede sin magt til skue og befæstede den. Repræsentationsbyggeriet holdt sit indtog i byen sammen med nye forsvarsværker og en stor garnison. Med det fulgte udenlandske arkitekter og europæisk bygningskultur. København lagde afstand til provinsen i hele sit anlæg, blev ene om at være Danmarks ansigt til Europa.

København kom også til at præge forestillingen om byen. Både i og udenfor København. Danmark blev anskuet fra København. Kun København havde alle de funktioner og indretninger, der hørte til for at være en europæisk by. Selv provinsens største byer var indtil slutningen af 1800-tallet landsbyer i sammenligning med København, og de blev oftest betragtet som sådan fra hovedstaden. København var *byen*, og provinsen var alt det, der var udenfor i dobbelt forstand. Kulturlivet blev anskuet *fra* København, kulturlivet var *i* København, kulturlivet *var* København. Fraværet af jævnbyrdige byer, som er karakteristisk for Danmarks sydlige nabolande, har givet København en særstilling i danskerens bevidsthed, som næppe har paralleller i de større europæiske lande.

Først i løbet af det sidste århundrede har provinsens byvækst og kulturspredningen svækket Københavns position som *byen*. Det er blevet mindre provinsielt at være provins i Danmark. København er stadig et vældigt kulturelt kraftcenter, men det er ikke længere det eneste. Det er ikke som det var engang. Med den europæiske integration, masseturismen og de nye teknologier skal København gøre mere, hvis den skal bevare sin status som byen for danskerne og være andet end en by blandt andre danske byer for europæeren.

København som Kulturby i 1996 er et udtryk for det.

Magt-kultur

Udstillingen »København – porten til Europa« finder sted på Slotsholmen, Danmarks politiske magtcentrum gennem århundreder og ét blandt flere magtcentre endnu længere. Udstillingen foregår i bygninger, der er bygget til brug for magten og dens udøvere. Tøjhuset, Provianthuset og Galejhuset er alle bygget omkring 1600 til den kongelige orlogsflådes behov. Provianthuset tjener stadig direkte magten; det er en del af Folketingsmedlemmernes kontor- og mødeområde.

Kulturen kom også tidligt til Slotsholmen. På Københavns Slot optrådte dansetrupper, musikanter og skuespiltrupper; her havde flere konger deres

arkiv og bibliotek. Frederik 3. grundlagde Det kongelige Bibliotek med egne lokaler, fra 1673 med egen bygning. Det kongelige Bibliotek flyttede i 1906 ovenpå Galejhusets fundament og hviler i dag på en af magtens bygninger. Galejhvælvingerne er endnu i brug.

Ud af centraladministrationens behov er vokset Rigsarkivet, som har udviklet sig til en stor selvstændig institution, der både tjener magten og kulturen. Arkivet blev på Slottet til en selvstændig bygning blev opført ved siden af biblioteksbygningen i 1720. Fra 1908 har Rigsarkivet til huse i Det kongelige Biblioteks gamle bygning.

Magten har også givet slip på Tøjhuset, der siden 1838 rummer Tøjhusmuseet. Kulturen, nogle af landets store kulturskatte og den fælles »hukommelse« har således fundet plads nær centralmagten på Slotsholmen.

Det har sat sit præg på både denne antologi og udstillingen. Magten og kulturen, magtkulturen, kulturen i forhold til magten, er kommet til at spille med som et undertema. Det kunne næsten ikke være anderledes. Magten har betjent sig af kulturen og kulturen af magten; gennem kulturen har magten kunnet fremstille sig, kulturen er også et medium til opposition mod magten, magten har villet kontrollere kulturen, gennem kulturen og politikken er samfundet blev omskabt.

Relationen magt-kultur er som et prisme, hvor enkle drejninger bringer andre aspekter og nye synsvinkler frem. Vi lader magt-kultur relationen

Kort over København 1784. Under Christian 4. blev København definitivt kongens residensstad. Under både ham og de følgende enevoldskonger blev byen kraftigt befæstet. Alle skulle passere til og fra byen gennem voldanlæggenes porte, hvor der var vagt døgnet rundt.

funkle på en lang række delområder i den udvikling som en baggrund for denne antologi. Det er umuligt at nå omkring det hele. Her er igen valgt ud – og fra.

Vi nærer ingen illusion om, at der kan komme en énstrenget syntese ud af det. Magt-kultur relationen er udtryk for en så kompleks virkelighed, at et forsøg på noget sådant vil være dømt til at mislykkes. Det sammenbindende består i, at vi på forskellige niveauer, på forskellige livsområder og i forskellige tidsperioder vil belyse magt-kultur-relationen og dens vilkår.

Hvordan er magt og kultur vægtet fra enevælden til den moderne socialstat. Er det overhovedet en abstraktion at adskille magt og kultur, er de sider af samme sag. Hvis ja, hvordan er det da kommet til udtryk. Hvad er hentet fra Europa, hvad er omplantet, hvordan er Europa oplevet, hvor kan vi nå hen med det Europa, som udfordrer os. Set i det lange og ikke det korte perspektiv. Det indbyder kulturåret til.

Det er imidlertid ikke det samme, som at her bliver fremlagt en konklusion med to streger under. Konklusionen er læserens, og læserens alene. Vi har set det som vor opgave at påvise nogle spor og hovedtræk, oftere hentet fra de tilsyneladende ubetydelige småhændelser end i strukturelle analyser af samfundssammenhænge. Det er ikke kun et tidens tegn, ikke for at imødekomme bestemte krav fra tidens mængder af trendsættere og meningsmagere. Vi har valgt det konkrete fremfor det abstrakte. København, Europa, Verden er så kompleks, at der har været brug for forenklinger, kort sagt for eksempler. Vi har villet give mening til den større komplekse sammenhæng gennem eksemplerne i denne antologi. Om det er lykkedes må læseren af det følgende afgøre.

Velkommen på Slotsholmen. En port til både magt og kultur.

KAY S. NIELSEN

Christian 5. – konge og sportsmand

Christian 5., den første danske konge, der overtog tronen direkte efter sin fader uden at være nødt til at forhandle og underskrive en håndfæstning, får af moderne historikere gerne det skudsmål, at han ikke var særlig intelligent eller veluddannet, men et pligtopfyldende menneske, der hellere ville beskæftige sig med udendørssysler, først og fremmest jagt, ridning og våbenøvelser. Denne karakteristik er i god overensstemmelse med Christian 5.s vurdering af sig selv. I 1693 i et af sine såkaldte testamenter betegner han således jagt, elskov, krig og søvæsen som sine hovedinteresser.

Barndom og opvækst

Christian 5. fødtes i april 1646, hans fader hertug Frederik var Christian 4.s næstældste søn. Christian 4.s ældste søn Christian, ofte betegnet som den udvalgte prins, var formelt udpeget og valgt til tronfølger. Ved prins Christians død i 1647 mistede Danmark således tronfølgeren. Da Christian 4. døde i 1648, var hertug Frederik en naturlig kandidat til tronen, men valget af ham var ikke en selvfølge. Danmark var endnu et valgrige. Det blev Rigsrådet, der overtog regeringsmagten, indtil en ny konge kunne vælges. Hertug Frederik kom til at underskrive den mest restriktive håndfæstning, nogen dansk konge har underskrevet, inden han den 6. juli 1648 blev hyldet i København som konge. Belært af begivenhederne sørgede Frederik 3. for, at hans søn Christian allerede i 1650 af stænderne blev valgt til tronfølger. Ni år gammel, i 1655, blev Christian hyldet som tronfølger i København, Odense og Viborg samt i 1656 i Norge. Selv om Frederik på denne måde sørgede for dynastiet, var det ikke det samme som, at faderen bekymrede sig for sønnens opvækst og uddannelse. Det var ikke i tidens ånd, at en fyrstesøn blev opdraget og undervist ved eget hof. Derudover blev Frederik 3.s egen regeringstid en af de mest turbulente i Danmarks historie, hvilket gjorde, at faderen ikke fik tid til at tage sig af sønnen.

Karl Gustav-krigene

Under hele Christian 5.s opvækst var der stærke spændinger mellem hans fader og omverdenen, både indenrigs- og udenrigspolitisk. Den 1. juni 1657, da Christian var 11 år gammel, erklærede Frederik 3. krig mod Sverige. Svenskerne gik offensivt til værks. I en lynkrig besatte de Jylland, gik over isen til Fyn, Lolland og Sjælland og tvang ved en fred i Roskilde den 16. februar Danmark til at afstå alle danske besiddelser øst for Storebælt samt dele af Norge. For at markere en forsoning blev der efter fredsafslut-

ningen afholdt en række fester. Men for Sverige var situationen ud på foråret kritisk, den svenske hær var hvervet, dvs. professionel; den skulle bruges eller afskediges, hvad man ikke turde, da Sverige havde for mange fjender. Den *skulle* have et operationsområde. Et sådant var imidlertid ikke at finde. I august 1658 slog Sverige derfor til mod Danmark. En svensk flåde landsatte en stor styrke i Korsør. Målet var København og dermed Danmarks opløsning eller inkorporering i Sverige. På grund af traktatmæssig hjælp fra Nederlandene overlevede Danmark om end stærkt reduceret. For Sverige betød krigen dels en svækkelse, dels at der var blevet sat et spørgsmålstegn ved dets stormagtsstatus. Ingen af de nordiske lande havde nu det attråede overherredømme i Østersøen.

Uddannelse

Christian 5. voksede op under ydre og indre trusler, hvor krig og ulykker var hverdagen. Han fik den uddannelse, man i samtiden anså for rimelig og tilstrækkelig. Overalt i Europa oprettedes der i 1600-årene ridderlige akademier og skoler. I Danmark omdannede Christian 4. således i 1623 Sorø til et ridderligt akademi, først og fremmest for sine egne sønners uddannelses skyld. Idealet var, som navnet på skolerne antyder, at skabe »riddere«. Ridekunsten var en af de såkaldte adelige discipliner, der tillige omfattede

Hingst af Frederiksborgrace. Hesten løb i 1683 strækningen København-Hillerød på 42 minutter, men faldt død om efter præstationen. Den blev udstoppet i en springstilling (capriolestilling) og sat på Kunstkammeret.

fægtning og dans. Yderligere blev der som regel undervist i fortifikation, dvs. fæstningskunst, der delvis var en militær disciplin, men samtidig også en øvelse i geometri. Fyrstekulturen hvilede på geometri. Dans, fægtning, ridning og opstilling af hærstyrker byggede på geometriske mønstre. Adgangstegnet til Europas ridderakademier var, at den unge adelsmand kunne ride, når han kom til skolen. Selv om ridderakademierne fik deres blomstringstid i 1600-tallets slutning, stammer deres ideologiske grundlag fra 1500-tallets Italien. En ny rideskole, den såkaldte højere skole eller skolen over jorden, introduceredes i Napoli i 1532 af Frederico Grisone. Formålet med denne nye skole og nye træning af hesten var oprindelig militært. Rytteren skulle bruge hesten bedst muligt i krig, og derfor skulle hesten kunne udføre en række spring og bevægelser, som havde til formål at hjæpe og beskytte rytteren i et angreb. Fra midten af 1500-tallet blev der udgivet bøger om denne nye ridekunst, dels af Frederico Grisone selv, dels af hans elever. Her i Norden fik tyskeren Georg Engelhard von Löhneysens bog *Von Zeumen* fra 1588 stor betydning for ridekunstens udvikling. I Frankrig fik Antoine de Pluvinel (1552-1620) stor betydning som grundlægger af et ridderakademi. Pluvinel forenede ridekunst og musik i en såkaldt hesteballet, en kunstart, der kulminerede i 1667 i Wien ved kejser Leopolds giftermål med Margarete af Spanien. Her deltog 1.300 ryttere i en hesteballet, hvor hestene dels bevægede sig til musikken, dels optrådte i komplicerede geometriske mønstre.

Dannelsesrejsen

I 1662 blev Christian sendt ud på en længere udenlandsrejse. Første mål var naturligt nok efter krigen Holland. Herfra gik turen over England til Frankrig, hvor han i længere tid opholdt sig ved den unge Ludvig 14.s hof. Et hof, der var præget af, at Ludvig 14. i 1661 havde erklæret over for sine ministre, at ingen regeringsordre måtte underskrives uden hans befaling. Dette var indledningen til den franske enevælde, der, selv om den strålede, ikke havde et egentligt lovgrundlag. Danmark blev det eneste land, hvor der kom til at foreligge en skreven enevoldsforfatning, »Kongeloven« fra 1665, der dog var blevet foregrebet i »Enevoldsarveregeringsakten« fra 10. januar 1661. Opholdet i Frankrig fik varig betydning for den unge prins Christian. Han, der kom fra et forarmet og krigshærget land, fik her set et enevældigt styre, når det var mest prægtigt. Samtidig oplevede han, hvad der interesserede ham mest, jagt og ridning samt som noget for ham nyt og prægtigt: karrusellen.

Karrusellen

De såkaldte karruseller var en videreførsel af ridderturneringer, hvor deltagerne dystede mod hinanden til hest eller til fods. Grunden til, at turneringer med skarpe våben ophørte, var, at der skete for mange uheld. Det er således karakteristisk, at den sidste »rigtige« turnering, der blev afholdt i Danmark, fandt sted i 1559 i anledning af Frederik 2.s kroning. Samme år dræbtes den franske konge i en turnering, der blev holdt for at fejre hans

datters bryllup. Turneringerne holdt herefter gradvis op og erstattedes af kamp over en barriere, ringridning og karruseller. Ved Christian 4.s kroning i 1596 afholdtes, hvad der i samtiden betegnedes som en turnering, men det var kamp med stumpe våben over barriere samt ringridning. Ved den måske kostbareste fest i Danmark i 1600-tallet, »det store bilager«, bryllluppet mellem Christian 4.s søn og valgte tronarving prins Christian og prinsesse Sibylla af Sachsen i 1634, var turnerings- og kampislættet gledet helt ud af festprogrammet. Det var blevet erstattet af optog, dans og ringridning. Formålet med de i Italien og Frankrig udviklede karruseller var det samme som turneringernes: ridderne skulle vise deres ridefærdigheder og evne til at bruge deres våben. I 1600-tallets slutning betød det, at karruselprogrammerne indeholdt discipliner med spyd, lanser, kårder og pistoler.

Solkongens karrusel

Den 5. og 6. juni 1662 fejrede Ludvig 14. sin søns fødsel med en stort anlagt karrusel. Ud over at markere sin søns fødsel ønskede Ludvig at vise pariserne og verden, hvad det franske hof formåede. Til minde om begivenheden fik kobberstikkeren Israël Silvestre til opgave at stikke 37 plancher til et bogværk. Det blev i 1670 udgivet som det første, der blev trykt på det nye franske kongelige trykkeri. Ludvig 14.s karrusel i 1662 begyndte med et stort optog, der udgik fra Hôtel Vendôme til et amfiteater, der var opført til lejligheden. Her kunne der være ca. 15.000 tilskuere. Der var i alt 1.297 deltagere i optoget, heraf 655 til hest.

Alle deltagerne var klædt i dragter, der var fremstillet til lejligheden. Optoget var delt i fire kvadriller, den første, den romerske kvadrille, blev anført af Ludvig 14. selv. Han var iført en lang frakke af sølv- og guldbrokade. På hovedet havde han en sølvhjelm med kam dækket af guldblade. Hestedækkenet var diamantbesat. Alle deltagere i følget var lige så prægtigt udklædt. Derefter kom de tre andre kvadriller, den persiske, den tyrkiske og den amerikanske kvadrille.

Alle deltagerne var udklædt, og alle bar skjolde med en devise. Det siges, at det her var første gang, at Ludvig 14. brugte solen som emblem og devisen NEC PLURIBUS IMPAR (over alle andre). Efter procession til opvisningspladsen var der hovedrennen, dvs. at de beredne deltagere i optoget angreb tyrker- og medusahoveder. Dernæst blev der opført en hesteballet, hvor deltagerne skulle angribe en quintan, en gammel træningsøvelse for lansebevæbnede ryttere. I dette tilfælde forestillede quintanen en orientalsk kriger. Næste dag var der ringridning, hvor vinderen, greven af Sault, modtog præmien af den franske dronning. Formålet med en sådan karrusel var ikke blot at træne eller vise ridderlige færdigheder. Ludvig 14. skriver således i sine »Memoires pour l'instruction du Dauphin«: »En prins og en konge af Frankrig bør også betænke, at der ligger mere end offentlig underholdning i dette. Det er ikke for os selv, men for hele hoffet og hele vort folk«. Ludvig 14.s instruktioner til sin søn kan sammenlignes med de

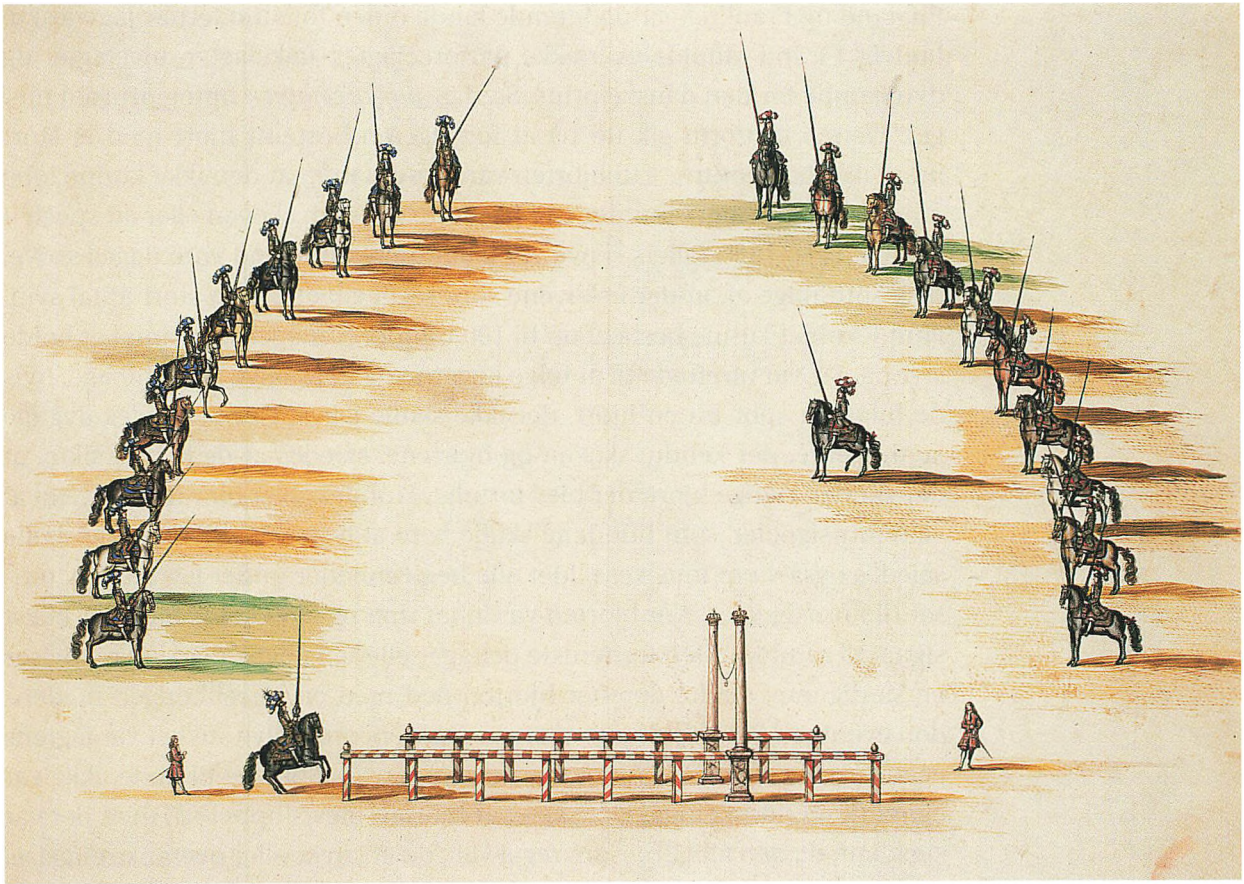

Opstilling fra en karrusel, som skulle have været afviklet i anledning af Christian 5.s fødselsdag. Karrusellen blev aflyst på grund af enkedronning Sofie Amalies død.

testamenter Christian 5. skrev. For Ludvig 14. var optogene og skuespillene dygtigt iscenesatte forestillinger, der skulle vise den enevældige magt og herlighed. Det oprindelige formål med turneringerne og karrusellerne var gledet helt i baggrunden. Kongen og hoffet skulle dog stadig beherske de ridderlige færdigheder, der satte dem i stand til at opføre disse skuespil. De skulle være gode ryttere.

Hestene og jagtglæder

En fornem kender af 1600-tallets historie har skrevet, at det gamle mundheld om, at der bag enhver mand står en kvinde, bør have en tilføjelse, når det gælder for adelsmænd i det 17. århundrede, nemlig at der under ham er en hest. I vore dage glemmer man ofte hestens centrale betydning for 1600-tallets adelskultur. Adelsmanden levede med sine heste, som nogle mennesker i dag lever med deres specielle biler. En adelsmand uden hest var utænkelig, hvad enten der var tale om krig, ceremonielle fester, optog, parader, jagter, bryllupper eller begravelser. Hesten var med. De stalde, der blev bygget, var oftest nærmest slotslignende, og gode staldmestre var efterspurgte. Blandt andre oplevelser, den unge danske prins fik i Frankrig, var jagten. Ikke således at forstå, at prins Christian ikke havde prøvet jagtens glæder før. Under udrejsen ved vi, at han gjorde holdt i Ribe for at gå på jagt, men det, den franske konge fremviste, var noget ganske andet.

England og Frankrig var de førende lande inden for »moderne« jagtvæsen. Ludvig 14. lod afholde en række parforcejagter, falkejagter, ulvejagter og dyrekampe for den danske prins. Særligt *parforcejagten* optog prinsen meget. Denne jagtform gik ud på at forfølge en bestemt hjort med et stort hundekobbel – murte – til hjorten var så udmattet, at den ikke kunne løbe mere. Jægerne fulgte hundene til hest ofte gennem skoven eller ad specielt anlagte veje. 1600-tallets skove var langt mere åbne end vore dages skove, bl.a. som følge af, at der i skovene som regel gik et meget stort antal svin. Hundekoblet kunne bestå af op til 100 hunde, et meget stort antal at holde styr på. De var afrettede til at følge jægerne og til at blive kaldt tilbage, hvis de fulgte et spor fra en hjort, der ikke skulle jages. Der krævedes dygtige jagtbetjente, der kendte skoven og hjortene, således at de kunne sikre, at det var den rigtige hjort, der blev forfulgt. Hundekoblet blev delvis styret af valdhornsignaler, som hundene skulle lære at lystre. Jagtbetjentene skulle således også være musikere, idet alle begivenheder under jagten blev omsat til hornsignaler. Når hjorten var løbet træt og stod stille, blev der blæst signal til samling. Den fornemste deltager eller en jæger, der skulle udvises en særlig ære, stødte derefter hjorten ned med en hirschfænger, medens den eventuelt blev holdt fast af et par jagtbetjente. Selve stikket var jagtens egentlige formål, da en hjort, der næsten havde løbet sig til døde, ikke var egnet til menneskeføde. Det skete, at hjorten blev sluppet fri, men det var sjældent, da den alligevel som regel ville dø af stress eller overanstrengelse. Parforcejagten var en overordentlig kostbar jagt, som krævede mange jagtbetjente, hunde og heste samt et stort jagtterræn, så stort, at man i Frankrig som regel havde flere heste med, så jægere og jagtbetjente kunne skifte heste under jagten. Jagten havde skiftet formål. Fra at være en forsyningskilde til det kongelige køkken var det nu blevet en kongelig sport. Prins Christian deltog i flere falkejagter og overværede flere dyrekampe mellem bl.a. hunde og ulve. Men oplevelsen af parforcejagten optog ham mest. Vi ved i dag god besked om prinsens rejse, ruten, højdepunkterne og begivenhederne. Men hvad en ung mand på 17 år egentlig selv tænker, husker og gemmer af oplevelserne fra en sådan rejse, er sværere at bedømme. Imidlertid ved vi, at én oplevelse fik varig betydning både for prinsen og for Danmark, det var oplevelsen af det franske stutteri. Der er ikke levnet megen plads om dette i beskrivelsen af prinsens rejse, men de senere resultater inden for dansk hesteavl taler deres klare sprog. For Christian kom hesten i centrum: til krig, som befordringsmiddel, til jagt, til ceremonielt brug og til karruseller.

Enevoldskonge

Frederik 3. døde pludselig den 9. februar 1670. I overensstemmelse med Kongeloven overtog Christian øjeblikkelig kongeværdigheden, men som der stod i Kongeloven, skulle den ny konge salves, for »jo før jo bedre at annamme og bekomme Guds velsignelse og Herrens kraftige bistand«. Salvingen fandt sted den 7. juni 1671 i Frederiksborg Slotskirke, hvor Chris-

tian 5. gik kronet ind i kirken og blev salvet. De tilstedeværende måtte før salvingen bl.a. påhøre en oplæsning af Kongeloven. Christian var kun 24 år, da han arvede tronen. Han var for befolkning og regering et ubeskrevet blad.

Kongens mænd

Christian arvede også sin faders rådgivere og ministre, herunder den borgerlige Peder Schumacher, der var forfatteren af Kongeloven. De første fem år af kongens regeringstid blev en hæsblæsende reformperiode. Formålet med reformerne var tosidige. Kongen ønskede ligesom sin fader, dels at begrænse den gamle danske adels magt, dels at styrke kongemagten. Ydermere ønskede kongen et bedre grundlag for skatteudskrivningen. Det første beskedne skridt på vejen til at ophøje den enevældige konge var en forordning fra 25. maj 1671 om oprettelsen af en greve- og friherrestand. Samme år indstiftedes Dannebrogsordenen, og Elefantordenens statutter fornyedes. Formålet med disse skridt var at gøre det klart, at ære og værdighed ikke alene var bestemt af fødsel, men af kongens nåde. Disse forordninger og bestemmelser indordnede det enevældige samfund i grader af fornemhed, dvs. rangklasser, hvor den enevældige konge stod på magtens top og bestemte, hvor alle andre skulle indplaceres. Det gamle adelsbegreb, der var snævert forbundet med jordbesiddelse, blev nu afløst af et

Hoveder forestillende tyrker og morianer. Fremstillet af henholdsvis papmaché og træ. Anvendt ved karruselløb – hovedrennen – som skydeskiver og huggeblokke. Ca. 40 cm høje.

adelsbegreb, hvor statstjenerforholdet var afgørende. En borgerlig embedsmand var nu højere placeret i rangklasserne end en adelsmand uden embede. På denne måde ønskede kongen – på Griffenfelds råd – at tvinge den gamle adel ind i et nyt system, hvor den kongelige nåde var altafgørende. Reformarbejdet samt regeringen af landet beslaglagde størstedelen af kongens tid. Men for den enevældige konge, var det tillige naturligt, at de fritidsfornøjelser, han havde lært at sætte pris på, blev fremmet.

Dyrehaven

Frederik 3. havde i 1669 besluttet at anlægge en dyrehave. Arealet, der skulle anvendes til formålet, var ikke særligt stort. Det udgjorde den del af den nuværende Dyrehave, der ligger syd for Eremitagen. Indhegningen af haven klaredes ved, at alle bønder i København og Frederiksborg amter fik ordre til »at age enebærris til Dyrehavens indelukkelse«. Allerede i maj 1670 ændrede den ny konge disse planer. Faderens dyrehave var for lille. Christian 5. ønskede at anlægge en dyrehave efter franske forbilleder, således at den kunne anvendes til parforcejagt. Derfor befalede kongen den 13. juni 1670 rigets marskal at foranledige, at bønderne i den landsby, der lå i Stokkerup, blev flyttet, og at deres huse blev jævnet med jorden. Christian 5.s Dyrehave kom herefter til at omfatte 1.500 ha, dvs. hele den nuværende Dyrehave og Jægersborg Hegn. Inden hegnet om haven blev lukket, blev den naturlige vildtbestand forøget. Dette skete ved inddrivning af vildt fra omegnen, samtidig med at der blev indfanget kronvildt fra andre dele af landet til udsætning i Dyrehaven. Arbejdet lededes af overjægermester Hahn, men der blev allerede i 1670 indkaldt en engelsk parforcejæger, Robert Badge, og inden årets udgang drev Christian 5. parforcejagt med engelske hunde, engelske heste og engelske jægere. Moderne, fornemme jagtvåben blev indkøbt i Frankrig og Holland. Endvidere anlagde kongen et *falkoneri*, selv om han ikke var en særlig ivrig falkejæger. Falkene blev opdrættet og trænet for at blive brugt som særlige gaver. Fra Jylland blev der også i 1670 leveret ulve til dyrekampe, således at Christian 5. ved årets udgang havde skabt noget af det, han havde set i Frankrig. At den unge konge ved sin udadvendte facon havde et potentiale til at blive en populær monark er utvivlsomt. Befolkningen fulgte med i hoffets og kongens gøren og laden. Dette kommer bl.a. til udtryk i »Den Danske Mercurius«, hvor Anders Bording den 1. oktober 1770 skriver om kongens fritidsfornøjelser:

»Hvad hand af tiden fra regeringen har ofver
Det hand ey spilder och u-nyttig hensover
Nu render hand til rings: nu tumler hand sin hest:
Men altid self er den sligt zirligst giør oc bedst
Særdeelis er det lyst at see hvor vel det falder
Hans nåde på den jagt som hand par force kalde
Hvis brug och øvelse mand her i voris land
har ingensinde før af vidst och mindes kand..«

Quintanfigur fremstillet ca. 1685 i København. Anvendt ved quintanløb, hvor rytteren skulle vise færdigheder i brug af lanse. Bemalet træ. Ca. 175 cm høj.

Omstrukturering og oprustning

Ét var fornøjelse og opgør med den gamle adel, her var Christian 5. særdeles veluddannet. Han vidste, hvad han ville og havde magten til at gennemføre det. Noget andet var Danmarks forhold til udlandet. Den danske udenrigspolitik var nødt til at tage hensyn til de mange alliancer og modalliancer, der bandt forskellige blokke sammen og holdt Europa i ligevægt. En ligevægt, som nordeuropæiske magter, herunder Danmark, ønskede at forskubbe. I dette spil var Christian 5. totalt uden forudsætninger og måtte forlade sig på andres råd. Grundlæggende var der i den danske regering et ønske om revanche mod Sverige, men der var to forskellige opfattelser af måden, denne skulle opnås på. Peder Griffenfeld mente, at diplomati med en efterfølgende alliance med Europas stormagt Frankrig skulle være på plads, før det kunne nytte at slå til mod Sverige. Over for denne holdning stod kongen, generalerne og store dele af centraladministrationen, der ønskede en revanchekrig snarest. Danmark havde modsætningsvis Sverige ikke nogen stående hær af betydning. En styrkelse af hæren ville kræve udenlandske hvervninger, noget der ikke var råd til. Derfor var det nødvendigt for Danmark at være medlem af et alliancesystem, der i tilfælde af krig kunne yde subsidier til en forøgelse af hærens styrkemål. Krigshåndværket var internationalt, og inden man begyndte en krig, gik man ud på et eksklusivt, internationalt marked for at få de bedste, kendteste og mest kamperfarne officerer i sit sold. Et af Christian 5.s og Schumachers initiativer – forordningen om landrytteriet af 5. oktober 1670 – opdelte kronens godser i rytterdistrikter, der hver skulle stille et antal ryttere. Sammen med 1.000 ryttere, der blev udskrevet fra privilegeret jord, dannedes således et nationalt rytteri på ca. 5.000 mand. Reformerne betød, at der kunne opstilles en dobbelt så stor hær for de samme penge.

Anderledes var forholdet for den danske flåde. For Danmark-Norge var flåden af særdeles stor betydning for rigernes sammenhold. Derfor satsede den unge enevælde straks efter Karl Gustav-krigene på at genopbygge flåden. I 1675 var den danske flåde blevet en betydelig magtfaktor i Østersøen, men den var den svenske underlegen.

Krig

Danmark og Sverige var medlemmer af hver sin alliance. Det betød, at landene ikke havde fuld kontrol over deres udenrigspolitik. Alliancesystemerne medførte, at Danmark og Sverige i 1675 kom i krig, da en svensk hær fra Pommeren som følge af en svensk alliance med Frankrig rykkede ind i Brandenburg, som Danmark havde traktatmæssige forpligtelser overfor. Den danske regering tøvede dog med at opfylde dem. Først efter et opsigtsvækkende svensk nederlag i juni 1775 fik den danske regering mod til at gribe ind. I september angreb danske og brandenburgske tropper svenskerne i Nordtyskland; krigen var en kendsgerning. Rent militært var den danske hær godt forberedt. På grund af Christian 5.s personlige interesse for krigsvæsen, som han havde lært at betragte som en sport, havde hele hæren været udkommanderet til en stor fredstidsmanøvre i forsommeren

Christian 5. som karruselrytter ca. 1690. Billedet viser afviklingen af hovedrennen. Kongen skal demonstrere sine evner som pistolskytte.

1674. Manøvren var uhyre realistisk planlagt og vel gennemført. Men sammenholdet i den danske regering manglede. Der var uenighed om, *hvor* man skulle kæmpe, og for Griffenfelds vedkommende, *om* man overhovedet skulle kæmpe aktivt. Det var i den situation, Christian 5. sendte Griffenfeld et brev, hvori han advarede ham mod at tiltage sig en myndighed, han ikke havde, og i virkeligheden mod at prøve at overtale den enevældige monark til at gøre noget, han ikke ville. Christian 5. var nu blevet bange for, at den enevældige magt, han udøvede, var ved at glide ham af hænde. Hele hans opvækst og uddannelse var gået ud på at slå fast, at han var enevældig af Guds nåde. Nu blev han besnakket af én, der var klogere, mere veltalende og mere erfaren. Kongens syn på sin egen rolle som enevældig monark sammenholdt med, at Griffenfeld havde mange fjender, førte til, at Griffenfeld blev anklaget for forræderi, fordi han bevidst havde modarbejdet den officielle danske udenrigspolitik for at tækkes Frankrig. Griffenfeld blev dødsdømt, men blev umiddelbart før eksekveringen benådet. Christian 5. ville nu ligesom sit forbillede Ludvig 14., være sin egen førsteminister. For krigen betød Griffenfelds fald, at den danske politik nu rettedes mod Skåne. I foråret 1676 var den danske hær samlet ved Øresund under hertug Hans Adolf af Plön. Han var som flertallet af officererne tysker og hvervet. Ud fra en udrustningsmæssig og uddannelsesmæssig betragtning var det den bedste hær, Danmark havde opstillet i det århundrede. Af de bevarede regnskaber, udrustningslisterne og memoirelitteraturen fremgår det, at det var en godt udrustet, veltrænet og vel ført hær, der ventede ved Øresund.

Krigens virkelighed

På den modsatte kyst var den svenske hær også parat til at sætte over Sundet. Begge parter afventede det søslag, som skulle afgøre, i hvilken landsdel der skulle kæmpes. Svenskerne havde sendt en vældig flåde i søen, men senere end den danske. Først spærrede en dansk flåde for den svenske flådes udsejling af Østersøen. Senere den 1. juni 1676 nedkæmpede en dansk-nederlandsk flåde den svenske ved Øland. Hermed var den svenske flåde sat ud af spillet for resten af året. Derfor kunne den danske flåde landsætte hæren i Skåne. Kamphandlingerne her gik set med danske øjne godt, men de bestyrkede også Christian 5.s tro på sin egen enevældige fuldkommenhed, hvad der medførte, at hertug Hans Adolf nedlagde sin kommando på grund af kongens indblandinger. Kongen ville nu også være sin egen general. Samtidig med bruddet med hertugen sendte kongen hæren i vinterkvarter og tog til København for at lade sig hylde som sejrherre. For Christian 5. havde felttoget været en vellykket sport. Imens lykkedes det svenskerne at rejse en ny hær, der på ny rykkede ind i Skåne. Efter nogle meget velgennemførte danske manøvrer og marcher var den svenske hær så udmattet og udsultet, at alt tydede på at den var ved at at gå i opløsning. Dette fremgår bl.a. af, at den svenske konge og mange af den svenske hærs officerer om natten før slaget ved Lund den 4. december

Rytterstatue i bly af Christian 5. Fremstillet af den franske billedhugger Abraham-César Lamoureux (1635-92). Rejst på Kongens Nytorv i 1687, erstattet af en kopi i bronze i 1945. Statuen fremstiller kongen som sejrherre i den skånske krig.

1676 skrev testamenter. De regnede med at dø i slaget, men samtidig var stemningen i den svenske hær, at man skulle sejre eller dø. Slaget ved Lund blev det sidste, hvor en dansk konge gik til angreb i spidsen for sin hær. Det blev samtidig et utrolig blodigt slag med selv for samtiden uhyggelige tab (ca. 8.000 mand). Det normale var tilbagetrækning under kamp eller flugt for at bevare hærene nogenlunde intakte. Christian 5. ville ved en sejr have haft mulighed for at diktere en separat fred. Men kongen fejlede. Han flygtede fra slagmarken, men sagde til sine ledsagere for dog at bevare ansigtet, at de skulle ride langsomt gennem Landskrona. Kongen havde ved at lægge sig ud med sin professionelle overgeneral ofret den danske hær. Efter slaget ved Lund ophørte den danske hær så at sige med at eksistere. Herefter var det nødvendigt at rejse en ny dansk hær, hvilket lagde store byrder på befolkningen. Krigen trak i langdrag, uden at det var muligt for nogen af parterne at fremtvinge en afgørelse. Den danske flådes sejr over den svenske i Køge Bugt den 1. juli 1677 gjorde det umuligt for Sverige at føre krigen til Danmark. I sidste ende blev det som Griffenfeld havde spået. Frankrig afgjorde krigen og dikterede fredsvilkårene – endog uden at spørge svenskerne. Det ægteskab Griffenfeld tidligere havde aftalt mellem den svenske kong Karl 11. og Christian 5.s søster Ulrikke Eleonora blev gemmemført som en forsoning efter krigen og som optakten til fred. De nordiske lande havde igen slået hinanden ud. For begge lande begyndte en ny reformtid, der grundlæggende havde til formål at gennemmilitarisere staten således at forstå, at statens kræfter først og fremmest gik til at opretholde et militært beredskab. For Danmarks vedkommende udmøntede det sig i en sand strøm af forordninger, reformer og love, der cementerede den danske enevælde.

Freden

For Christian 5. var slaget ved Lund en traumatisk oplevelse. Kongen deltog ikke i flere kamphandlinger under Skånske Krig. Efter freden var den første større statshandling at sende prinsesse Ulrikke Eleonora til Sverige. Dette indledtes med, at en svensk gesandt, Johan Gyllenstierne, kom til København. Her blev som led i festlighederne i anledning af det forestående bryllup arrangeret en fornem karrusel. Karrusellen var en tro kopi af den, Christian V havde oplevet i Paris. Blot var der her kun to partier: kongens og prins Jørgens (kongens broder). At det var en kærkommen lejlighed for københavnere til at slappe af oven på krigens ulykker, viser øjenvidneskildringer, der beretter om, at folk tog tagsten ud af deres tage for at få et bedre udsyn til festlighederne. Karrusellen bestod ud over de almindelige discipliner som ringridning, hovedrennen og quintanløb også af kast med lerkugler mod skjolde, samt et komisk indslag, hvor staldknægte med spande over hovedet med øjenhuller i med lanser skulle støde hinanden af heste. Efter karrusellens afslutning afholdtes præmieuddeling og derefter dyrekampe mellem bjørne, hunde, tigre og tyre. Hvorledes sådanne karruseller har set ud, har vi i dag et glimrende indtryk af gennem bevarede

manuskripter, samt ikke mindst en række malerier, der viser Christian 5. som karruselrytter. Den 1. maj drog bruden af sted. Som udstyr havde hun bl.a. fået syv syvspand. Hvert spand i samme farve. En imponerende gave, der var mulig takket være et enestående avlsarbejde. Set med Christian 5.s øjne og også udlandets var det danske enevoldshof temmelig tarveligt, specielt sammenlignet med det franske. Lad være, at kongen ikke forstod sig på statssager, udenrigspolitik og krig. Enevoldsmagt og pragt kendte han, og han vidste, hvad der skulle til: heste. Udgangspunktet for dansk hesteavl havde efter krigene med Sverige i 1660 været det dårligst tænkelige. Svenskerne havde taget de bedste danske heste og andre løb bogstaveligt talt forvildede rundt på landet. Den første indsats efter fredsslutningen for Det kongelige Stutteri på Frederiksborg var derfor blot at indfange hestene og tælle dem.

Stalde og stutterier

Danske konger før Christian 5. havde også interesseret sig for heste og for hesteavl. Men arbejdet var ikke systematiseret, og under avlsarbejdet var der ikke taget hensyn til hestenes farve. Det blev nu de kongelige stutteriers opgave at levere spand af heste, der var ens i farve, aftegninger og størrelse, til hoffet. Christian 5.s indsats gjorde den danske hest og de danske stutterier berømte over hele Europa. Stutteriernes opgave var dog først og fremmest at levere ride- og køreheste til de kongelige stalde. De kongelige staldes store hestebesætninger omfattede mange hesteracer og brugstyper, ligesom alle farver var repræsenteret. Christian 5. forsøgte at rendyrke følgende farver: hvid, hvidgrå, blåskimlet, sort, brun, rød, gul, tigret og broget. Som skole- og manegehest anvendtes først og fremmest *Frederiksborghesten.* Til parforcejagterne avlede man på en grundstamme af engelske heste, og som væddeløbere brugtes de såkaldte coureurs, der også var af engelsk oprindelse. Derudover var der spændheste til de tunge kongelige karosser. De var af en blandet race. Rustvognshestene, dvs. de heste, der trak bagagevognene, var mindre og af tarveligere kvalitet. Christian 5. fulgte levende med i avlen og i administrationen af de kongelige stalde og stutterier.

Rejser og jagtglæde

Efter at krigen var afsluttet, kunne kongen igen beskæftige sig med sine yndlingsinteresser: jagt og ridning. Statssagerne blev dog ikke forsømt; der kom stadig grundlæggende reformer, som prægede det danske samfund i århundreder. Lykkeligvis byggede reformerne på et langt og omhyggeligt embedsmandsarbejde. Af kongens dagbøger fremgår det, at megen tid blev brugt på rejser.

At kongen var glad for fart og tempo på rejserne var noget befolkningen lagde mærke til. Mest berømt i samtiden var nok Norgesrejsen i 1685. Under denne rejse tilbagelagde kongen 4.500 km på 66 dage, en bemærkelsesværdig præstation, datidens veje taget i betragtning. Rekorden for en enkelt dags rejse sattes den 29. juni 1681, da kongen på én dag rejste fra

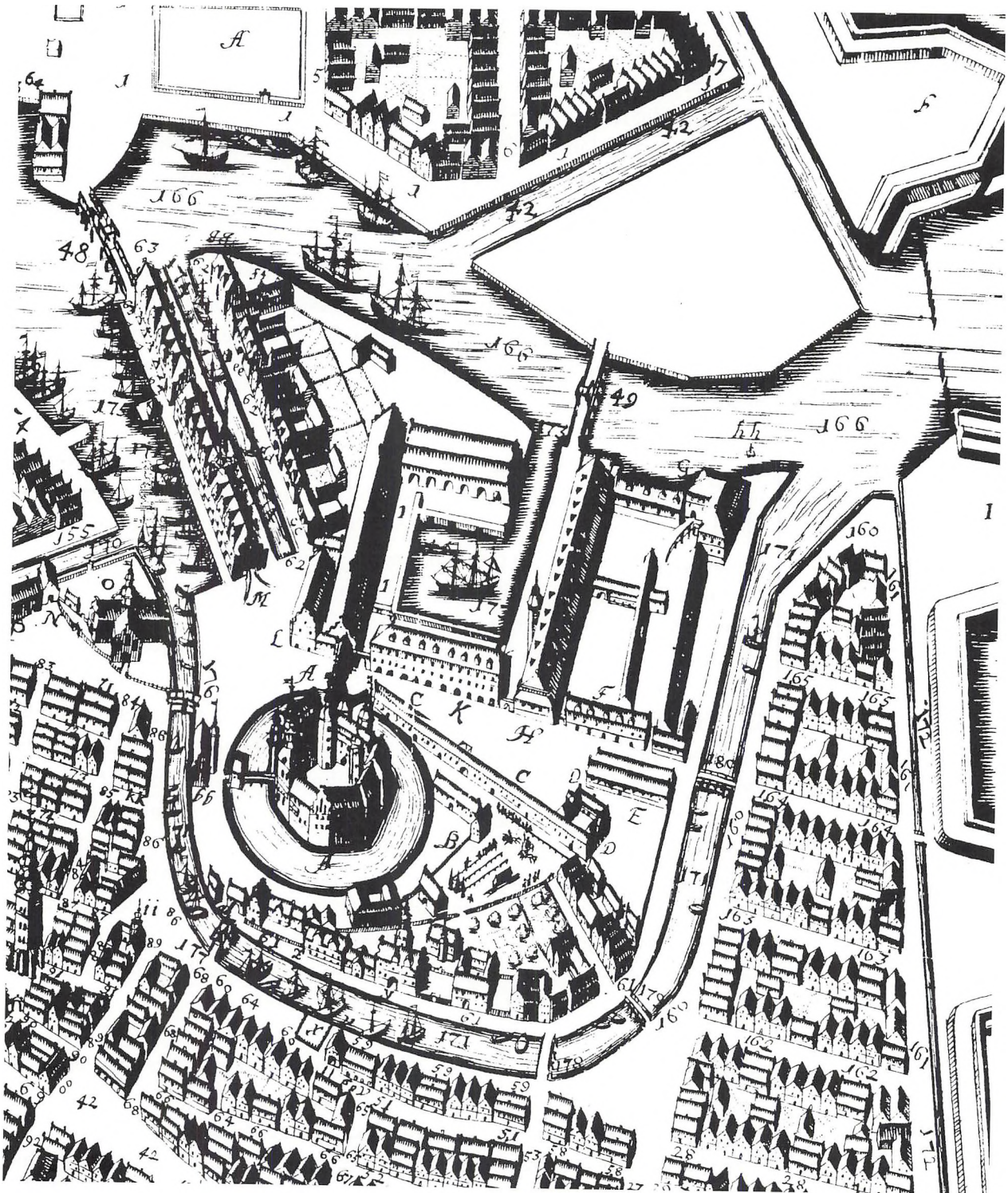

Slotsholmen o. 1677 med slottet nederst i billedet. Til højre for slottet blev karrusellerne afviklet.

København til Kolding. Ud over kongens egne optegnelser om sine rejser og jagter findes der en engelsk skildring af samtidens Danmark, som det tog sig ud set med en engelsk diplomats øjne. I 1694 publicerede Robert Molesworth *An account of Denmark as It was in the Year 1692.* Hans vurderinger af den unge danske enevælde var, at det var en stabil styreform. Under sit ophold beså Molesworths naturligvis også de kongelige stalde og stutterier. Christian 5.s parforceheste var engelske coureurs, men overstaldmesteren Anton Wolf von Haxthausen var så glad for den danske Frederiksborghest, at han væddede med Molesworth om, at en af hans heste kunne tilbagelægge strækningen fra København til Hillerød på under 45 minutter. Væddemålet gjaldt 1.000 hollandske dukater, og betingelserne var, at gesandten skulle udvælge én blandt fem heste, der så skulle løbe 14 dage senere, samt at alle hegn på ruten skulle være åbne. Hvor meget en sådan begivenhed betød, ses af, at kongefamilien, hoffet og det meste af byen overværede løbet. Hesten, en tigret hingst af Fredriksborgracen, klarede løbet på 42 minutter, men faldt død om, da den blev ført ind i stalden. Det var almindeligt, at kongen og hans følge red heste til døde enten i forbindelse med ilsomme rejser eller på parforcejagter, så tabet af hesten var til at bære. At man i samtiden anså hestens præstation for noget ganske usædvanligt, ses af, at hesten blev udstoppet og anbragt i Kunstkammeret. Forholdet mellem Molesworth og von Haxthausen blev siden aldrig godt, og Molesworth måtte forlade Danmark bl.a. på grund af fornærmelser mod von Haxthausen. Kongens interesse for heste og dressur kom til udtryk i en i europæisk sammenhæng enestående samling af malerier, der viser kongen, hans broder prins Jørgen og andre hoffolk udføre springene i skolen over jorden.

Jagtlovgivning

Kongens jagtinteresse betød nye planer med Dyrehaven, men projektet nåede ikke at blive gennemført. I sin skrivekalender noterede han nøje, hvor længe hjortene løb, hvor de blev fanget, og hvor stort et gevir de havde. Efter jagterne afholdtes såkaldte jagtretter, hvor deltagere, der havde forsyndet sig mod skrevne eller uskrevne regler, blev straffet på en for datiden fornøjelig måde. Straffen kunne bl.a. være bøder eller en form for korporlig afstraffelse. At jagten betød meget for Christian 5., viser også jagtforordningerne af 1683 og 1688. Disse forordninger slog fast, at jagtretten var forbeholdt dem, der havde privilegeret gods samt yderligere et vist antal bøndergårde, som tilsammen skulle være på over 100 tdr.htk. Der blev indført strenge regler for, hvem der måtte holde skytte, og hvorledes jagtbetjente skulle være uniformerede. Alt sammen for at tilsikre, at der var vildt nok til de kongelige jagter. Bøderne viser, med hvilken alvor kongen betragtede brud på loven. For en godsejer kunne det bogstaveligt talt koste ejerskabet af en landsby at forgribe sig på en af kongens kronhjorte.

Den sidste jagt

Kongen ældedes hurtigt. I slutningen af 1690'erne var han ofte for træt til aktivt at deltage i jagterne til hest, men han fulgte med i en lille jagtvogn eller opholdt sig i et jagthus i Dyrehaven, hvorfra han overværede jagternes afslutning. Det var her kongen den 19. oktober 1698 i sin svækkede tilstand kom ud for en ulykke, idet han forlod sit jagthus for at deltage i afslutningen på en parforcejagt. Da kongen gik hen mod hjorten for at give den dødsstødet, sprang den op og væltede kongen, som faldt på venstre hofte, der var svækket. Da hjorten for anden gang sprang op, sparkede den med bagbenet og ramte kongens venstre fod så hårdt, at man mente, at der var tale om et benbrud. Hjorten blev dræbt, og dens gevir kom på Kunstkammeret. Kongen kom sig aldrig over uheldet. Helbredet blev forværret, men til det sidste bevarede han interessen for sine heste. Den 1. april 1699 blev kongen båret ned i ridehuset kl. 8 om morgenen. Her lod han sine heste passere forbi indtil kl. 12. Christian 5. døde den 25. august. Ved hans begravelse udfoldede der sig et storslået begravelsesritual. Der er ikke bevaret billedgengivelser af ligfærden, men der findes en malende beskrivelse, hvoraf det fremgår, at de kongelige heste deltog i processionen.

Enevældens byrde

Vi ved fra en række personlige optegnelser og breve, hvilke mål kongen havde. Pligtskyldigt bar han livet igennem arven efter faderen. Hans indsats blev at gennemregulere og ordne det danske samfund, så det kom i overensstemmelse med Kongelovens tanker. Men ét var en langsom ændring og tilpasning, noget andet var den europæiske virkelighed. Kongen erkendte, at der måtte være en balance mellem hans principielt uindskrænkede magt og administrationen. Det lykkedes ikke for Christian 5. at løse disse problemer, ligesom det heller ikke lykkedes for ham at løse landets udenrigspolitiske problemer. Alligevel skabte han et samfund, der var indrettet til den enevældige styreform. Hans lovgivning dannede grundlag for en ensartet skatteudskrivning og lige magtudøvelse, hvilket var et nødvendigt fundament for en stærk central statsmagt. Den oprindelige rytterstatue af Christian 5. på Kongens Nytorv i København fremstillet af den franske billedhugger Abraham-César Lamoureux giver et godt billede af kongen, som han ønskede, eftertiden skulle mindes ham. Som romersk imperator og sejrherre, der højt til hest tramper på avind (misundelsen). Statuen blev rejst i 1687 som midtpunkt på en central plads, der skulle omkranses af adelspalæer, således at kongen kunne blive midtpunkt i en by, der var enevoldskongen værdig. Men materialet, statuen var fremstillet af, viser, at det var sparetider, og at ikke alt var, som det burde være. Statuen var af bly, og er som enevælden langsomt sunket sammen. Den oprindelige statue befinder sig i dag opmagasineret og opklodset på Tøjhusmuseets magasin.

Litteratur:

Askgaard, F. & Stade, A.: *Kampen om Skåne*, 1983.

Conrads, N.: *Ritterakademien der frühen Neuzeit*, Göttingen 1982.

Eller, P.: *Frederiksborghesten og Det Kongelige Frederiksborgske Stutteri*, 1981.

Friis, H.: *Den kongelige Stald-Etat*, 1947.

Glete, J.: *Navies and Nations*, Stockholm 1993.

Losman, A.: Karolinen Nils Bielke som kulturpersonlighet, *Karolinska Förbundets Årsbok* 1983.

Mourey, G.: *Le livre des Fêtes Francaises*, Paris 1930.

Rangstrøm, L.: *Riddarlek Och Tornspel*, Stockholm 1992.

Scheel, H.: *Den Danske Jagt*, 1947.

Weismann, C.: *Vildtets og jagtens historie i Danmark*, 1931.

»Alting må skrives af enhver«

HENRIK HORSTBØLL

Trykkefriheden som eksperiment i København i 1770'erne

Brev fra Voltaire!

På sit slot Tournay i Ferney, nær Genéve, underskrev François Voltaire 15. januar 1771 et brev til kongen af Danmark om trykkefriheden – »sur la liberté de la presse«. Anledningen til brevet var, at ubegrænset trykkefrihed som et lyn fra en klar himmel var blevet indført i de danske riger 14. september 1770. Voltaires brev nåede frem til Christian 7.s hof i København i begyndelsen af februar, hvor det vakte glæde hos hoffets førstemand J.F. Struensee, som havde gjort karriere ved hoffet som livlæge for den syge konge. Officielt blev Christian 7. hyldet som repræsentant for fornuftig og oplyst lovgivning, mens det var åbenlyst for befolkningen i København, at kongen selv opførte sig som en vanvittig. Struensee var i den situation blevet en politisk nøglefigur, fordi kongen fulgte hans råd, og den politiske læge satsede nu på at blive statens reelle regent.

Brev fra Voltaire! Bedre international omtale kunne Struensee ikke ønske sig af den reformproces, han sigtede på at lade Christian 7.s regering gennemføre. Den aldrende filosof var blandt unge intellektuelle i Europa et levende symbol på krav om frihed, fremskridt og tolerance. Selv om Voltaire skrev personligt til kongen, var brevets mange vers rettet til publikum. En smuk, trykt udgave blev hurtigt bragt til veje i København, mens digtet blev oversat til dansk sammen med tre andre artikler om trykkefrihed af Voltaire og David Hume. Samtidig udkom brevet i Frankrig, og hele Europa kunne læse, hvorledes Christian 7. blev tiltalt som kongen, der brød rammerne for den enevældige magt, skønt født til despotisk regering. »Alting må skrives af enhver, og lad så pibe hvem der lyster« (»Sermons, romans, phisique, ode, histoire, opera / Chacun peut tout écrire, et sifle qui voudra«).

»Bogtrykkerierne tillades en uindskrænket frihed«

Indførelsen af trykkefrihed var optakten til Struensee's politiske reformer, som især vedrørte retsvæsen, statsadministration og landvæsen. Reformerne blev gennemført i et stakåndet tempo i tiden mellem afskedigelsen af den tidligere førsteminister J.H.E. Bernstorff 15. september 1770 og den paladsrevolution, som i januar 1773 fjernede reformatoren fra hoffet og magten. Ved trykkefrihedens hjælp håbede Struensee på at få politisk opbakning i den offentlige opinion.

Selve den tekst, hvormed trykkefriheden blev indført, var i højere grad en politisk programerklæring end en almindelig lovtekst. Den uindskrænkede frihed til at lade bøger og skrifter trykke skulle stimulere den upartiske

EPITRE
A SA MAJESTÉ
LE
ROI
DE DANNEMARK.
Sur la liberté de la preſſe accordée
dans ſes Etats.

A COPPENHAGUE,
Chez PIERRE STEINMANN, Libraire,
1771.

Hr. F. A. d. Voltaires
Brev
til
Hans Majeſtæt
Kongen
af Dannmark
angaaende den udi hans Stater forundte
Tryk-Frihed.
Tilligemed nogle
Afhandlinger
af beſlegtet Indhold.

Kiøbenaavn, trykt hos L. N. Svare.

Voltaires brev blev i København udgivet på fransk for sig selv, mens den danske oversættelse blev suppleret med to prosatekster – muligvis er der tale om de prosatekster, Voltaire lover at sende til Christian 7. i forordet til digtet.

undersøgelse af sandheden, oplyse om ældre tiders vildfarelser og gavne almenvellet. Ingen skulle »formedelst persons anseelse, befalinger eller forudfattede meninger« afskrækkes fra at angribe misbrug og lægge fordomme for dagen.

Teksten var et ekko af de oplysningsfilosofiske forhåbninger til bogtrykkerkunsten, som ikke mindst var kommet til udtryk, da opfindelsens 300-års jubilæum blev fejret i 1740. Filosoffen J.C.Gottsched havde i sin festtale på universitetet i Leipzig ønsket trykkefrihed med samme begrundelse, som den der blev politisk virkelighed i de danske riger i 1770.

Ubegrænset trykkefrihed var en nyhed i Europa. Mange havde skrevet derom, siden John Milton under Den engelske Revolution havde formuleret trykkefrihed som et politisk krav i skriftet *Areopagitica* fra 1644, men ingen andre lande nød noget tilsvarende. I stater som Storbritannien, Preussen og Sverige, hvor der rådede forskellige grader af pressefrihed, var kirke og kongemagt sikret mod helt fri debat. Hvorledes ville det gå med eksperimentet i København? Ville trone og alter blive undergravet, som trykkefrihedens modstandere hævdede? Voltaire var i sit brev til kongen ikke blind for, at det var muligt at misbruge trykkefriheden. Han skrev »Når en slyngel i sin afkrog skriver en satire, har jeg derfor mindre rettighed til

at tænke og skrive? Lad os straffe misbrug, men den rette brug er tilladt«. Med trykkefriheden fulgte kampen om frihedens rette brug.

København som porten til Danmark

København var med sine 12 trykkerier det helt dominerende centrum for det trykte ord i Danmark i 1770. Censuren i København havde været en hæmsko for bogtrykkets udvikling i landets købstæder, og udviklingen på dette område tog først rigtig fart uden for København fra 1770'erne. Reskriptet om censurens ophævelse var stilet til censurens administratorer – med Københavns Universitet i spidsen – som skulle gøre alle bogtrykkere bekendt med ordlyden. Man kan kun gisne om de tanker, de københavnske bogtrykkere gjorde sig, da de fik beskeden. De smukke ord om sandhed og almenvel har næppe helt kunnet fortrænge glæden over de private indtægtsmuligheder, som bogtrykkerne fik foræret. Markedet lå for deres fødder, hvis de ellers havde noget at trykke. På rygtets vinger blev nyheden spredt i København og i den litterære verden. Men var det mon rigtigt, at man kunne lade alt trykke?

Modtagelsen af trykkefriheden i den danske offentlighed var skeptisk og langsom. Først med mere end tre måneders forsinkelse blev reskriptet offentliggjort i *Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager* 27. december 1770, selv om der havde været rig lejlighed til at aftrykke teksten før. Offentliggørelsen fandt sted samme dag Struensee opløste statsrådet til fordel for et kabinetsstyre, hvor han, som kongens nærmeste fortrolige, fik kontrol med enevælden. Struensee havde nu vundet magtkampen både ved hoffet og i regeringen, og trykkefrihedens brug fik efterfølgende et stort opsving fra begyndelsen af 1771.

Johan Rudolph Thiele var en af de bogtrykkere, som blev båret frem af trykkefriheden. Han havde etableret sig som selvstændig kun seks måneder før dens indførelse. Herefter eksploderede markedet for viser, billeder, satirer og pamfletter – præcis de genrer som han specialiserede sig i. Da han tillige i 1771 giftede sig med Rebecca Borup, som var enke efter den hidtil førende producent af billeder og småbøger, blev Thiele's virksomhed et centrum for kolportage-litteratur i København.

I begyndelsen var Bie

Både J.R. Thiele og Rebecca Borup var blandt de første bogtrykkere, der eksperimenterede med trykkefriheden, da skribenten Jacob Christian Bie havde bevist, at den faktisk var reel. Under pseudonymet Philopatreias (den fædrelandskærlige) havde han fået trykt et skrift hos Jonas Lindgren, bogtrykker ved Sorø ridderlige Akademi. Akademiet var det eneste sted i landet, som i forvejen havde en form for trykkefrihed, der rakte tilbage til dets oprettelse i 1747. Bie rettede kritik mod både stat og kirke i skriftet *Philopatreias trende Anmærkninger*, uden at det blev beslaglagt, og dermed var isen brudt. En heftig debat af Philopatreias' synspunkter spredtes fra de københavnske trykkerier, og Bie tog selv del – nu som Anti-Philopatreias i samarbejde med J.R.Thiele's trykkeri.

Prospect af Det Kgl. Orangeri og Skydehus ved Hirschholm. *Christian 7. overtog Hørsholm Slot i maj 1770, og i september rykkede hoffet ind på det lille rokokoslot, som var bygget af arkitekten Laurids de Thurah i 1739. Slottet blev rammen om hoflivet i en stor del af Struenseeperioden, mens rygterne svirrede i København.*

Med stor fornemmelse for hvad der optog sindene, rettede Bie sin kritik mod tre forhold: de høje priser på brød og andre fødevarer, som han gav godsejernes spekulation i kornpriser skylden for; endvidere mod sagførernes ublu salærer, som forhindrede fattige i at opnå ret og retfærdighed; og endelig mod præsternes indtægter, som han mente var både samfundsskadelige og umoralske. Den skjulte kornspekulant, den griske sagfører og den grådige præst – tre velkendte fjendebilleder i den før-industrielle folkelige forestillingsverden i Europa. Med censurfriheden i ryggen kunne Bie, som Philopatreias, føre fjendebillederne helt til tops i staten. Brødpriserne skyldtes regeringens egennytte og egoisme. De største godsejere havde for megen indflydelse i landets regering, og de sammenblandede politik og private interesser: »Ministre bør være ministre, og handelsmænd handelsmænd; thi ellers bliver de første alting og de sidste stoddere«. Ligeledes nød kirken og præsteskabet en særstilling i staten på det almenes bekostning, og »blev blot gejstlighedens indkomster formindskede, da ville vi vist finde flere lærde, skønt færre fede, præster«. Det var sager, alle havde en mening om, og dagsordenen var sat for debatten: præsternes forhold og indtægter samt handels- og finanspolitik blev fra begyndelsen de centrale emner for de censurfrie tryksager i 1771.

Det må have virket som en revolution efter århundreders nidkært opsyn med skrifter om kirke og religion, at kirkens organisation og samfundsrolle var til åben debat. Eksempelvis kunne man i maj 1771 i Rebecca Borup's

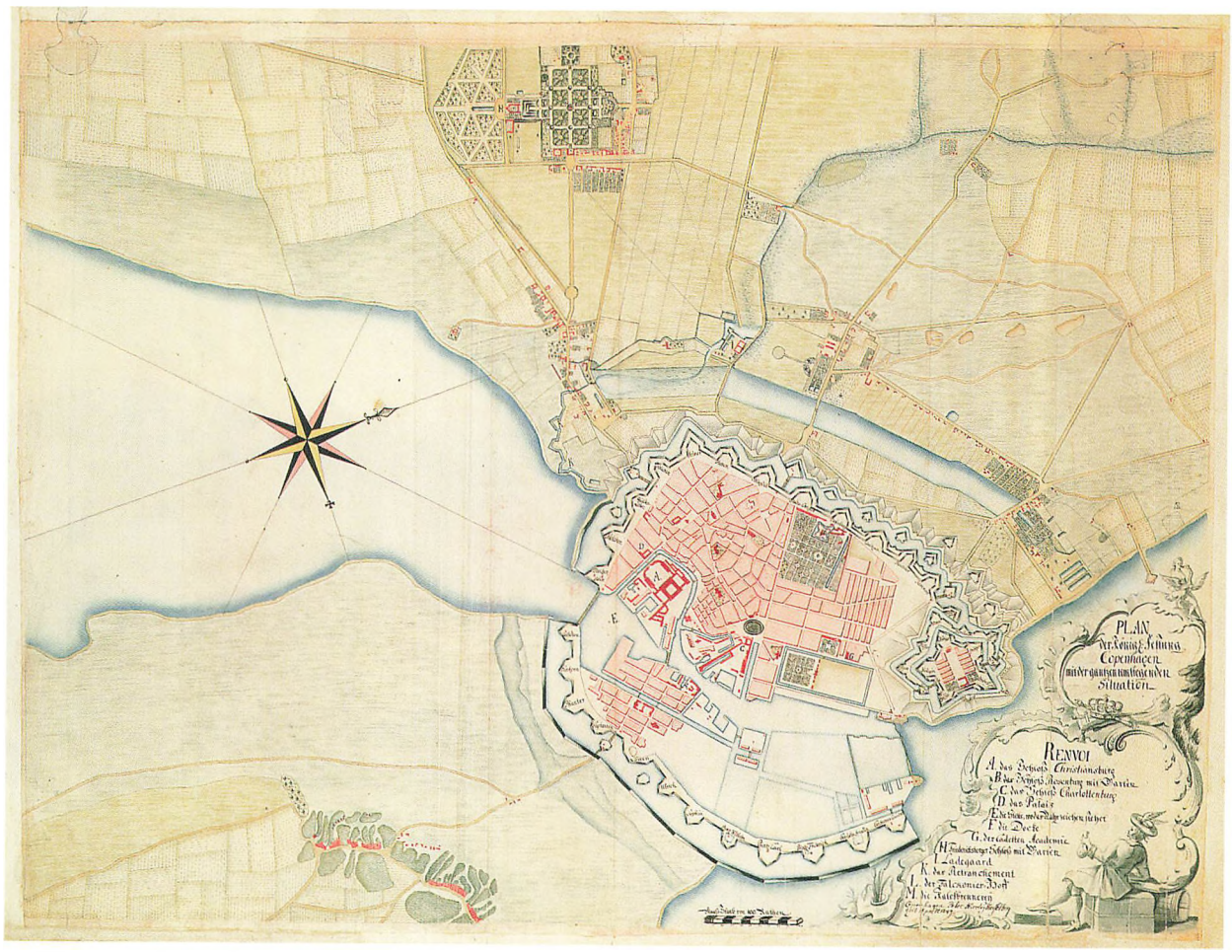

Stærkt befæstet lå residensstaden København bag volde, voldgrave og porte i 1700-tallet, mens havnen åbnede sig mod Øresund: den vigtigste port til Europa. Byplansprospekt 1749 fra Frederik 5.s Atlas.

trykkeri købe en pamflet *Betragtninger hvor vidt Gejstligheden er tjenlig i en Stat.*

Bare spørgsmålet!

Præsteembedet var ikke ene om at få kritik. Boghandleren og forfatteren C.P. Rothe udgav en morsom lille historie *Lovtale over Sko-Børsten*, hvor satiren ramte misbrug og nepotisme i embedsbesættelser. Den vigtigste kvalifikation til embede var at kunne pudse herrernes sko, og »skobørstereligionens« centrale bud, som stod mejslede i skobørstetemplets marmor, lød:

1. Du må aldrig gå længere end din formand gik før dig.
2. Bliv urykkelig ved at følge de gamle formularer, uden at undersøge om de er vel indrettede.
3. At undersøge en gammel skik er allerede synd, men at forandre den, bringer dig fordærvelse.

Rothes satire var skrevet før trykkefrihedens indførelse, og kom nu op af skuffen. I hvilket omfang det var normalt, kan vi ikke vide. Men det forekommer sandsynligt at flere af de økonomiske skrifter om landvæsensfor-

hold, især fæste- og hoveriforhold som nu blev trykt, var frugter af den økonomiske debat, som var blevet stimuleret i 1760'erne ved udsendelse af *Danmark og Norges Oeconomiske Magazin.* I 1764 havde skriftrækkens udgiver, Erik Pontoppidan, gjort rede for sine udgivelsesprincipper. »Næst vidtløftighed, er uforsigtighed og en uanstændig skrivemåde, det som haver forpligtet udgiveren til at lade nogle indsendte besvarelser blive lig-

Forside til C.P. Rothes historie Lovtale over Skobørsten *(1771), hvor man ser tjeneren gøre reverens for herren, børste tøj og parykker, for til sidst at springe med på vognen: »Den som de milde guder i søvne skænker noksom styrke og bekvemhed til at børste en stor mands støvler, den har de også skænket overflødig bekvemhed til at forestå alle slags embeder«.*

»Nr. 7!, Nr. 7!« – *Illustration fra en trækningsliste i tallotteriet anno 1773. Vindernumrene udtrækkes foran Københavns Rådhus på Gammeltorv, med trompetfanfarer fra balkonen. For at forøge statens indtægter fik finansmanden G.D.F. Koës i januar 1771 ret til at drive tallotteri som aktieselskab mod at betale spilleafgift til staten. Lotteriets princip var italiensk og det praktiske forbillede fra Berlin. Den første lotto-trækning i København fandt sted 11. juli 1771, og begivenheden blev et stort tilløbsstykke.*

gende i skjul, så at ingen læser skulle støde sig derpå, og forfatteren, så vidt han kunne gættes, ikke tildrage sig nogens uvenskab.« De tider var nu forbi, og man kunne frit føre en debat for og imod hoveriets afskaffelse.

Rothe's skobørste-satire gav straks anledning til en hel skobørstelitteratur, og på samme måde opstod pamflet-krig om bryggerlavets forhold og om det moderne lotterispil i København. Tidens førende danske økonom, O.D. Lütken, skrev anonymt et forunderligt lille pædagogisk skrift *Bevis at lotteriers fremgang er Europæ fald og staternes ødelæggelse*, hvor han fik lejlighed til at udfolde sine synspunkter på arbejde, arbejdsomhed og ikke mindst holdningen til arbejdets nytte som grundlag for velstand.

Trykkefriheden blev brugt, og markedet for småskrifter blomstrede. Det var næsten ikke til at få overblik, så J.C. Bie indgik fra januar 1771 et samarbejde med bogtrykker J.R. Thiele om udgivelsen af *Den poetiske gartner-kniv at beskære trykke- og skrivefrihedens frugter med.* Bie skrev anmeldelser i versform stilet til det »smukke køn« – og man kunne subskribere hos Thiele. Flere bogtrykkere, bl.a. Thiele, trykte allerede i 1771 fortegnelser på de »siden trykkefriheden udkomne skrifter«. Trykkefriheden var blevet til periodebetegnelse.

Statsgæld og enevælde

Kritikken af statens finanser bragte indirekte selve regeringsformen under debat. I en anonym pamflet fra 1771 blev statsgældens problem taget under behandling fra en original synsvinkel, som forfatteren allerede formulerede i titlen, nemlig hvorvidt en efterfølger i regeringen var forpligtet til at betale forgængerens gæld. Spørgsmålet var provokatorisk, og pamfletten mundede ud i forslag til statsgældens afvikling. Men inden da var det gang på gang blevet slået fast, at folkene havde valgt at underlægge sig forskellige regeringsformer – ligegyldigt hvilke – alene for at skabe fælles lykke. Hvis regenten brød med denne hensigt, f.eks. ved at stifte en gæld, som var folket uvedkommende, viste han sig uværdig til at regere sit folk. I princippet havde en regent ikke ret til vilkårligt at gældsætte folket. Hvis det skete, var efterfølgeren ikke pligtig til at betale, eftersom han skulle råde for folkets vel. Denne kontraktlige tolkning af enevælden balancerede på kanten af Kongeloven, og det må også i samtiden have været en nærliggende tanke under læsningen, at enevælden blandt de forskellige regeringsmåder ikke var den form, der sikrede folket bedst mod magtmisbrug. Under alle omstændigheder stod statspolitikken som noget nyt til debat for et bredt publikum.

Rygter og efterretninger om, hvem der var ophav til de anonyme pamfletter, spredtes hurtigt i Københavns litterære kredse. Statens juridiske rådgiver og ledende embedsmand i Danske Kancelli, Bolle Willum Luxdorph, noterede omhyggeligt navnene på de formodede skribenter i sin samling af skrifter fra trykkefrihedstiden, som nu findes på Det kongelige Bibliotek indbundet i 46 bind. Embedsmanden samlede mere end 900 skrifter og billeder, selv om indholdet for det meste var ham inderligt imod.

Forfatter til pamfletten om statsgælden var ifølge Luxdorph embedsmanden Jens Reimert Schumacher, som før trykkefriheden havde deltaget i den økonomiske debat med flere bidrag til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*. Efter trykkefrihedsperiodens ophør blev J.R. Schumacher af den nye regering i 1773 forfremmet til en stilling i det fjerne Vestindien, hvor han hurtigt bukkede under for sygdom. Også Jacob Christian Bie, alias »Philopatreias«, døde i kolonierne – i det ostindiske Trankebar – hvortil han var blevet forvist efter et fængselsophold i København.

Baggrunden for hans fængsling var en umoralsk prædiken, som han havde holdt i Hvidovre Kirke i 1769, og den sag blev netop optaget til dom i 1771. Men ikke nok med det, den foretagsomme Bie havde også solgt sin bogtrykker, J.R.Thiele, et falsk, kongeligt privilegium på udgivelse af katekismer og salmebøger for en sum af 100 rigsdaler.

»Utæmmet horeris farlige virkning i en stat«

J.R.Thiele's forretning trivedes på trods af tabet af de 100 rigsdaler – ikke mindst på grund af indtjeningen fra den bølge af udgivelser, som bl.a. Bies arbejder havde sat i gang. I løbet af 1771 skiftede småskrifterne karakter fra overvejende at have været samfundsdebatterende til at blive domineret af direkte kritik af magthaverne. Kritikken kunne være politisk, som når ar-

kivaren og historikeren Jacob Langebæk greb pennen anonymt i *Nye prøve af skrive-frihed* for at advare kongen, og publikum, mod fremmedes politiske indflydelse og misbrug af enevælden. Men oftest havde kritikken smædeskriftets form, komponeret over temaet sex og magt. I en fingeret moraliserende tone jamredes over sædernes forfald med en halvpornografisk virkning som i *Patriotens klagemål over utæmmet horeris farlige virkning i en stat.* J.R.Thiele lagde navn til svaret på det pikante spørgsmål *Er det muligt, at en hustrus boler kan være hendes mands oprigtige ven og tro rådgiver?*, men ellers var de fleste af skrifterne helt anonyme, såsom angrebet på dronningen *Et sælsomt og græsseligt kvindespøgelse set og observeret ... af den politiske spejder.*

Enkelte skrifter var mere opfindsomme og blev i det små modelleret over europæiske forbilleder, som Voltaires *Candide* og Montesquieu's *Persiske breve.* Et eksempel på det sidste er *En Grønlænders beskrivelse over København med betænkning over de ti buds helligholdelse,* som munder ud i en opsang til den frigjorte by:

Omvend dig København, far ikke bort i blinde,
Du ved selvrådighed og dumhed, ej kan vinde,...
Stads, pragt, hoffærdighed og nedrig egennytte
Jo før jo heller lad fra dine volde flytte...
Sig franske moder nej, lad alle fremmed fare,
Og dine egne ting, o København! tag vare

Kongens Have eller Rosenborg have blev åbnet for offentligheden som et led i Struensees reformpolitik. Formålet var at skabe mere tilfredse københavnere ved hjælp af offentlige forlystelser – ligesom senere ved åbningen af Tivoli i 1843. Kongens Have med traktørsteder, telte og fyrværkeri var en succes – og en skandale for ærbare borgere, som frygtede for følgerne af havens natteliv. Det blev et tema i den blomstrende gadepresse.

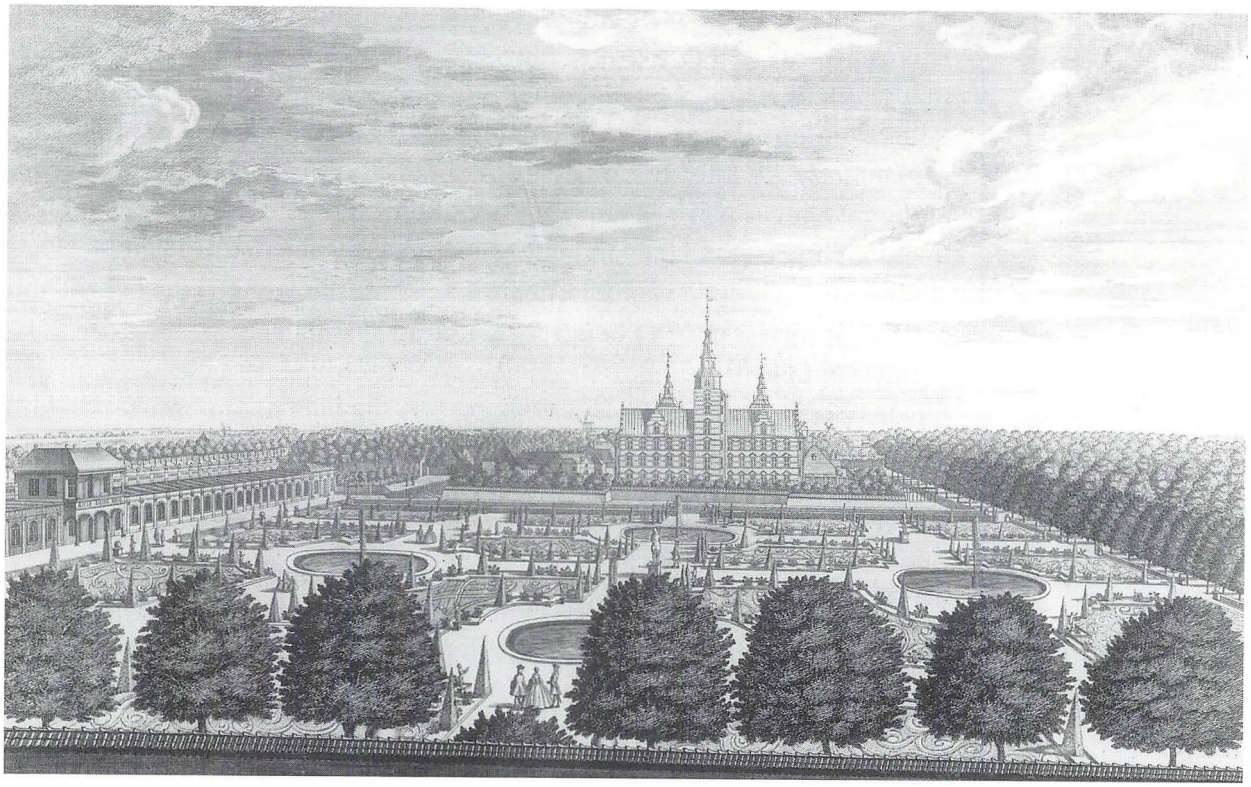

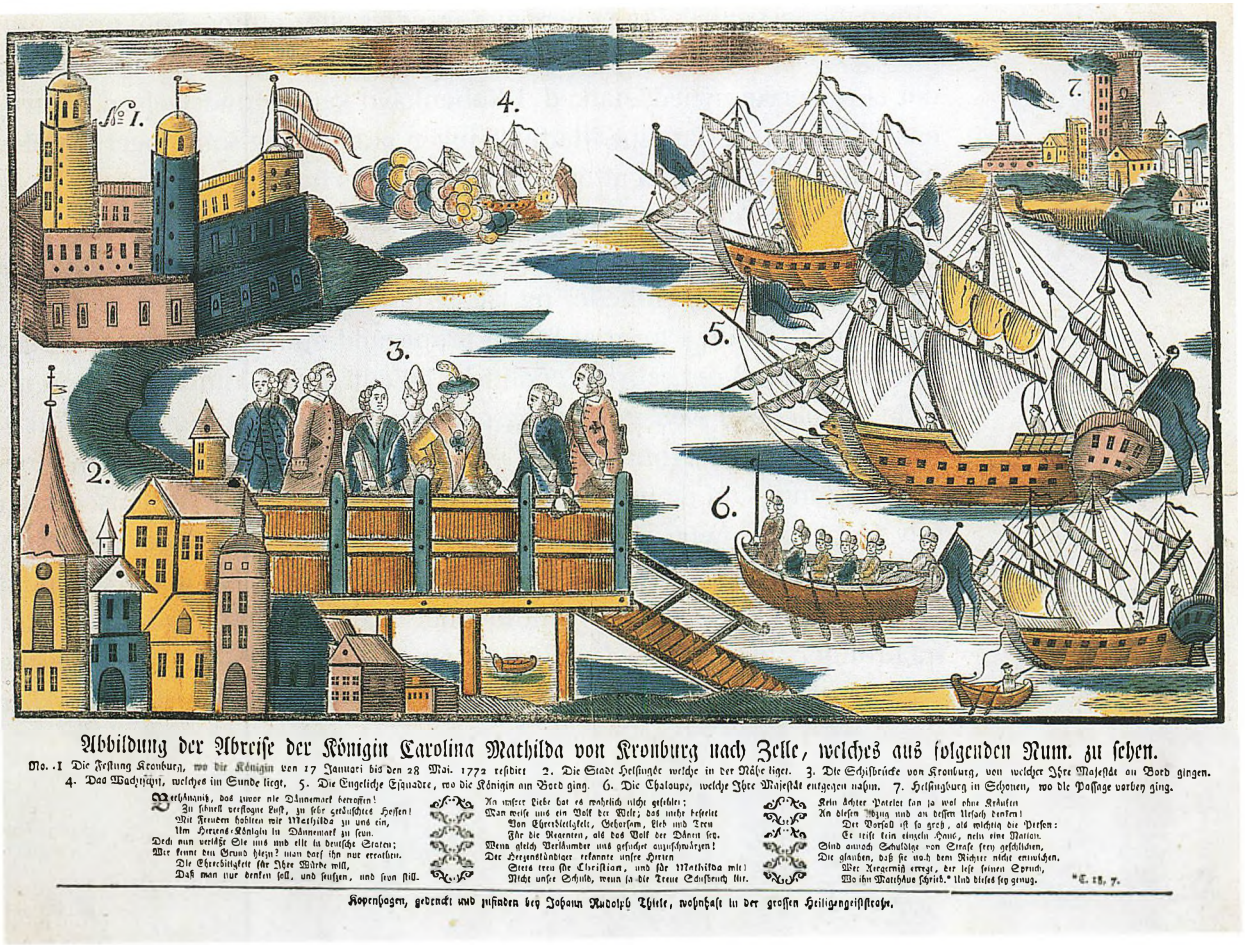

J.R. Thiele udsendte Bedrøvelige Syn for følelige Hierter *i både en dansk og en tysk version. Man ser Kronborg, Helsingør og den engelske eskadre som afhentede Dronning Caroline Mathilde i maj 1772.*

I juli 1771 havde Struensee lagt al forsigtighed bag sig og ladet sig udnævne til greve og en slags statsminister. Samtidig var det almen viden, at han var far til den nyfødte prinsesse. Dronning Caroline Mathildes kærlighedsforhold til Struensee var – kombineret med nyligt gennemførte humaniseringer af straffene bl.a. i sædelighedssager – selvsagt godt stof, og de københavnske trykkerier svedte under produktionen af mere eller mindre pikante skrifter om sædernes forfald.

I oktober fulgte den første indskrænkning af den ubetingede trykkefrihed i form af en præcisering af, at trykkefriheden ikke ophævede gældende lov (eksempelvis vedrørende statskritik). Det anonyme misbrug af trykkefriheden blev forbudt, og enten forfatter eller bogtrykker skulle kunne drages til ansvar for et tryk. Præciseringen kom for sent til at have nogen praktisk betydning i de få måneder den virkede, før Struensee blev styrtet.

Billedrevolutionen – »Bedrøvelige syn for følelige hjerter«

»En revolution sker i Danmark«. Således beskrev historikeren P.F. Suhm sammensværgelsen mod Struensee i en samtidig skolebog, og ingen anden enkeltstående begivenhed i 1700-tallets danske historie affødte så megen opmærksomhed målt med det trykte medies målestok, som paladsrevolutionen på Christiansborg Slot 16.-17. januar 1772. Den pikante sag gav

international genlyd. Fra København spredtes efterretninger om processen mod greverne Struensee og Brandt gennem aviser fra Hamborg videre til det europæiske nyhedsmarked. I København kendte undsigelsen af Struensee, Brandt og Caroline Mathilde ingen grænser, og som noget nyt blev markedet oversvømmet af billeder af dramaets hovedpersoner.

Bogtrykker Thiele havde fra sin forgængers trykkeri overtaget produktionen af religiøse billedtryk, som ind imellem blev suppleret med afbildninger af store begivenheder og katastrofer. Magthaverne var hidtil kun blevet markedsført i form af loyale propaganda-portrætter. Efter Struensees fald opstod det satiriske, politiske billedtryk. Nu kunne Thiele fremstille et billede af *Den stormægtigste dronning Caroline Mathilde til hest.* Her sidder landets dronning iført mandsdragt overskrævs på hesten i forgrunden, mens en amme bærer resultatet af forholdet til Struensee, som selv ser til bag et fængselsgitter. I det folkelige træsnits billedsprog er det en »historie«, som fortælles i et billede med dronningen som aktør. Samtidig markedsførte Thiele et mere sentimentalt billede af dronningens bortrejse fra Kronborg til Celle – *Bedrøvelige syn for følelige hjerter!* – da den engelske eskadre afhentede hende, og hun måtte efterlade sine børn. Bogtrykker

Struensees adelspatent med dødsdommen.

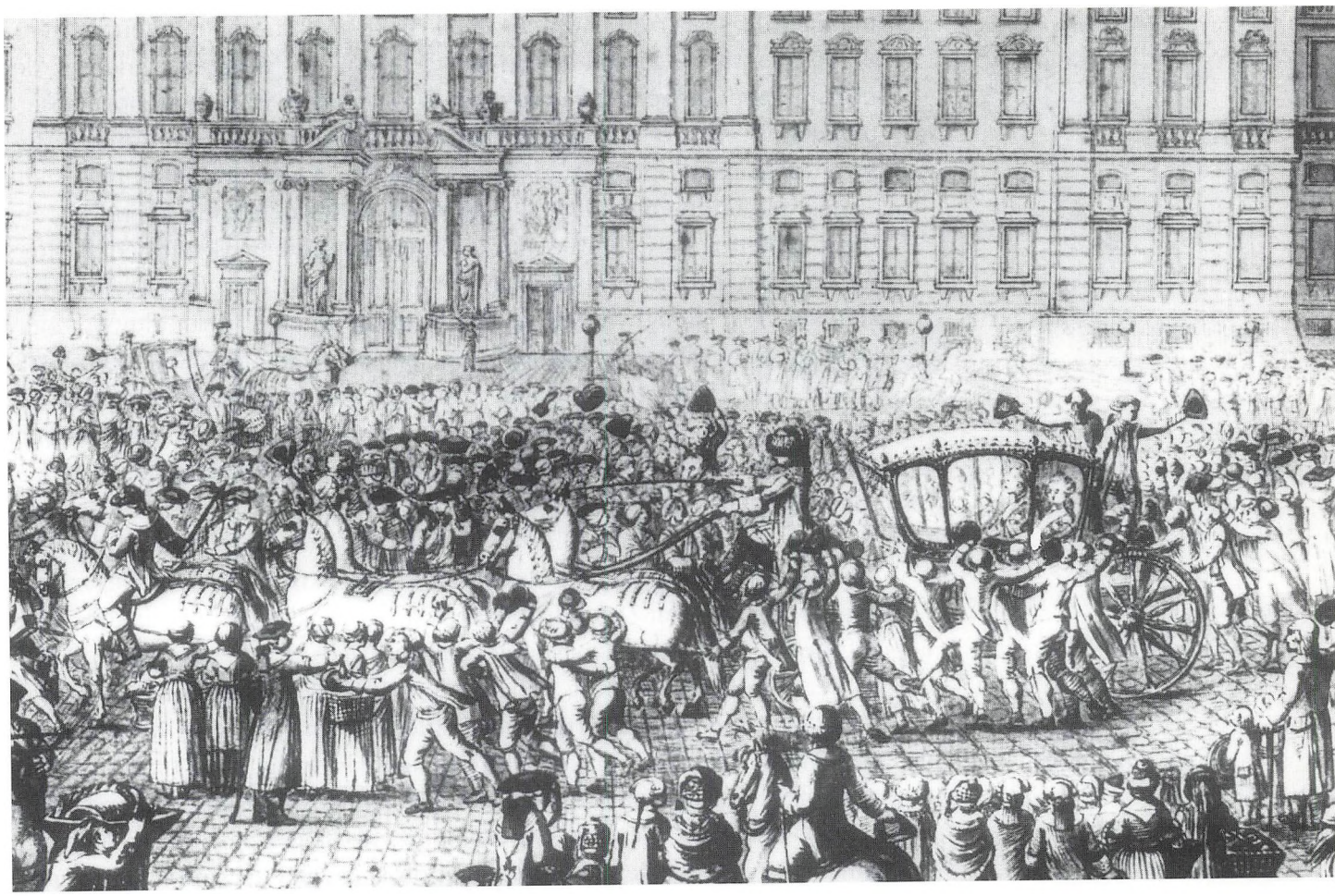

»Restaurationen«: Christian 7. fremvises i karet 17. januar 1772 for de jublende københavnere. Udsnit af kobberstik af C.F. Stanley 1779.

Thiele gik også i spidsen med karikaturer af Struensee og Brandt, Struensee i sansernes vold, Struensee i fængslet, Struensees omvendelsehistorie – og ikke mindst sællerten over alle – den teatralske henrettelse og udstilling af de forhenværende grever. Andre bogtrykkere efterlignede selvfølgelig Thieles billeder, ikke blot i København, men også på et trykkeri i Haderslev blev begivenhederne efter 17. januar 1772 et vendepunkt i det trykte medies omgang med dansk politik. I en kort periode gav begivenhederne i København stof til billedproduktionen i såvel Tyskland som Storbritannien.

Kritikkens krise – patriotisk medicin

Det var ikke alene billedproduktionen, som blomstrede efter paladsrevolutionen. Fordømmelserne af Struensee oversteg sammen med mængden af taler, prædikener, digte og skrifter, som gav udtryk for loyalitet over for kongehuset, i antal pamfletterne og satirerne udkommet før 17. januar. Størst opsigt vakte P.F. Suhms *Brev til Kongen*, hvor han som en anden Voltaire talte direkte og jævnt til Christian 7.: »Lad os igen i dine befalinger høre vort eget kære sprog, du er jo dansk, og jeg ved at du kan dansk; lad det fremmede sprog være et kendemærke på den nedrige forræder, som var for doven til at lære vort sprog, for spodsk over os, til at nedlade sig såvidt.« Suhm modvirkede den politiske katastrofe med national patriotisk

medicin. Det var ikke den oplyste dansk-norske enevælde, men de fremmede, der var noget galt med. Brevet havde den tilsigtede virkning: det udkom flere gange på fransk og tysk og medvirkede til at normalisere billedet i Europa af regeringsforholdene i København. P.F. Suhm fremstod som dansk-norsk intellektuel repræsentant for ideen om oplyst enevælde.

Bag den nødtvungne loyalitet delte P.F. Suhm den kritik af enevældens regeringsform, som glimtvis var kommet til udtryk i trykkefrihedsskrifterne. På selve revolutionsdagen havde han præsenteret det nye regimes førstemand, Ove Høegh-Guldberg, for et udkast til en ny Grundlov, som gav en valgt stænderforsamling indflydelse på statens finanspolitik og embedsbesættelser. Guldberg var stærkt kritisk og ikke indtillet på at ændre ved enevældens grundlov: Kongeloven. Kun i modereret form vovede Suhm at trykke sine regeringsregler, som tillæg til en privat distribueret udgave af statsromanen *Euphron* i 1774.

Studenten Christian Thura havde ikke P.F. Suhms overblik over, hvad man kun skulle tænke, og hvad man kunne skrive. Han var begyndt at udgive skriftrækken *Den patriotiske sandsiger* under den ubetingede trykkefrihed i 1771. Som selvbestaltet sandsiger diskuterede han sprængfarlige emner som »religionen og dens sammenhæng med regeringen«, og han offentliggjorde også en artikel med titlen *Betænkning over rigets Grund-Lov.* Thura ville ikke udkaste store planer for en ny, men blot foreslå to ændringer. For det første syntes han ikke, at en regent måtte få enevældig magt som 14-årig, men foreslog en myndighedsalder på 24-25 år, eftersom han skulle varetage flere millioner menneskers velfærd. Thura mente nemlig, at unge mennesker nemt lod sig lokke af favoritters tilskyndelser, og – skrev han videre – »det skader ikke heller, om nok en artikel blev sat til som er næsten ligeså nødvendig, nemlig: at det blev bestemt hvorledes at det skulle tilgå om kongen var berøvet fornuftens brug. Sådanne fatale hændelser kan hændes ligesåvel en regent som en anden mand, og det er ej alene en mulighed, men endog en virkelighed.« Hvor fornuftigt det end måtte være, så fandt de nye magthavere efter Struensee's fald, at der skulle statueres et eksempel med student Thura. Det var hævet over al tvivl, at han havde overtrådt præciseringen af trykkefriheden fra oktober 1771 ved bl.a. i *Sandsigeren* at kritisere Kongeloven. Thura blev fængslet på livstid. Han afsonede seks år på Munkholm, før han blev forvist til Bornholm.

Da dommen var faldet over Thura i 1773 forsøgte J.R. Thiele sig på det litterære marked med et anonymt flyveblad på 16 sider *Den patriotiske sandsigers bedrifter, bedømmelse og dom.* Bladet refererede sagens forløb, offentliggjorde dommen og nåede den forsigtige konklusion: »Således blev udfaldet; og således måtte det vel blive, dersom han ei skulle rent frikendes«. Skriftet blev øjeblikkeligt konfiskeret af politimesteren, som forhørte Thiele om, hvem der var ophavsmand. Thiele udpegede forfatteren, studenten Niels Prahl, som slap med at få en irettesættelse af Universitetets øverste ledelse.

Eksperimentet afbrydes

Guldbergs regering havde markeret, at den enevældige regeringsform og dens lovgrundlag stod hævet over al kritik. I oktober 1773 blev holdningen formaliseret: trykkefriheden blev begrænset af et reskript »angående at i ugebladene ikke må indføres noget, som angår staten og regeringen«. Det

Digteren Johannes Ewald skrev i 1772 komedien Harlequin Patriot, *som en grotesk udlevering af trykkefrihedstidens projektmageri og den pludselige patriotisme efter Struensees fald. Harlequin sidder handlingslammet hensunket i forvirrede tanker, narret af de skiftende politiske moder og intriger.*

bemyndigede politimesteren i København til at idømme bogtrykkere eller forfattere bøder på mellem 50 og 200 rigsdaler for fornærmelig debat, især vedrørende staten og regeringen. At trykkefrihedens brug skulle tøjles af politimesteren demonstrerer, i hvilket omfang det trykte medie fortsat blev anset for et rent københavnsk anliggende. Først efter en måneds forløb blev reskriptet også rundsendt til stiftamtmændenes orientering.

Det store eksperiment med trykkefriheden var forbi. Trone og alter bestod, men ikke helt upåvirket og urokket. Struensee-perioden og trykkefrihedstiden havde langvarig betydning for enevældens politiske kultur og ikke mindst for den fortsatte udvikling på det litterære marked.

Hvis vi eksempelvis ser på diagrammet over udgivelsestakten for nye periodiske skrifter efter 1750, fremgår det med al tydelighed at 1770'erne mere end fordobler antallet af nyudgivelser, og det var tydeligvis ugeskrifterne, som var de hyperfølsomme sensorer for den politiske udvikling. 1772 var kulminationsåret for udgivelserne i 1770'erne. Derefter faldt udgivelsestakten for atter at vokse i 1780'erne og 90'erne, der var en politisk

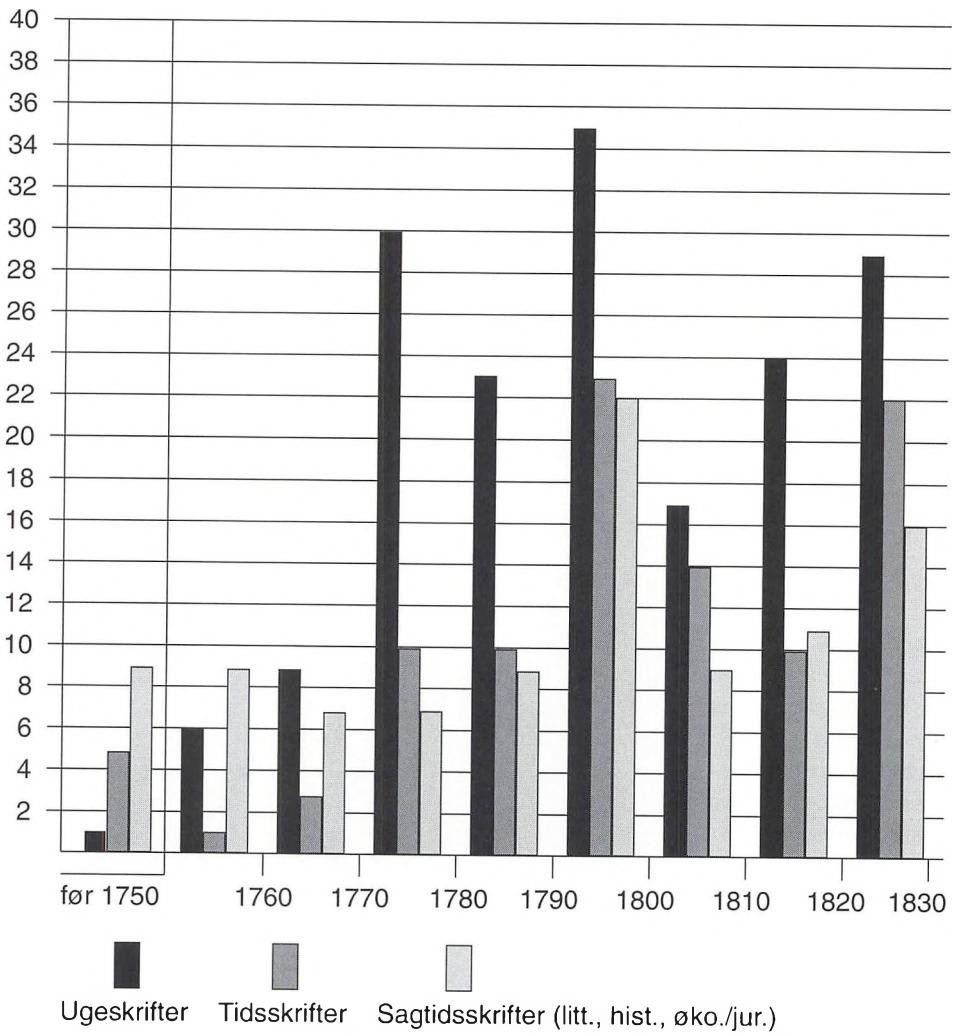

De periodiske skrifters karakter før 1830.

Kilde: Bibliotheca Danica *– antal påbegyndte tids- og ugeskrifter (aviser undtaget), som er udkommet mere end én gang.*

reform- og revolutionsperiode såvel i Europa som i København. Men eksperimentet med trykkefriheden i 1770 var det store afsæt.

Den københavnske offentlighed blev i 1770 kastet hovedkulds ud i en debat om religion og politik. Efter trykkefrihedseksperimentet var politik blevet et offentligt debatteret anliggende, og Suhm og Thura var sandsynligvis ikke ene om at spekulere over muligheder for grundlovsændringer.

Forsøget med friheden resulterede i mere end tusinde småskrifter, hvortil kommer de mange nye ugeskrifter, billeder og viser. Selv om kun meget få af tryksagerne overlevede samtidens øjeblikkelige interesse, så er mængden af tryk i sig selv spændende. Den samlede produktion giver os et billede af en udbredt læselyst i 1770'ernes København, og den tegner et tværsnit af synet på moral, religion, økonomi, politik, sprog, fjendebilleder og forhåbninger. Den giver kort sagt et billede af, hvad der rørte sig i en residensstad i Europa før Den franske Revolution gjorde den tids samfundsorden til l'Ancien Régime.

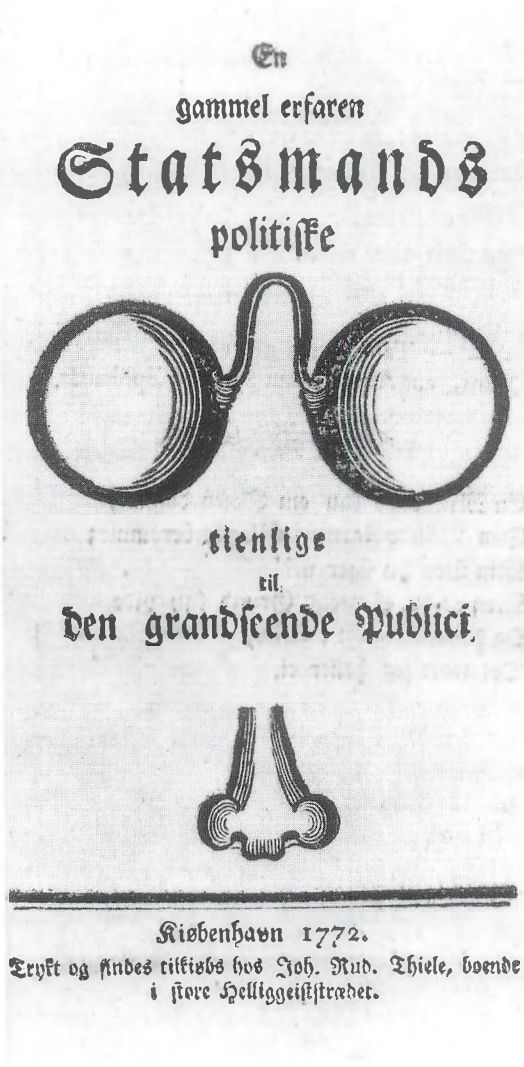
En
gammel erfaren
Statsmands
politiske
tienlige
til
den grandseende Publici
Kiøbenhavn 1772.
Trykt og findes tilkiøbs hos Joh. Rud. Thiele, boende i store Helliggeiststrædet.

En gammel erfaren Statsmands politiske *[briller]* tienlige til den grandseende Publici *[næse]. Kiøbenhavn 1722. Trykt og findes tilkiøbs hos Joh. Rud. Thiele, boende i store Helliggeisstrædet.*

De politiske briller

I et lille flyveskrift på 15 sider fra slutningen af 1772 tegner en anonym forfatter et satirisk billede af den politisering, som Struensee-tiden havde medført: »Vi lever i en tidsalder, da statskyndigheden virkelig er blevet en epidemisk sygdom, og her regerer virkelig blandt os en slags politisk pest... Hvornår har man nogen sinde hørt det danske folk ræsonnere så meget om statssager, som i nærværende periode? Alle mennesker er dybsindige og svangre med politiske fostre.« Selv en spækhøker forvandler sig rask til en Machiavelli, fordi alt for mange sætter skiftende briller på publikums lange næse. Som remedie mod den politiske pest foreslår forfatteren indført politiske briller, hvorigennem publikum alene kan se tåge. Når man bliver politisk, skal man tage dem på for at blive mindet om, at man skal holde mund med sager, man ikke kan se og dermed forstå.

De skiftende politiske briller på publikums næse er et ganske originalt billede på den første frie politiske debat, som trykkefriheden skabte i Danmark. Flyvebladet hed »En gammel erfaren Statsmands politiske [briller] tienlige til den grandseende Publici [næse]«, og dets bogtrykker var – J.R. Thiele.

Thiele fik selv en censursag på halsen i 1774, da han havde trykt skriftet *Morpionaden. Et heltedigt*, som politikammeret i København anså for fornærmeligt mod gode sæder. Thiele måtte betale 50 rigsdaler uden appelmulighed, og han holdt sig herefter til udgivelsen af mere harmløse historier og frem for alt billeder. På dette område vedblev han med at være blandt de største producenter i København frem til 1814.

Trykkefriheden blev stækket i 1773, men forcensur blev ikke genindført. Frem til 1770 havde der i princippet været forcensur på alle skrifter, efter 1773 var det anderledes – nu drejede det sig for myndighederne om at få ånden tilbage i krukken – om bekæmpelse af allerede trykte tekster.

Ingen havde krævet den ubegrænsede trykkefrihed indført, og det tidlige eksperiment bevirkede, at borgerlige kredse og det læsende publikum i København ikke, som andre steder i Europa, skulle arbejde for censurens afskaffelse – de skulle modarbejde trykkefrihedens gradvise indskrænkning.

Litteratur

Clausen, V.E.: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884.* 1985.

Fortegnelse paa alle de skrifter som Trykfriheden har givet Anledning til. 1.-3. Aargang 1771-1773.

Holm, Edvard: *Danmark-Norges Historie (1720-1814) – under Kristian VII. 1766-1808.* 1902-06.

Holm, Edvard: *Nogle hovedtræk af trykkefrihedstidens historie 1770-1773.* 1885.

Ilsøe, Harald: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810 .* 1992.

Jørgensen, Harald: *Da censuren blev opgivet.* 1970.

Jørgensen, Harald: *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848.* 1944.

Krohn, Frederik: *Samlinger til en beskrivende fortegnelse over danske kobberstik, raderinger, illustrationer mm.* 1962.

Luxdorphs Dagbøger. I uddrag ved Eiler Nystrøm 1915-1930.

»Luxdorph's samling af Trykkefrihedens Skrifter« 1. række bd. 1-20 og 2. række »efter 17. januar 1772« bd. 1-25 (+ et kvartbind). Det kongelige Bibliotek.

Luxdorphiana, eller Bidrag til den danske Literairhistorie uddragne af Bolle Willum Luxdorphs efterladte Samlinger, ved Rasmus Nyerup, 1-2. 1791.

SIGNE
MELLEMGAARD og
NIELS KAYSER
NIELSEN

Kropskultur

– mellem det internationale og det lokale

Kampen om kroppen

Kroppen er både noget, vi har, og noget, vi er. Vi *er* vores krop, for så vidt som vi er udleveret til det vilkår at være født med en bestemt, særegen krop, der optager ca. en m^2 af jordens overflade. I denne krop lever og dør vi. I den elsker og hader vi. Det er i den, vi har både ungdommens muskelsvulmende styrke og det måske triste forfald, når vi kommer op i årene. Det er takket være kroppen, at vi ikke lever uendeligt. Tankens og følelsens uendelighed sættes altid i relief af kroppens endelighed, samtidig med at det er med kroppen, vi oplever at være et særligt individ, og ikke en anonym person i al almindelighed. Normalt tænker vi ikke nærmere over det, for vores krop er altid med os, hvor vi går og står. Den går på den måde forud for vores tanke og følelse. Vi er vores krop, allerede inden vi begynder at tænke og føle. Men samtidig er kroppen også noget, som vi *har*. Det betyder, at den også kan være genstand for vores opmærksomhed. Vi kan passe mere eller mindre godt på den. Vi kan pleje den, eller vi kan mishandle den. Vi kan være bange for vores krop, eller vi kan være hårde ved

I 1980'erne tog frygten for kroppens uregerlighed til, og der bredte sig en voldsom slankhedsfanatisme. Tanken var, at hvis man ikke passede på kroppen, løb den af med én. Den skulle derfor tæmmes og holdes i ave. Det krævede tilsyneladende viljestyrke og selvbeherskelse. Det betød, at man måtte give afkald på sin egen kropslige personlighed til fordel for en anonym type af offenlig kropslighed.

den. Dvs. at vi ikke kun lever i vores krop, men også for vores krop og af vores krop. Kroppen er således ikke kun hyrde, men også hjord. Den kan være både en sørgelig begrænsning og en kilde til glæde, alt efter hvad vi gør med den.

Denne dobbelthed – den individuelle erfaring af både at være og at have en krop – er normalt et privat anliggende. I hovedparten af vores tilværelse er det os selv, som må administrere dette vilkår. Kroppen er i bund og grund vores egen. Det kan derfor ikke undre, at vi skal langt op i historien, før kroppen bliver genstand for en systematisk, offentlig interesse. Faktisk skal vi i Danmark frem til den sidste tredjedel af 1700-tallet, før kroppen begynder at blive et prekært offentligt anliggende, som man ikke uden videre kan overlade til den enkelte at tage sig af. Først på dette tidspunkt bliver kroppen et pædagogisk og opdragelsesmæssigt ærinde. Det sker i og med, at den nu i stigende grad bliver opfattet som formbar og derfor en passende genstand for økonomisk, lægelig og pædagogisk interesse. Samtidig hermed er kroppen imidlertid stadig noget, som man piner, plager, afstraffer, indespærrer og korrekser, som fx hos militæret og inden for fængselsvæsenet.

Disse tanker om den formbare krop og dens muligheder formuleres som hovedregel først i udlandet og når os via porten København, hvor de så afstemmes i forhold til den særlige danske klangbund. Det hører til sjældenhederne, historisk set, at vi uden videre har overtaget internationale ideer og kropslige adfærdsmønstre. De omformes som hovedregel til såvel nationale som lokale forhold.

Kroppens ny betydning

Bortset fra de ridderlige akademier, hvor adelens sønner blev trænet i den rette brug af kroppen, havde ingen bekymret sig særligt om kroppen før ca. 1770. Da skete der til gengæld noget. I de sidste tiår af det 18. århundrede opstod en litteratur om, hvordan sundheden kunne opretholdes – ganske vist forfattet af et fåtal af danske læger eller oversat fra et af hovedsprogene, men alligevel udtryk for en ny interesse og tro på menneskets mulighed for at forme sit liv og sin krop.

Denne sundhedslitteratur, som fortrinsvis hentede sine forbilleder i franske, tyske og engelske bøger og tidsskrifter, henvendte sig især til det velstående københavnske embeds- og handelsborgerskab. Et gennemgående tema i denne tidlige sundhedslitteratur var den uheldige indflydelse, bylivet formodedes at have på disse folk; de førte øjensynligt et dekadent, sundhedsnedbrydende overflodsliv. Sundhedsoplyserne havde til hensigt at rette op på denne levevis, for netop folk af byborgerskabet havde særlig gode muligheder for at påvirke deres egen skæbne, mente man. De var nemlig på den ene side ikke – som adelen – bundet af etikette og skik og brug; på den anden side var de – i modsætning til almuen – hævet over den umiddelbare nød og nødvendighed.

Forventningerne til, hvad der kunne vindes, var ikke små. Man forestil-

lede sig, at levetiden kunne forlænges ikke så lidt ud over de 7 gange 10 år, som traditionen havde sat som den almindelige overgrænse for menneskelivet. Og det liv, som nu skulle være længere, skulle også være sundere, mere fyldt med ægte glæder og mindre med overfladiske forlystelser; mere præget af en fornøjelig evne til at arbejde og mindre af lidelse og smerter – alt sammen til gavn for både individet og det fælles bedste.

Den usundhed, som de udenlandske sundhedsoplysere havde fundet i Paris og London, genfandt det sene 1700-tals danske oplysere i næsten usvækket form i København. Bylivets usundhed hidrørte fra dets modnaturlighed; der var først og fremmest det overdådige vellevned. Det kom især til udtryk ved de for hyppige gæstebud med deres alt for mange retter, som serveredes for krydrede, for sammensatte, for fremmedartede – og for sent. Som konsekvens heraf – klagede oplyserne – blev nat forvandlet til dag og vice versa. Ligesom med gæstebudene var det københavnernes trang til at overgå hinanden, der fik klædedragten til på en lang række punkter at stride mod naturen: korsettet, parykken, de høje hæle og det nedringede bryst stod for skud. Mangel på legemlig bevægelse var den tredje årsag til københavnernes tiltagende usundhed og svagelighed, hævdedes det. I modsætning til almuen, som nødvendigvis bestandig var i bevægelse, var, skal vi tro sundhedslitteraturen, byborgerskabets liv stillesiddende.

Alt i alt var der i sundhedsoplysernes øjne brug for en gennemgribende regulering af hverdagslivet for at få det til at stemme overens med sundhedens krav, og i det kom naturen til at stå som mønster: Dyrene, børnene og især almuen rostes som naturlige og sunde. Dog mente ingen af sundhedens fortalere, at byborgeren burde være bonde eller på lignende naiv vis vende tilbage til naturen. Nej, løsningen lå i en fornuftig tilrettelæggelse af livet, og borgeren burde i dette holde sig mådehold og regelmæssighed for øje. Løsningen var en yderligere forfinelse af civilisationen, for det var trods alt i en by som København, at der var sand kultur. Det var her, videnskaben og det fornuftige liv hørte hjemme.

Kroppens tilrettelæggelse

Men det var langt fra kun sundhedsoplyserne, der bragte kroppen på bane her i det sene 1700-tal. Sundhedsoplyserne rettede sig først og fremmest mod den voksne, mandlige befolkning (af byborgere), men endnu mere oplagt var det måske at tage fat på børnene og de unge. Skulle ikke også de kunne forbedres kropsligt og ikke kun åndeligt? Troen på, at der var en hensigt i at opdrage de unge kropsligt, kendetegnede ikke mindst de tyske filantropiske opdragelsesinstitutter, og ligesom i sundhedsoplysningen fik Rousseaus tanker om at vende tilbage til naturen her den drejning, at man vil bygge videre på naturen. Det, som allerede var godt, skulle gøres bedre. Dels fordi samfundet havde brug for unge stærke og driftige legemer, dels fordi de unge selv kunne have glæde heraf. Individets og samfundets tarv blev opfattet som fælles.

Det kan man fx tydeligt se hos de to toneangivende brødre, godsejerne Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow, som takket være deres tyske huslærer Johann Bernhard Basedow allerede i deres unge år havde stiftet bekendtskab med de nye kropslige oplysningstanker om hjælp til selvhjælp. Disse tanker kunne fint bruges i en tid, hvor det drejede sig om at gøre den danske bondebefolkning flittig og »vindskibelig«. På deres godser Christianssæde på Lolland og Brahetrolleborg på Sydfyn gik de i løbet af 1780'erne hver især til angreb mod bondens traditionelle syn på kroppen som et nydelsesmiddel. Hermed var kampen om kroppen indledt – også på landet.

Resultatet af disse initiativer blev oprettelsen af en række institutter i hovedstaden samt skoler og seminarier i provinsen. Sigtet var i begge tilfælde idealistisk – undertiden højstemt og vidtløftigt med vidtrækkende filosofiske og pædagogiske ræsonnementer – men i sin grundholdning almenmenneskeligt, oplysningspræget og internationalt orienteret.

Toneangivende kredse i København nærede fra starten interesse for disse kropslige initiativer. Lægen Johan Clemens Tode, som stod for hovedparten af al sundhedsoplysende litteratur på dansk i denne periode, kunne bryste sig af læsere blandt Københavns mest prominente personer – fra kongehuset og de mest betydningsfulde adelsfamilier til de vigtigste repræsentanter for det nye handelsborgerskab.

Hvad angår legemsøvelserne, diskuteredes tidens spørgsmål sådanne »oplyste« steder som i Dreyers klub og i kredsen omkring Bakkehuset, der begge repræsenterede selskabelige og intellektuelle fora, hvor det progressive borgerskab færdedes med stolthed og glæde, og hvor bl.a. forfatteren Knud Lyhne Rahbek tog aktivt del i den nye, sunde friluftsbevægelse. Ønsket om at forme og iscenesætte kroppen var i det hele taget stort i perioden op til ca. 1800. Dette ønske fremførtes især af civile kredse, domineret af godsejere, teologer og filosoffer, som ikke kun ville disciplinere, men også opdrage kroppen med henblik på en kropslig dannelse og forfinelse, som skulle udvikle og styrke sanserne. Dette mål kommer bl.a. til udtryk i tilbøjeligheden til at bruge naturen som ikke kun rekreations-, men også bevægelsesrum.

Længslen efter et mere naturligt liv var stor i disse oplysende og oplyste kredse. Eftersom bylivet måtte gælde for det unaturlige, usunde og uharmoniske, blev om ikke livet på landet, så dog det periodiske liv på landet og et mere naturligt liv i byen et ideal. Den unge kronprins Frederik – den senere Frederik 6. – blev derfor i Struensee-tiden opdraget efter Rousseauske principper (en tysk læge opdrager en dansk prins efter franske principper!). Frederiksberg Have blev som så mange andre parker i samtiden omformet fra den stive, geometriske franske havestil til den følsomme, afvekslende, organiske og romantiske engelske have.

Det var også i denne periode, at det københavnske borgerskab opdagede Københavns omegn. Lægen Henrich Callisen kunne i sin beskrivelse af København fra 1807 glæde sig over de »yndige Skove« i kun et par mils

Jens Juels »Løbende dreng«, 1802, viser med sit åbne åsyn og sin lette bevægelse den drøm om civiliseret frihed, som man forbandt med ungdommen. I baggrunden ses Christianis Institut, der var ét af de førende gymnastikinstitutter i København omkring 1800 med gymnastik- og legeredskaber foran.

afstand af hovedstaden og prise københavnernes lyst til »Land-levnet«, deres søndagsskovture og deres sommerboliger i omegnen. Og sandt var det, for adelen og det nyligt rige københavnske handelsborgerskab byggede sig landsteder i den nordlige omegn af København og kunne her tilrettelægge naturen, så at den svarede til deres natur- og naturlighedslængsler.

Det gjaldt ikke mindst handelsborgerskabet, der som følge af Europas krige i denne periode nød godt af den florissante handel på Asien, Afrika og

Vestindien. Disse kredse byggede sig landsteder og omkransede dem med romantiske haveanlæg, som så i næste omgang blev omsat til lærredet som vores tidlige landskabsmalerier. De fik dermed en rolle i definitionen af det særlige danske landskab. At naturen her i det sene 1700-tal blev tillagt sundhedsbevarende, pædagogiske og æstetiske kvaliteter var nok noget nyt, men det var langt fra sidste gang, det skulle ske.

Englandskrigene satte en nationalistisk bølge i gang. De var et resultat af, at englænderne havde ondt ved at acceptere Danmarks stillingtagen for Napoleon. Det betød tabet af orlogsflåden i 1801, og at København blev bombet i 1807. Men det fik også kropskulturelle konsekvenser. De internationale vinde blev afløst af nationale og militaristiske, repræsenteret af V.F. Nachtegall og kronprins Frederik. Herefter kunne en ny kamp om kroppen tage sin begyndelse: skulle sigtet være opdragelse af bonden i al almindelighed, eller skulle sigtet først og fremmest være soldaterne?

Det sidste synspunkt vandt, og da skoleloven om almueundervisning blev vedtaget i 1814, kom tankerne om rationalistisk oplysning og opdragelse i anden række i forhold til disciplinering og robust afretning. Den danske folkeskole blev præget af mere klø og eksercits, end man havde tænkt sig i 1780'erne og og 1790'erne. Militærmanden afløste filosoffen, teologen og humanisten som kropskulturel frontfigur.

Lys over land

I slutningen af 1800-tallet ændredes kropskulturen atter med iværksættelse af en række initiativer på ikke mindst det idrætslige og det sundhedsmæssige område, hvoraf de idrætslige ofte havde brod mod militarismen. Den unge højskolebevægelse var bannerfører i dette opbrud, som dels vendte sig mod den traditionelle almuekultur, dels mod godsejere og borgerskab. Som led i denne front importerede man i begyndelsen af 1880'erne den svenske Ling-gymnastik med dens kombination af orden, systematik og bestræbelse på fysiologisk underbyggelse. Den blev – i en særlig dansk udgave – til symbol på den selvdisciplinerede landbobefolkning, som var klar til at overtage mere og mere af magten i samfundet.

Selvsagt vakte dette en del modstand i de militære kredse, ligesom de stillesiddende kontor- og handelsfolk og den unge arbejderklasse ikke havde synderlig interesse i den stillestående og stive gymnastik og i stedet kastede sig over den konkurrencesport – også kaldet idræt – som blev udbredt takket være engelsk indflydelse. Endnu en gang blev København en kropskulturel port, og i den port var der trængsel om, hvem der kunne tilbyde det bedste: var det gymnastikverdenen? Var det den engelske sport? Var det varietéer og cirkus med trapez'er og slangemennesker og anden underholdning? Eller var det i virkeligheden alle disse nye vinde, der kæmpede mod indgroede vaner og gammeldags holdninger?

I hvert fald blev de nye strømninger suppleret af en kraftig bølge af interesse for det sunde liv, som især voksede sig stærk efter 1900. Lys, luft og renlighed blev de kodeord, som forbandt idræt, sundhed og det nye

storbyliv. Den Nobelpris, som den islandskfødte læge Niels Finsen fik i 1903 for sit arbejde med lysbehandlingen, underbyggede solens og lysets undergørende virkninger.

Mange andre sværgede til legemsøvelser, som i sammenhæng med afvaskninger skulle hjælpe med til at udskille giftstoffer, som ellers formodedes at blive ophobet i kroppen. Sveden spillede her en stor rolle: den uddrev det »farlige« og rensede moralsk.

Også kosten regnede man med spillede en stor rolle. Og her gik bølgerne højt, især omkring den både i Danmark og udlandet så berømte læge Mikkel Hindhede, som med forbillede ikke mindst i den samtidige tyske reformbevægelse var fortaler for en simpel, spartansk kost, der skulle forvandle den svagelige københavner til en nøjsom husmand. Også vegetarismen holdt så småt sit indtog.

Alt sammen: kosten, lyset, legemsøvelserne og renligheden skulle styrke den almindelige modstandskraft mod sygdommene. Selv indenfor Københavns mure måtte et nyt naturligt, omend systematisk, liv være muligt. Overalt blev lægen den nye helt, der ud fra såvel moralske som fornuftsprægede synspunkter agiterede for denne bevægelses- og naturkult, der skulle indføre en demokratisk kropskultur, hvor alle havde lige muligheder for at leve et sundt liv. Men som altid blev lægen flankeret af andre typer af helbredere, og det eneste, der var fuld enighed om, var sundhedens fundamentale betydning.

I løbet af mellemkrigstiden demokratiseredes kropskulturen og naturlængslen for alvor. Flere og flere fik mulighed for at bevæge sig ud i naturen – eller ud i kolonihaven; en rolle, som parcelhuset senere for en del måtte overtage. Idrætten blev en folkesag, og den hygiejniske propaganda var nu begyndt at slå igennem. Her blev »husmoderen« det omdrejningspunkt, der havde ansvaret for familiens og dermed i sidste instans hele nationens sundhed. Om hende hed det sig, at hun ikke skulle »gøre rent«, men »have rent«. Kampen om kroppen drejede sig ikke mindst om at komme hævdvundne normer og traditioner til livs.

Også på det idrætslige område kom kroppen i fokus. Idrætten betragtedes langt hen som en upolitisk foreteelse, der kunne dyrkes af alle danskere – høj som lav – der stod sammen i et folkeligt nationalt fællesskab. Socialdemokratiet havde nu opgivet sin tanke om at føre klassekamp og ville i stedet have et »Danmark for folket«. I den forbindelse kom opbakningen bag idræt og friluftsliv til at indtage en central plads, ligesom man kæmpede for at københavnske skolebørn kunne komme på »opfedningsferie« på landet om sommeren. Her mødte mange københavnere for første gang en landbofamilie. Om solidariteten på tværs af klassegrænser skulle der ikke herske tvivl.

Som følge af denne nationale idyl stillede store dele af befolkningen sig uforstående overfor en boykot af Hitlers olympiade i Berlin 1936. Idrætten havde hidtil undslået sig for at tage politisk stilling. Det vakte derfor und-

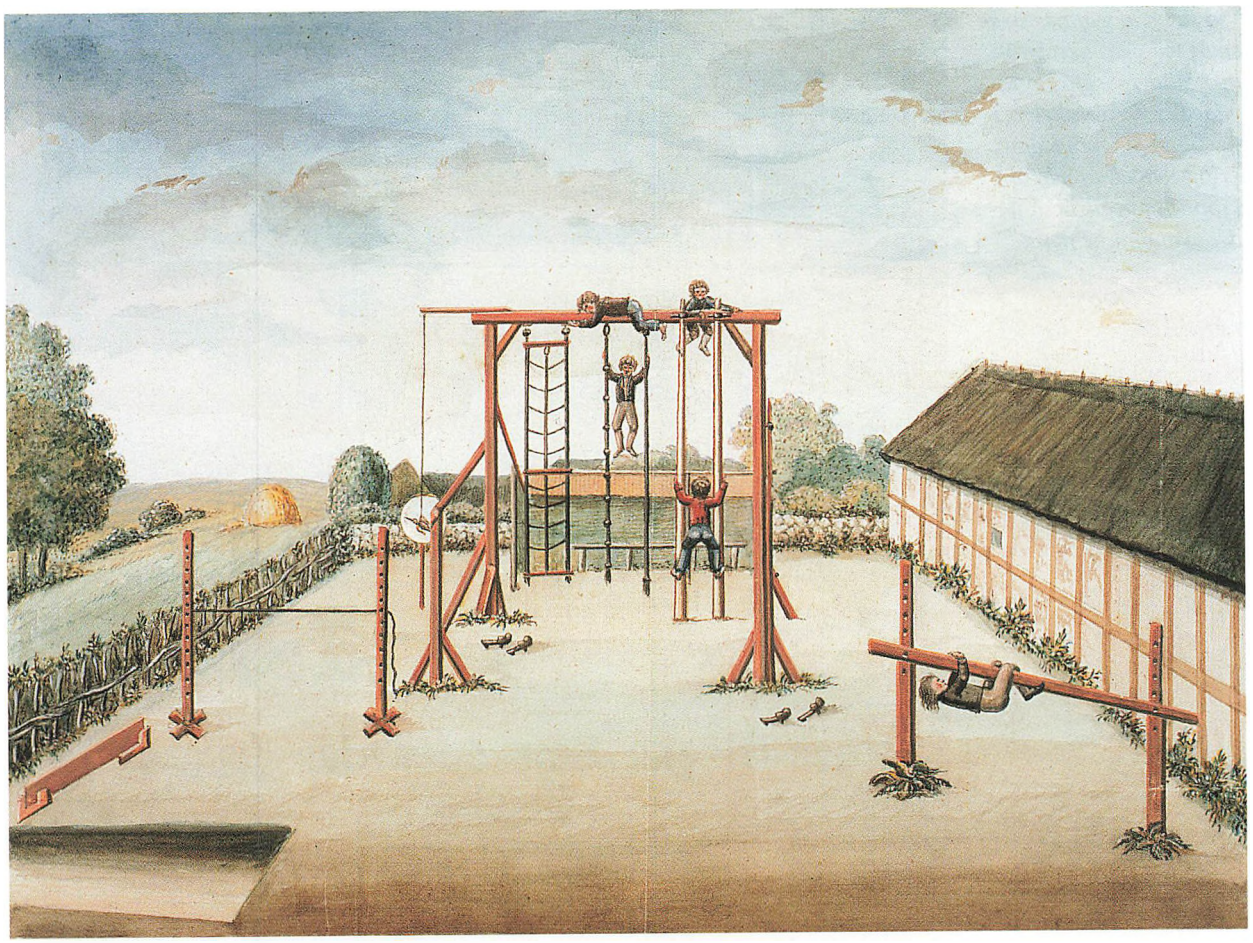

I Gjerrild på Norddjurs-land bekostede pastor Kemf 1825 opstillingen af gymnastiske redskaber til skolen. Gymnastikken var mere præget af leg og akrobatik end af disciplin.

ren, at en række københavnske intellektuelle med bl. a. Poul Henningsen i spidsen i 1935 opfordrede til at blive væk. Boykot-appellen blev da også overhørt, men trods det stod det fra nu af klart, at idrætten og kropskulturen ikke var en uskyldig størrelse.

Denne kobling af idræt, sundhed og politik er fortsat efter 2. verdenskrig. Stat, amt og kommuner har sørget for idrætsanlæg, svømmehaller og rekreative områder – men ikke i den udstrækning som (en del af) befolkningen ønsker. Ikke mindst i Københavnsområdet er der en udpræget brist på kropskulturelle faciliteter. Af den grund kan det næppe undre, at ikke så få politikere landet over har brugt idrætten som politisk løftestang ved at satse på den. Det gælder ikke mindst i de københavnske forstæder, hvor et illustrativt eksempel er samarbejdet i Brøndbyerne mellem borgmesteren, den københavnske bankverden og den stedlige fodboldklub, som har givet København endnu en port ud til Europa, medens andre klubber lever en hensygnende tilværelse.

Kampen mellem kroppene

Kropslig kappestrid er en ældgammel foreteelse, som man også kendte til i det gamle landsbysamfund. Her var de folkelige lege og spil ofte af voldsom karakter. De kunne dels dreje sig om smidighedsøvelser, dels om kraft-

Ved siden af gymnastik og sport var også akrobatik og kraftdemonstrationer yndede folkeforlystelser i København i årene omkring 1900. Kampen om kroppen foregik også på det økonomiske plan.

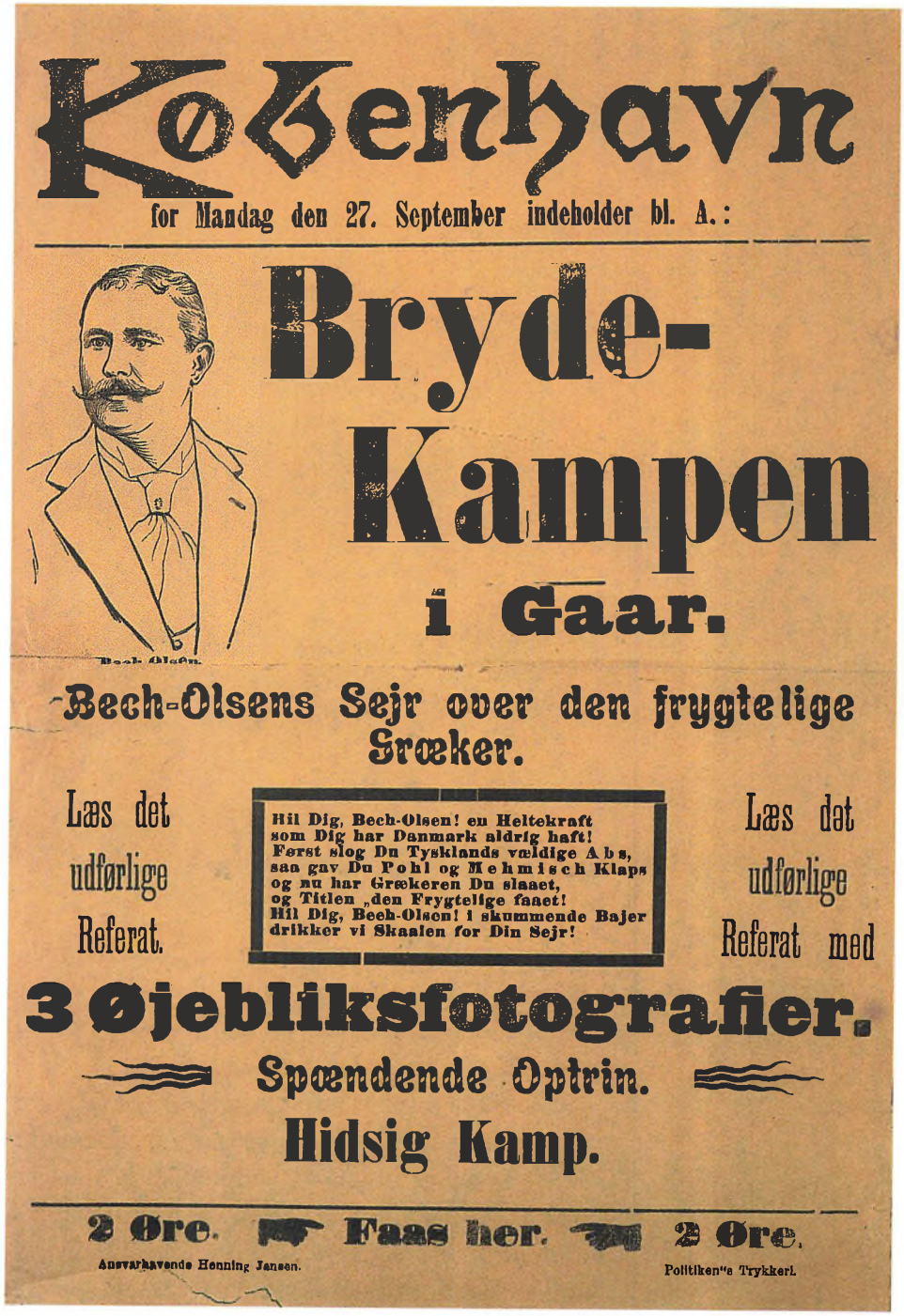

prøver. Kendetegnende for dem var i øvrigt, at man udfoldede disse kappestridsøvelser, hvor man kunne komme af sted med det: på gader og stræder, på marken og inden døre. Der fandtes ikke dertil indrettede pladser. Man indrettede sig efter forholdene, og opstillede fx sin keglebane ved gadekæret og andre fælles pladser, hvor folk alligevel mødtes.

Men allerede kort efter år 1800 kunne borgerne i København overvære de første danske idrætskonkurrencer med nøjere fastlagte regler på dertil

anviste pladser. Initiativtager var den ovennævnte V. F. Nachtegall, der mellem 1805 og 1810 lod afholde en lang række svømmekonkurrencer ved Gammelholm, hvor ikke mindst flådens kadetter kæmpede om, hvem der kunne svømme længst og opholde sig længst i vandet. Disse konkurrencer ophørte først, da et dødsfald blandt de deltagende satte en stopper for dem, eller rettere: fastlagde en øvre grænse.

Disse tidlige sportskonkurrencer forsvandt igen. Men de robuste folke-

Efter filosoffen og teologen omkring 1800, militærmanden gennem det meste af 1800-tallet, lægen omkring 1900, har kampen om den rette anvendelse af kroppen gennem det meste af 1900-tallet været ført af kropsterapeuter.

lige kappestridsøvelser fortsatte. Hertil kom de forskellige kropsligt betonede konkurrencer, som de folkelige varietéer i byerne diverterede med. Her kunne man udfordre »verdens stærkeste mand« og prøve kræfter i tyngdeløft og brydning. I København blev brydesporten i 1884 forbudt i 15 år frem til 1899, da der var opstået et gigantisk slagsmål i forbindelse med en brydekamp mellem en københavnsk kullemper og en fransk cirkusbryder. Den folkelige kappestrid bar fortsat mere præg af »tarvelig« folkefest end af organiseret idræt.

I 1930'erne var sporten for alvor blevet en folkelig bevægelse i by og på land. Det var derfor nærliggende at landets største parti brugte det populære fodboldspil i sin valgpropaganda: »Brug hovedet – stem Socialdemokratisk«.

Sporten kommer til byen

Dette ændrede sig, da den engelske sport holdt sit indtog i samme periode: 1800-tallets sidste fjerdedel. Nu blev kappestriden organiseret og systematiseret med henblik på standardisering, sammenlignelighed, lige konkurrencevilkår og træning. Efter engelsk forbillede stiftedes Akademisk Skytteforening i 1861, i 1865 fødtes roforeningen Kvik, som holdt til i Christianshavns kanaler. Men ellers var det cricketsporten – også af engelsk oprindelse – som var det store sus, mens fodbolden endnu var en upåagtet idræt. Tilsvarende begyndte de første idrætsanlæg at se dagens lys, dvs. arealer som udelukkende skulle bruges til idræt. Idrætten begyndte at få sine egne parceller i storbyens rum, og ved århundredskiftet 1900 havde den moderne sport stort set fundet sin egen form. I takt med det blev fodbolden den mest populære idrætsgren, men vi skal frem til 1950'erne, før den regnet i aktive udøvere bliver den største. Indtil da havde gymnastikken domineret kvantitativt.

Til gengæld dukkede der omkring 1900 et nyt spil op, som skulle blive Danmarks væsentligste bidrag til verdensidrætten, nemlig håndboldspillet. Det hører til dansk idræts kæreste myter, at Holger Nielsen, manden, der »opfandt« kunstigt åndedræt, også opfandt håndboldspillet. Det skulle angiveligt være sket i 1898. Dette er ikke helt forkert, men heller ikke helt rigtigt, idet vi nemlig har kilder, som fortæller, at løjtnant R. N. Ernst allerede i 1897 havde spillet et regelfastsat håndbold-spil i Nyborg. Men at Holger Nielsen er den store igangsætter, kan der næppe være tvivl om. Han havde nemlig som idrætslærer af hensyn til ruderne forbudt sine elever at sparke fodbold inden timerne, men ville på den anden side også gerne, at de var idrætsligt beskæftigede. Resultatet blev et håndboldspil efter nærmere fastsatte regler.

Den første regulære håndboldkamp herhjemme skal være foregået i 1907 mellem R. N. Ernst-spillere fra Helsingør og Holger Nielsen-spillere fra Ordrup Latinskole, efter regler som Holger Nielsen havde fastsat. Hermed havde man – i form af henholdsvis fodbold og håndbold – to store boldspil på banen, som op igennem 1900-tallet skulle blive de to mest populære idrætsgrene.

Til at styre kampene behøvede man dommere. Ser vi på fodboldspillet aftegner der sig her et pudsigt mønster. I spillets allerførste år i forrige århundrede fandtes dommerbegrebet nemlig slet ikke. Spillerne sørgede selv for, at spillets regler blev overholdt, og dommeren blev kun tilkaldt i tvivlstilfælde. Hans funktion var nærmest at være en slags opmand. Denne opmandsfunktion ophører imidlertid omkring 1900. I tråd med at spillet ophører at være et »gentlemanspil« og vel også i tråd med et større tempo i kampene og dermed en højere grad af uoverskuelighed, opstår behovet for en egentlig dommerfunktion og en strammere fortolkning af reglerne.

At være fodbolddommer og at holde styr på spillerne og spillet blev da et symbolsk udtryk for en ny samfundsmæssig situation. Her blev borgerne – kropsligt og idrætsligt – indøvet i det at være medlemmer af et samfund,

Holger Damgaards fotografi er en studie i den kropslige frigørelse, der slog igennem efter 1900. Det er taget på badeanstalten Helgoland ved Amager Strandvej i 1910.

hvor man trænede i at følge fælles regler på og uden for banen. Tilliden til samfundsmæssigt gyldige spilleregler blev – med idrætten som medium – indarbejdet i kroppen, i sindet og dermed bevidstheden. Mere end mange foredrag om samfundssind og social ansvarlighed var det på idrætsanlæggene, at fornemmelsen af at være borger i et samfund og fornemmelsen af at være ansvarlig for et fællesskab blev indarbejdet som en kropslig aktivitet. Sportens frihed og mulighed for det enkelte individ for at sætte sig igennem var en del af grunden til, at danskerne tog idrætten til sig i mellemkrigstiden.

Ligesom man har talt om den svenske gymnastiks gennembrud i Danmark og dens betydning for det danske bonde-demokratis udformning i 1880'erne, bør man tale om idrættens betydning for demokratiseringen af hele det danske samfundsliv i mellemkrigstiden. Her lærte man – kropsligt – at idrætten handlede om at kombinere systematik med frihed, form med individualitet. Ligesom holdgymnastikken indebar idrætten mulighed for at lade det enkelte individ blive en del af et organisk fællesskab ved at indordne sig, men modsat holdgymnastikken lod idrætten også det individuelle komme til udtryk i det fælles. Fornemmelsen af at være demokratisk borger i et samfund fremstod her som en erfaring, der gik folk i blodet. I idrætsverdenen praktiserede man folkelighed uden nødvendigvis at skulle

tale om det. Fællesskab, gensidig afhængighed og loyalitet blev en kropslig erfaring, en tavs, men kropsligt rodfæstet viden.

Vi bringer sporten

I takt med mediernes udbredelse blev denne idrætslige kropskultur mere og mere nationalt fællesgods. Den første faste idrætsrubrik så dagens lys i dagbladet *B.T.* i 1916, og i løbet af mellemkrigstiden kom radioen til som et nationalt medie. For idrættens vedkommende bidrog Gunnar »Nu« Hansens olympiade-transmissioner fra Berlin i 1936 – med den »lille henrivende Inges« svømmepræstationer – stærkt hertil. Idrætten blev nu ikke længere opfattet som blot en fritidsbeskæftigelse for specielle grupper, men som et nationalt anliggende, hævet over særinteresser, som desuden kunne tænkes at bidrage til international forbrødring – i et tiår hvor behovet herfor oplevedes som særligt stort. Paradoksalt nok bidrog idrættens politiske naivitet til dens øgede gennemslagskraft.

Efter 2. verdenskrig blev dagspressens og radioens sportsjournalistik suppleret med fjernsynet. Første gang man i Danmark viste sport i tv, var den 5. januar 1952 i form af en filmoptagelse af en professionel boksekamp i KB-hallen aftenen forinden. Den første tv-formidling af en fodboldkamp fandt sted d. 15. maj 1955, da fjernsynet forskudt viste 15 minutters uddrag af fodboldlandskampen mod Ungarn i Idrætsparken. Og den 1. juli 1956 sendtes så den første tv-transmission af en fodboldkamp, idet Dansk Boldspil Union for 2.000 kr. gav DR lov til at sende 2. halvleg af en landskamp i Idrætsparken mod Sovjetunionen.

Men ellers var det transmissionerne fra olympiaden i Rom med den folkekære målmand Henry From, topscorer Harald Nielsen og »sølvholdet«

Den moderne engelskinspirerede sport nåede efter 1900 langt ud i provinsen. Her ses en cricketkamp i Hjørring i 1918. Kampen foregår på den gamle markedsplads i byens østlige del, hvor nu gymnasiet ligger.

i fodbold, der blev det store gennembrud for sport i tv. I løbet af 1960 viste Danmarks Radio 233 timers sportsudsendelser, hvoraf olympiadetransmissionerne udgjorde 63 timer. Det svarer til 20,2 pct. af de samlede udsendelser det år. Tallet for sporten blev kun overgået af udsendelser med oplysende stof (20,3 pct.), hvor John Danstrups udenrigspolitiske magasiner var de mest populære. Underholdningen med de dengang så populære »Kvit eller-dobbelt« quiz'er fyldte til sammenligning kun 11,4 pct. i sendefladen. Sporten var kommet i højsædet. Det var i disse år, danskerne købte tv, og mange fik deres »tv-dåb« til lyden af Gunnar »Nu« Hansens velkendte stemme.

Men også andre medier bidrog til at popularisere idrætten. Fra slutningen af 1950'erne var ugebladene begyndt at have samleark med små billeder af idrættens helte og heltinder. De kunne klippes ud og placeres i hæfter, eller man kunne bytte dem indbyrdes, så at man til slut havde erhvervet sig en større samling af sportsstjerner. På den måde kunne børn og unge kombinere det, man så i fjernsynet og hørte i radioen, med en personlig samlemani. Medierne var i færd med at opbygge et helt sportsunivers.

Undertiden kunne dette give sig kropslige udslag. Det var nemlig også i disse år omkring 1960, at der bag på Foska-pakkerne med havregryn var billeder af fodboldspillere. Her kunne man i bogstaveligste forstand spise sig igennem hold for hold med mavepine og forstoppelse af de mange havregryn som resultat. På den måde fik man virkelig sporten under huden. Samtidig med, at Gunnar »Nu« Hansen uanset situationen forsikrede, at »solen skinner fra en skyfri himmel«. Det trøstede i en periode, hvor Danmark altid fik klø af Sverige i fodbold.

I dag, hvor der er sport i tv døgnet rundt på én eller anden kanal, forekommer denne verden at ligge langt borte. Sporten er i dag spaltet imellem en breddeidræt for de manges motions skyld og en professionel produktion af underholdning: den såkaldte showsport. Og mange »gamle« idrætstilhængere begræder denne situation. I den sammenhæng må man imidlertid også glæde sig over de mange nye idrætsgrene, der ser dagens lys i disse år, som sommer og vinter tilbyder mange nye muligheder for at gøre kropslige erfaringer. De vil sandsynligvis bringe idrætten ind i en ny epoke – på samme måde som det skete i 1790'erne og 1890'erne.

Kampen med kroppen

Af diskussionen om sundhed fremgår det fra begyndelsen (dvs. det sene 1700-tal), at legemet har en iboende tendens til forfald, som må modarbejdes. Uden et bevidst arbejde for kroppen vil den blive nedbrudt af sine egne skadelige tilbøjeligheder: trangen til udskejelser i mad og drikke og hangen til magelighed og vellevned i al almindelighed. På mange måder kom onanien til at sammenfatte 1700-tallets bekymring for dette forfald. Det var den schweiziske læge A. Tissot, der som den første beskrev onanien som et sundhedsmæssigt – og ikke som før et religiøst – problem. Hans

At Danmark vandt Europamesterskabet i fodbold i 1992, gav overalt i landet anledning til folkefester på gader og stræder, hvis lige man skal tilbage til befrielsen for at finde. Som dengang gav mesterskabet anledning til en god portion national selvhævdelse.

diagnose vandt hurtigt genklang hos samtidens læger og oplysere, som så de mange uhyggelige symptomer på onanien vidt spredt blandt byungdommen rundt om i Europa. Menneskeslægten var i forfald pga. sin unaturlige levevis og en forkert opdragelse. Når onanien blev en slags fælles symbol på følgerne af et fejlagtigt og unaturligt levned, så har det at gøre med, at den var udtryk for en hengivelse til nærmest dyriske laster og dermed for sanselighedens sejr over fornuften.

Da en dansk forlægger i 1785 ville oversætte Tissots berømte bog og udgive den, blev det den allerede omtalte læge J. C. Tode for meget. At have dén bog på dansk ville kun så meget hurtigere bringe smitten ind over Danmark. Oversættelsen blev standset, og man fik i stedet udgivet en anden bog om samme problem i en form, Tode åbenbart fandt mere afdæmpet. Men at importen af bogen blev forhindret, betød dog ikke at importen af ondet også blev det. Datidens læger, fx professor Callisen, fandt i sin førnævnte Københavnsbeskrivelse sygdommen »om ikke almindelig, saa dog ikke heller sielden« i byen.

Selvom det unaturlige således kom til at stå for det usunde, og selvom det sene 1700-tals borgere længtes ud i naturen, var idealet et civiliseret liv i byen – eller måske i dens landlige omgivelser. Det selvdisciplinerede menneske, der aftegnede sig i den tidlige sundhedsoplysning, gav god mening i en tid, hvor fremtrædende borgerlige kredse begyndte at gøre sig

I en bog om, hvordan forskellige sygdomme ytrer sig i patienternes udseende, bliver onanisten beskrevet. Han kan genkendes på sit blege, indfaldne ansigt, ringene om øjnene. Blikket er dystert, og personen har svært ved at se folk i øjnene. Hos stærkere angrebne, hedder det, optræder også kramper, trækninger i hele kroppen, epilepsi og lammelse.

gældende i offentligheden. Ville man have indflydelse, måtte man først og fremmest kunne fremstå som selvdisciplineret.

Hvis kampen for sundheden fremstod som en kamp *med* kroppen, var det imidlertid i høj grad også en kamp *for* kroppen. Målet var en sund krop. Men ikke nok med det. Det drejede sig også om at opøve en fornemmelse for kroppen – en kropsbevidsthed – og at øge glæden ved kroppen. Livsnydelse, som Hindhede kaldte det. Opøvelsen af en fornemmelse af kroppen var også opøvelse af at føle sig som et særligt individ med egen krop, for hvilken man selv var ansvarlig. Det gjaldt opøvelsen af en fornemmelse af individualitet.

Som modvægt til kroppens forfaldstendenser havde sundhedsoplysningen igennem hele sin historie fordret en vis selvdisciplin og formålsrettet

I Emma Gads bog Vort Hjem *fra 1903 forklarer lægen Julius Petersen, at de menneskelige affaldsstoffer af hensyn til lugt og smitte bør »fjernes fra boligen så hurtigt som muligt og på en sådan måde, at hverken luften eller omgivelserne forurenes derved«. Hans forslag til indretningen af et »klosetrum« forener dog det hygiejniske med det hyggelige.*

handling. Hos en forfatter som Hindhede eller hans samtidige, idrætsmanden og sundhedsapostlen I.P. Müller, kaldes til kamp mod en almen slaphed hos danskerne, særlig byboerne, hvis sørgelige fremtoning sidstnævnte portrætterede som »bykontoristen« i bogen *Mit System* fra 1904: »I den

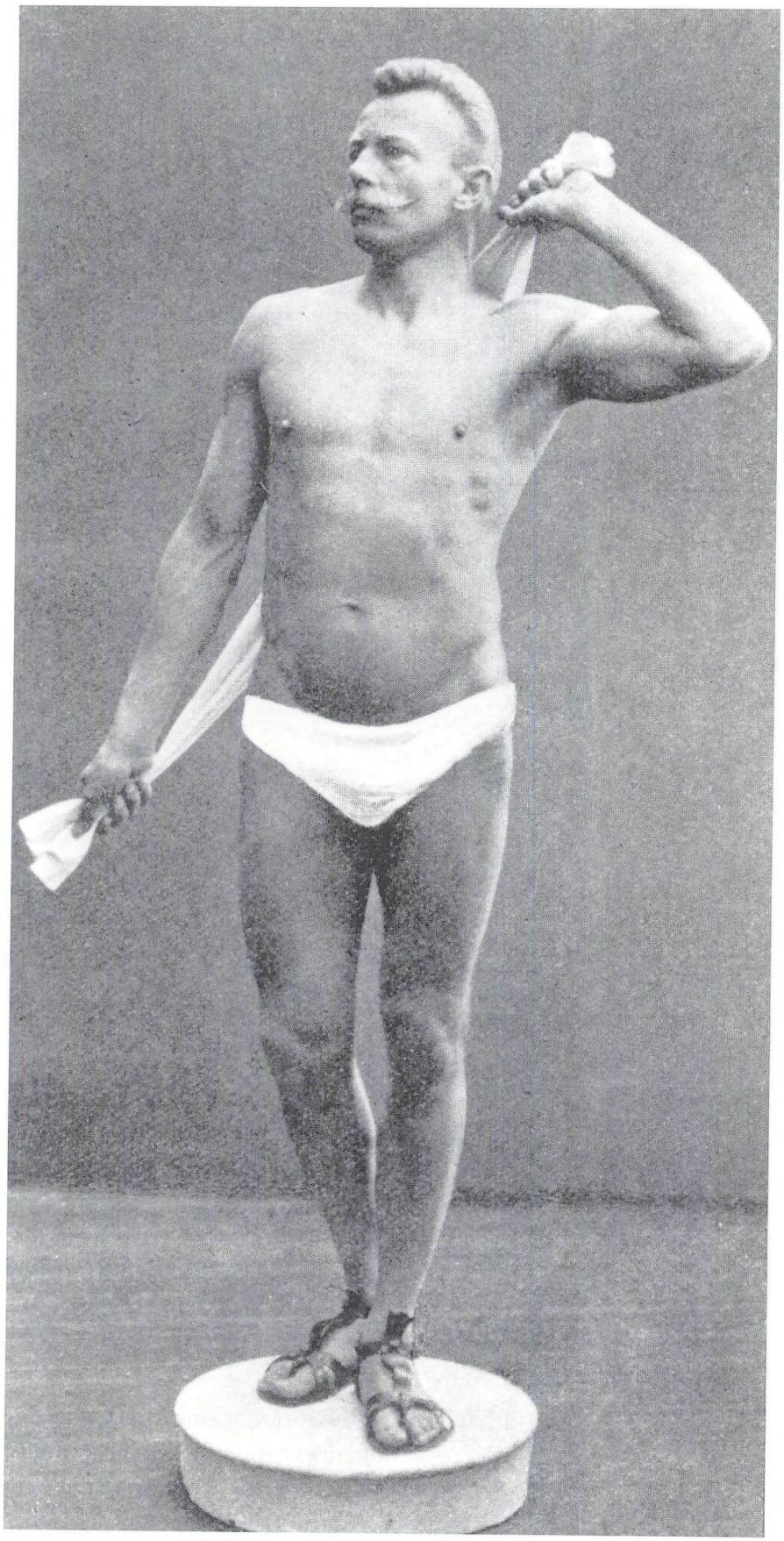

Den danske idrætsmand I. P. Müller under udførelsen af en af sine karakteristiske frotteringsøvelser. Øvelser som disse skulle tjene til at skaffe kroppen af med skadelige stoffer og i almindelighed hærde den.

unge Alder allerede duknakket... bleg, filipenseret og pomadiseret, med den tynde Hals stikkende frem af en Flip, som en normal Mand kunde bruge som Manchet, den lapsede Paaklædning efter nyeste Mode slaskende om Pibestilke istedet for Arme og Ben«. Der skal arbejdes for sundheden, men det lønner sig i rigt mål: kroppen bliver sundere, kræfterne, arbejdsevnen og glæden vokser, og ved at følge Hindhedes kostanbefalinger spares endog penge på ikke at indkøbe dyr proteinholdig kost. Men uden at tage sagerne i egen hånd og lægge selvdisciplin for dagen, går det ikke. Dertil er forfaldstendenserne tilsyneladende for stærke.

Kroppens produkter

Lige siden den antikke lægekunst har kroppens sårbarhed ligget i dens afhængighed af sine omgivelser; det, at kroppen for at eksistere må optage ting fra den ydre verden og afgive andre. I kampen for at bevare sundheden er det ikke mindst omgangen med kroppens produkter, der bliver prekær. For det sene 1700-tals oplysere var det afføringen og fordampningen fra kroppen, der var vigtigst af alle kropsprodukter i sundhedsmæssig henseende – lige bortset fra tabet af sæd i onanien. Ovenikøbet får afføringen en status som livsførelsens prøvesten; den regelmæssige fordøjelse er et særkende for den korrekte levevis, mens forstoppelse eller de for hyppige afføringer er tegn på excesser og mangel på disciplin i livsførelsen. Bekymringen for kroppens affaldsprodukter er et almindeligt tema i diskussionerne om sundheden op igennem det 19. og 20. århundrede. Et almindeligt fremført synspunkt har været, at det ikke er nok at holde kroppen ren udvendig, man må også sørge for, at tarmene indvendig holdes rene (det gør man ved at vælge den rigtige kost eller indtage den på den rigtige måde). Andre har talt for systemer (fx gymnastik), der skulle tjene til at skaffe ophobede giftstoffer ud igennem huden for derefter at vaske dem af.

Men det som først og fremmest skete i løbet af 1800-tallet var, at der fokuseredes på den almindelige, ydre renlighed som aldrig før. Ikke kun legemligt, men også moralsk var renligheden forudsætningen for sundhed. Boligen, klæderne, kroppen måtte være rene. I den bekymring bevægede det lægelige blik sig efterhånden fra bøndernes notoriske urenlighed til byarbejdernes. Fokuseringen gled dermed fra kroppen til også at gælde byen som helhed.

Ikke mindst koleraepidemierne i 1850'erne skærpede opmærksomheden overfor Københavns dårlige sanitære forhold. Ganske vist var der langt fra enighed om, hvad koleraen skyldtes; om det var et smitstof, eller det drejede sig om en forurening med forskelligt forrådnende materiale. Men uanset hvad årsagen til sygdommen var, gav koleraen hygiejnikerne et vigtigt argument på hånden for renlighed og for en nyordning af byen.

Et af de konkrete resultater heraf var Lægeforeningens Boliger på Østerbro, som skulle skaffe arbejderfamilier sunde og lyse boliger. Denne model for løsningen på de sundhedsmæssige problemer var ikke uden sammenhæng med den engelske hygiejnebevægelse. Men den københavnske løs-

ning vakte også en almindelig international opmærksomhed. På talrige kongresser og udstillinger præsenteredes Lægeforeningens Boliger som mønster for arbejderboliger. Boligerne var nu ikke kun et svar på koleraen, men også på den smitte, man frygtede fra de politiske uroligheder rundt om i Europa. Her regnede man med, at forbedrede forhold for arbejderne ville være et godt middel – især når muligheden for kontrol også bedredes. I Lægeforeningens Boliger var kontrollen indbygget – ikke kun gennem stedets ansatte, men også gennem arkitekturen, hvis formål det bl.a. var at

Københavnerbørn på vej ud på ferieophold på landet fra Københavns hovedbanegård.

Reklame for Ozon-apparat i Dansk Sundhedstidende 1902. *At dømme efter teksten virksom mod bakterier.*

Garanteret friske **Avena-Gryn**

med Fabrikationsdato i Seglet, anbefalet af 400 danske Læger, er de **eneste** Havregryn der sælges med betryggende Garanti for Friskhed. **Faas overalt.**
Avena leverer Havregryn til Landets Sanatorier, Sindssygeanstalter og største Parten af vore Hospitaler og Kliniker.

Dr. Soxleths Børnemælksapparater.

Dampapparater for Croup og Bronchitis — Thermostater — Sterilisatorer m. m.
H. Pers. Læderstræde 22. Tel. 19640.
Reparationer udføres.

Rosenborg Brøndanstalt.

Brøndkur i Rosenborg Slotshave fra 15. Maj til 31. Juli.

Musik i Haven i 8 Uger.

Til Brug i Hjemmet anbefales vore **fortrinlige Mineralvande og Limonader.**

GAS- Stegeovne og lukkede Kogeapparater.
H. B. Flyge,
20, Gothersgade 20.

Sygeplejeartikler
Westh Hansen, Gl. Kongevej 99.
Telefon 4774.

Brokbaand 2,50 Øre.
haandsyede og lige saa gode som de til 6 Kr. Undertegnede har i 17 Aar lavet Brokbaand til de store Forretninger paa Købmagergade.
M. Petersen,
Nørrebrogade 100, 1. Sal. o. Gaarden.

Urin-Undersøgelser.
For al Lægehjælp **i Tide** kan søges, bør Enhver, der føler sig utilpas, lade sin Urin analysere, hvorved konstateres, om Vedkommende mulig lider af Sukker-, Nyre-, Lever-, Gigt- eller Betændelsessygdomme eller har andre Svagheder, som viser sig gennem Urinen. 1 Kr. pr. Analyse (ca. 1|2 Pægl).
O. Beyer, Vesterbrogade 71, 2. Sal.
Mangeaarig Analytiker hos Læger og Livsforsikringer.

Frisk Luft

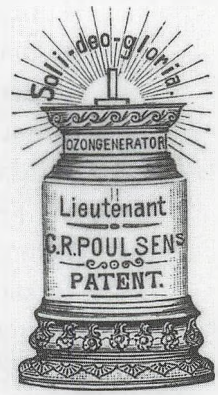

giver Sundhed.
Aktieselskabet
Ozon-Compagniet,
Kompagnistræde 20.
Telefon 3808.
Direktører:
F. Gjøl Korch og L. Lindstrøm.
Ozon er Ilt i fortættet og forædlet Form
Ozon dræber Sygdomsspirer og skadelige Bakterier.
Et Ozon-Apparat bør findes i ethvert Hjem, hvor man sætter Pris paa Sundhed og frisk Luft, og koster kun **10 Kr. aarligt i København, inklusive Vedligeholdelse.**

Enestaaende Behandlingsmaade.
Ansigtspleje med Massage tilbydes Damer saa vel som Herrer i Hjemmene eller fra 11—4 hos Undertegnede. Besked og forud Bestillinger ved Telefon 6444.
Mrs. Wm. Bakt,
Odinsvej 1, 2. S.,
Hj. af Frederiksberg Allé.

forhindre alt for stor social kontakt beboerne imellem. Med sådanne tiltag blev lægen for alvor indsat som ekspert, også hvad angik samfundsindretning og byplan.

Koleraen havde en betydelig propagandaeffekt. Man havde nu for alvor fået øje på affaldet, og det blev derefter et spørgsmål, hvordan byens affald kunne komme væk på mere hensigtsmæssig vis, så man undgik den kaotiske affaldshåndtering, som før havde kendetegnet byen og tilladt stanken at sprede sig over den.

I første omgang skete en privatisering af affaldet, sådan at de fælles møddinger på gaden og latringruberne i gården afløstes af skraldebøtter og en række af tønder, som kunne bringes ind i de enkelte huse. Senere begyndte så kloakering (fra 1860'erne) og langsomt tilslutning af WC'er, som kunne fuldende usynliggørelsen af affaldet; en udvikling, som dog først var fuldendt langt op i vort århundrede.

Betoningen af det vigtige i at holde kroppen, boligen og det offentlige rum rene nåede sit højdepunkt med bakteriologien. Videnskaben om bakterierne var hovedsagelig af fransk og tysk fabrikat, men kunne importeres via København, fordi jorden var beredt for den. Bakteriologien var derfor ikke så pludselig en hændelse endda; men man fik nu for alvor en god forklaring på, hvorfor skidt var farligt. Det skyldtes, at der kunne sidde bakterier i det. Og ikke nok med det – også det, der ikke så beskidt ud, kunne være farligt. Bakterierne kunne nemlig ikke ses med det blotte øje. Man gik derfor i fare, hvor man gik og stod.

Derfor måtte der være rent allevegne til alle tider – de enkelte kroppe og deres udsondringer måtte holdes nøje adskilt fra hinanden. For at undgå smitten manede lægerne til forsigtighed: der kunne hæfte sved, spyt, støv og smuds ved alle typer af brugsgenstande, og der var derfor mange ting, man ikke burde dele med eller låne af andre. Man burde ikke slikke på blyanter, andre har brugt, aldrig holde mønter i munden, ikke gøre fælles brug af kamme, svampe og håndklæder og ikke spise af et fælles fad; hver person måtte have *sin* portion mad på *sin* tallerken. Børnene burde så tidligt som muligt lære ikke at stoppe legetøj og ting, de fandt, i munden. I almindelighed, var det mange læger og sundhedsfortaleres overbevisning, forsømte danskerne i høj grad renlighed og hudpleje.

Og alligevel syntes frygten for bakterierne at have en solid klangbund i befolkningen; så solid, at lægerne måtte slå koldt vand i blodet på lægfolk. Det var ikke forbundet med smittefare at låne teaterkikkerter af andre, man kunne roligt benytte andres telefoner, låne bøger på biblioteket og hænge sin hat på knager selv på offentlige steder – fik man at vide i årene omkring århundredskiftet i *Dansk Sundhedstidende*. Frygten for bakterierne truede med at løbe fra lægerne.

Andre, derimod, så bedre deres fordel i bakterieangsten. Et utal af produkter markedsførtes i kraft af deres a- eller antiseptiske funktion: lige fra sæber og hygiejnebind over sanitære installationer til inhalatorer, støvsu-

gere og apparater til at fremstille ozon ('dræber Sygdomsspirer og skadelige Bakterier'). Når renligheden blev så populær, som den gjorde, og stadig er det, så skyldtes det ikke så meget dens sundhedsmæssige værdi, men meget mere den funktion, den opfyldte ved at være et tegn på, at her havde man med et ordentligt og respektabelt menneske at gøre.

Kampen om den syge krop

København har som regel forsøgt at være centrum i Danmark for viden om sygdomme og magt over den syge krop. Det er blandt andet sket gennem opbygningen af institutioner til det formål. I midten af 1700-årene opførtes Det kongelige Frederiks Hospital. Det var det første af en ny type af hospitaler, som mere end de tidligere skulle tage sig af at behandle og ikke bare at opbevare de syge. Formålet med det var dels at give ubemidlede pleje, dels at skaffe undervisningsmateriale til de lægestuderende (både medicinske og kirurgiske studerende). Efter få år blev hospitalet suppleret med Almindeligt Hospital (Københavns fattigvæsens sygehus) og senere hen en række andre, og i 1910 blev det afløst af Rigshospitalet. På Frederiks Hospital skulle ekspertise og viden samles, så København fik en pendant til de mange hospitaler, der i disse år opførtes i udlandet og fostrede nye generationer af videnskabsfolk. Tanken var også, at det skulle fungere som et mønster for opførelsen af andre sygehuse rundt om i landet.

Men også på andre måder søgte man at koncentrere viden fra hele landet i København. Fra begyndelsen af 1800-tallet skulle alle praktiserende læger og distriktslæger indsende medicinalberetninger til Sundheds-

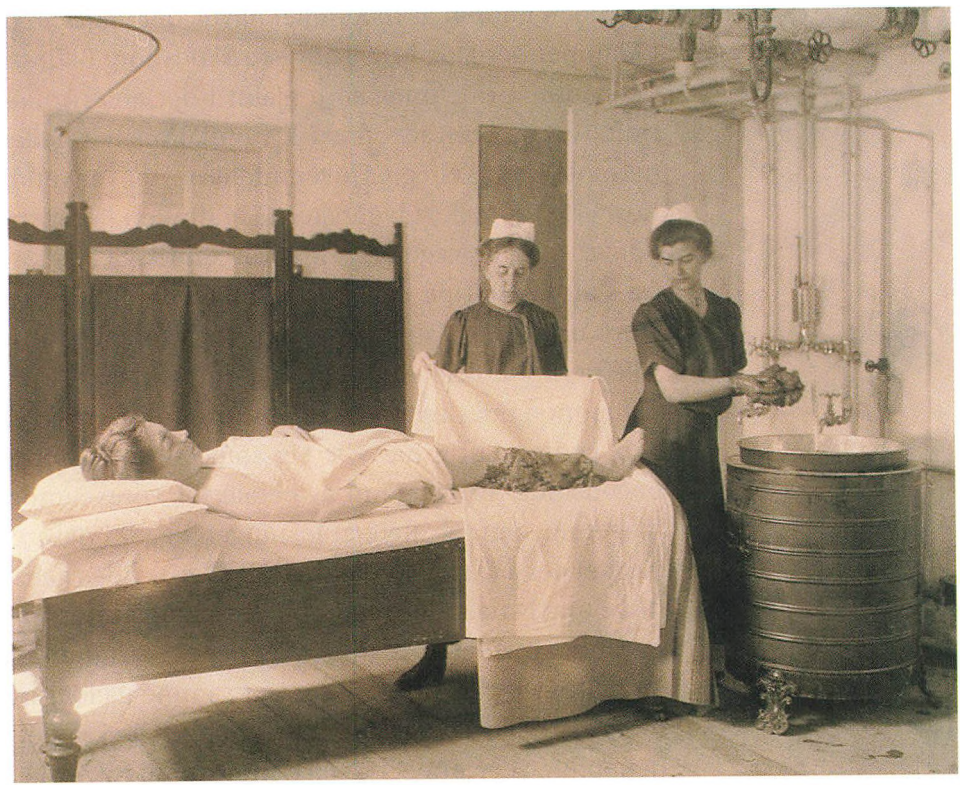

Pakning på Fysisk Kuranstalt, Store Kongensgade, omkring århundredskiftet. Fysisk Kuranstalt var ligesom Skodsborg Sanatorium og Den sanitære Fødevarefabrik (senere Nutana) drevet af det adventistiske 'Skandinavisk filantropisk Selskab'.

kollegiet i København – den daværende øverste medicinske myndighed. Disse indberetninger skulle omhandle de herskende sygdomme på det pågældende sted, deres årsager, dødeligheden og – ikke uvæsentligt – kvaksalveriet. Nu gjaldt det om at få hånd i hanke med tilstanden ude omkring, for des bedre at kunne fremme sundheden ved forskellige foranstaltninger og gribe ind overfor de alternative helbredere. Men distriktslægerne skulle også – sammen med distriktsjordemødrene – sikre befolkningen lægehjælp samt oprette kanaler, hvorigennem statslige tiltag kunne formidles.

Den tilstræbte koncentration i et hierarkisk system og monopoliseringen af behandlingen på lægehænder er aldrig helt lykkedes. Der har altid været konkurrence om retten til at behandle den syge krop. Lægerne har til stadighed klaget over den store, brogede skare af alternative behandlere, der har gjort dem rangen stridig: kvaksalvere, kloge folk, markskrigere, charlataner, folk, der kunne mere end deres fadervor og hvad man ellers har givet med af betegnelser. Konkurrerende systemer til de etablerede, lægevidenskabelige er blevet importeret i rigt mål fra udlandet, mange af dem fik dog kun en kort levetid. En af det tidlige 1800-tals mere vellykkede importer var homøopatien, som fandt sig sit eget marked.

I det sene 1800-tal, med dets tillid til lyset og luftens helbredende kvaliteter, introduceredes en række kurmetoder, hvoraf ikke få havde sammenhæng med den tyske reformbevægelse. Alle sammen lagde de vægt på 'naturlige lægefaktorer': lys og luft, vand og massage, naturlig kost og bevægelse. En af de metoder, der fik en stor udbredelse var vandkurene, hvor patienterne blev behandlet med forskellige former for kolde og varme bade. Siden midten af 1800-tallet havde der ligget en populær vandkuranstalt i Klampenborg, og i 1898 åbnede Skodsborg Badesanatorium – drevet efter de samme principper, som gjaldt i det amerikanske Battle Creek Sanitarium, en berømt adventistisk vandkuranstalt, ledet af den mindst lige så berømte John Kellogg. Hovedmidlerne her var vandkure og vegetarisk kost. Kort efter åbnede adventisterne endnu en kuranstalt i København og derudover også en vegetarisk fødevarefabrik. Skodsborg-sanatoriet klarede sig fra starten godt på behandlingsmarkedet. Andre systemer, såsom den lidt mere outrerede Kneippkur, som man forsøgte at importere fra Tyskland, ville derimod ikke rigtig lade sig omplante.

Kampen om den syge krop er ikke forbi, hvilket ikke mindst skyldes, at den endnu aldrig har vist sig som en dårlig forretning. Vi er mere end nogensinde før villige til at betale for vores sundhed – og regner lige så meget nu som før med, at løsningen ligger i naturen. Salget af »naturpræparater« er så stort som aldrig før. Det skyldes ganske vist blandt andet, at disse ting i stigende grad er blevet handelsvarer – at de faktisk kommer ud på varemarkedet. Ikke mindst er der et stort udbud af varer af udenlandsk, og helst eksotisk, oprindelse. Det samme gælder mere overordnet kurmetoderne, hvad et opslag i telefonbogen bekræfter. Rubrikken »alternativ behandling« er præget af ikke mindst amerikanske, tyske og kinesiske be-

tegnelser: akupunktur, heilpraktik, healing, inner quest terapi er blot nogle af de mange. Vi er flittige importører. Intet tyder dog på, at det alternative kommer til at træde i stedet for det etablerede system, men snarere, at folk benytter sig af flere muligheder. Selv efter Lars von Triers kritiske tv-serie 'Riget' ligger Rigshospitalet der endnu. Og det bliver det såmænd ved med, for forventningerne til sundhedsvæsenet og kravene til de behandlingsmetoder, det bør tilbyde, er så store som nogensinde.

Litteratur

Callisen, Henrich: *Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn.* 1807-09.

Dansk Sundhedstidende 1896-1918.

Hindhede, Mikkel: *Fuldkommen Sundhed og Vejen dertil.* 1935

Mellemgaard, Signe: Den daglige fare. *Folk og Kultur* 1995.

Mellemgaard, Signe: Johan Clemens Tode og de hemmelige synders unaturlige natur: *Bibliotek for læger* 1995: 1.

Mellemgaard, Signe: Views of the Body in Medicine: Mette Bryld m. fl. (red.): *Bodyscapes.* 1994.

Müller, I.P: *Mit System.* 1904.

Nielsen, Niels Kayser: *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1990.* 1993.

Nielsen, Niels Kayser: Mellem filantropi og militær – kropskultur og idrætspædagogik i Danmark ca. 1780-1820, in: *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 35. 1996.

Nielsen, Niels Kayser: *Stil og ballade. Modstridende tendenser og paradokser i 1980'ernes kropskultur.* 1994.

Nielsen, Niels Kayser, Michael Andersen og Jørn Hansen (red.): *Kroppens spejl – en antologi om idræt og sundhed.* 1991.

Schmidt, Lars-Henrik og Jens Erik Kristensen: *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel.* 1986.

Trangbæk, Else, Jørn Hansen og Niels Kayser Nielsen (red.): *Dansk idrætsliv. Danmarks Idræts-Forbund 100 år.* 1995.

ERIK SKYUM-NIELSEN

Dannelsesrejse, flugt og eksil

»Jeg har oublieret ganske mit Dansk«

Det danske sprog har reserveret et særligt navn at hæfte på kunstnere og intellektuelle, der en tid drager bort til fremmede lande for dér at stifte bekendtskab med andre folkeslags sæder og skikke, men som vender hjem rige på unoder og fulde af hovmod og foragt over for deres gamle land og by. En sådan kulturel blærerøv kalder vi nemlig en »Jean de France« efter titelfiguren i Ludvig Holbergs komedie fra 1722, skabt under forfatterens såkaldte »poetiske raptus« og opført med succes på Københavns nyåbnede teater, »Den Danske Skueplads«.

Hovedpersonen i *Jean de France* hedder i virkeligheden Hans Frandsen, men har skiftet navn under et toårigt ophold i Paris. Da handlingen begynder, er han netop vendt hjem, bl.a. for at blive gift med naboens datter Elsebet. Men Jean eller Hans har forandret sig. Hans hovmod kender ingen grænser, hans klædedragt er indtil det naragtigste lapset, hans talesprog er blevet et malabarisk rodsammen af dansken og fransken. Sin moder betegner han *mère* eller mær, sin gamle fader kalder han for en pære. Hvis nogen kom og fortalte ham, at det var blevet fin parisermode at rende rundt ved højlys dag uden bukserne på, eller at det var blevet *en vogue* at hænge sig selv uden grund, så gjorde han gerne begge dele. »Jeg har oublieret ganske mit Dansk dans Paris,« oplyser han; men han har samtidig glemt respekten for gammeldags sund fornuft.

Som så mange af Holbergs komedier former *Jean de France* sig nu som en håndfast og effektiv dannelses- og renselsesproces. To tjenestefolk, der vil redde pigen fra at blive gift med en nar, klæder sig ud som franskmand plus tjener og laver tykt grin med den arme Hans, der ender med at blive ydmyget totalt – uden dog rigtig at opdage det. Løjernes højdepunkt nås i den scene, hvor Espen i rollen som »fransk tjener« overbeviser Jean om, at det for nylig er blevet parisisk mode at knappe sin frakke omme på ryggen. Det føles lidt besværligt i starten; men man vænner sig hurtigt til det, især hvis man altid har sin kammertjener lige ved hånden. Følgagtig som han jo er, lystrer Jean dette nyeste lune og tvinger endda sin svigerfader Jeronimus til at gøre det samme, således at denne førhen så agtværdige københavner må vandre om på gader og stræder med ryggen hængende ned ad maven.

Komedien vil, skrev Holberg, gennemhegle den del af vore unge, der før de kommer til skels år og alder, i flokkevis flagrer til fremmede lande. Og da

komedien er lige så fornøjelig som den er skarp, har den heller aldrig mødt ubillig kritik fra nogen side, tilføjer han (Første levnedsbrev, 1728).

En forklaring på stykkets succes kan være dets tekniske velgjorthed; en anden kan være, at det ramte og stadig rammer en afgørende dobbelthed i de danskes forhold til verden uden for vore grænser, uden for byens volde.

Sandheden er nemlig den, at et lille land som Danmark ikke kan ånde uden friske pust fra den store verden. Vi sygner hen kulturelt, hvis ikke der fra tid til anden, ja faktisk hele tiden, er folk, der tager ud og dernæst bringer det fremmede hjem – præsenterer, introducerer, formidler og fortolker det: beriger den danske kultur med noget, der før lå uden for vor

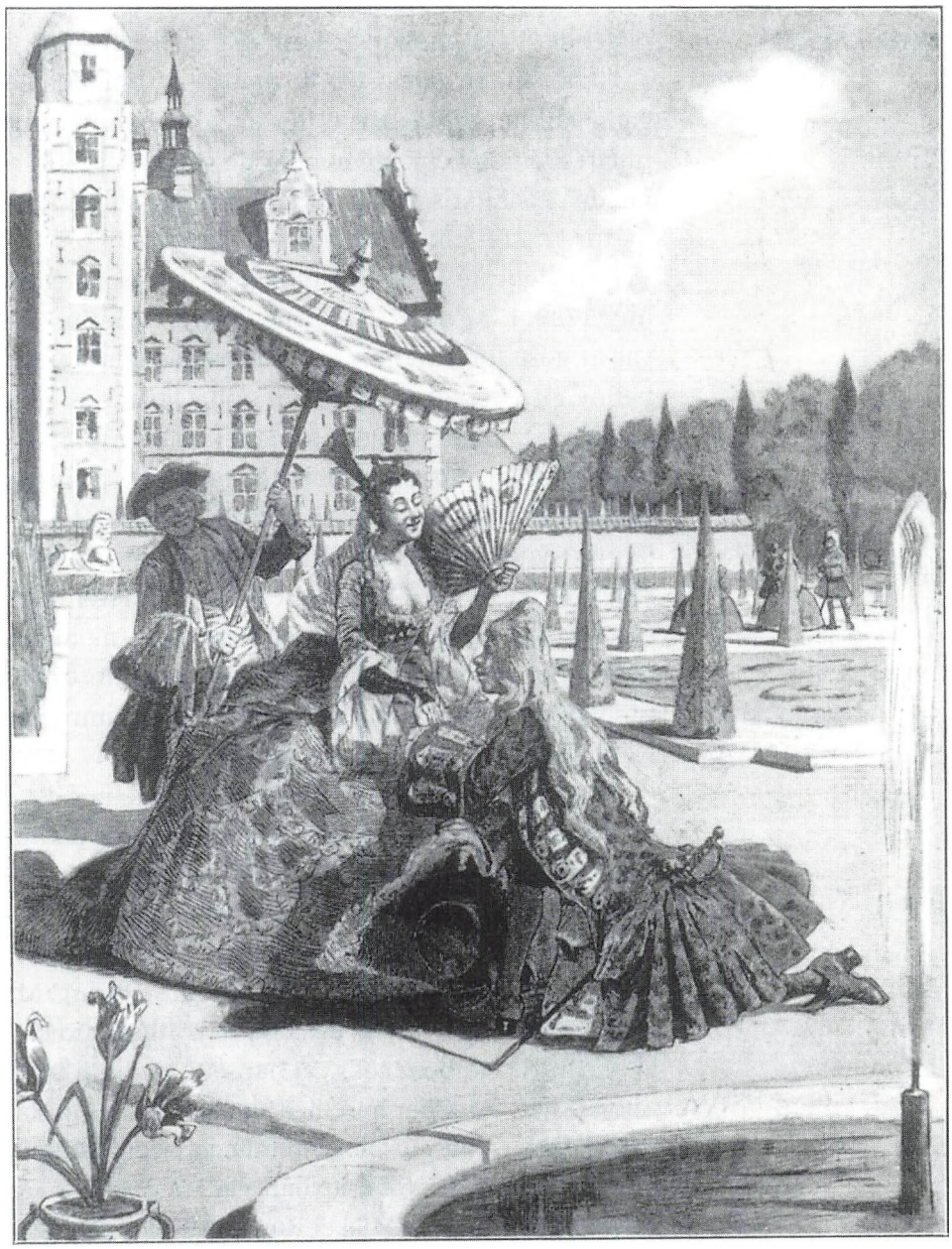

Jean de France alias Hans Frandsen holder i Rosenborg Slotshave stævnemøde med "Madame de la Fleche", som er tjenestepigen Marthe forklædt. Hendes tjener Espen (det er på fransk: Monsieur d'Espang) beretter om den nye Parisermode, som består i at knappe sin frakke omme på ryggen.

kreds, men som gennem rejsen og den påfølgende transformationsproces bringes inden for denne.

Denne kulturelle import, som Danmark og København gerne i vidt omfang har udført på vegne af det samlede Norden, ikke mindst Norge og Island, har alle dage fremkaldt lige dele benovelse og irritation. Midt i appetitten på det nye og anderledes har vi ofte ladet os gribe af mindreværdsfølelse, der var så meget desto mere pinlig, som den var berettiget. Kulturmødet var nok en gave, men udløste samtidig blandede følelser, fordi impulser fra andre lande, kulturer og byer uvægerlig mindede os om vor lidenhed og uhjælpelige provinsialisme. Ak, hvem der blot, lød sukkene, var pariser, romer, londoner – eller i nyere tid, newyorker.

Den lærde med pigeansigtet

Selv står Ludvig Holberg (1684-1754) som en de første store kulturelle rejsende. Fem gange var han afsted, første gang 1704-05 til Tyskland og Holland, anden gang 1706-08 med lange ophold i London og Oxford. Tredje gang var han rejseledsager for en søn af en herre ved hoffet og nåede kun til Dresden og Leipzig; men fjerde gang (1714-16) rejste han for et legat og boede dels i Paris, dels i Rom. Sin sidste større rejse foretog han i 1725-26, da turen atter gik til Amsterdam og Paris.

Den vigtigste kilde til Holbergs rejser er hans tre levnedsbreve, udgivet hhv. 1728, 1737 og 1743, og alle affattet på latin. Hensigten med dette værk var at gøre forfatteren kendt i Europas lærde verden og imødekomme et behov for yderligere viden om ophavsmanden til komedierne og (for sidstedelens vedkommende) romanen *Niels Klim*. At Holberg har haft et højt dannet internationalt publikum i tankerne, fremgår ikke mindst af værkets fine *citatkunst*. Forfatteren må undervejs i ét væk indflette pluk fra sine latinske yndlingsdigtere, bl.a. Vergil, Horats, Ovid, Juvenal og Martial. Endvidere bruger han Cicero (mest i ræsonnerende passager), Plinius (mest når der skal fortælles livligt) og Petronius (nemlig når fremstillingen glider over i det anekdotiske). Vi ser her ét af de træk, der har givet Holberg tilnavnet »den danske litteraturs fader«: sammenknytningen af dansk og fremmed, den internationale basis.

Dette grundlag skaffede Holberg sig ikke mindst, mens han var afsted på rejse. Sine ophold i Oxford, Paris og Rom anvendte han til sprogindlæring, læsning, studier, bogindkøb, diskussioner – og teaterbesøg. Han gjorde sig lidt efter lidt til europæisk verdensborger.

Gengivet på denne måde kommer historien om Holbergs rejser i lovlig høj grad til at lyde som en litterær helteskildring. Men som levnedsbrevene viser, rummede rejserne også mere komiske træk. Efter nogen tids ophold i Paris indså Holberg f.eks., at hans stipendium på 100 daler ikke ville slå til. Alt var dyrt, fortæller han, lige »bortset fra kundskaber, som var det eneste man kunne få for en slik.« På Italiensrejsen måtte han, når han blev spurgt om sit hjemsted, svare, at han var fra Aachen, »og spurgte man om mit navn, kaldte jeg mig Mikkel Røg, fordi min ven og bysbarn Mikkel Røg ved

min afrejse til Italien uden pas havde lånt mig sit.« På alle rejserne måtte han finde sig i at blive betragtet som en yngling: »Laissez passer & repasser le Garçon Lovis d'Holberg d'Amsterdam«, stod der skrevet i et af hans første pas, og da han to år efter var i England og ville fordrive tiden med en pibe tobak, blev en londoner, der sad ved siden af ham, »så betaget af dette ukendte syn, at han brast i latter og udbrød: *the boij will smoack tobacco.* Det gik på samme måde i Frankrig, skønt jeg allerede dengang var ekstraordinær professor. Min vært spurgte engang en pariser, hvor gammel han troede jeg var, og fik til svar: *C'est un Garçon de dix huit ans.*«

Som man ser af citatet, stavede Holberg de engelske ord på sin egen måde. Men han havde alligevel et skarpt øre for andre sprog. Om det engelske har han dén bemærkning, at da Djævelen engang havde kastet de gamle og de nye sprog i en kedel og den begyndte at koge, lavede han det engelske sprog af skummet! Også tysken giver han kritiske ord med på vejen. Dette sprog »er i sig selv hårdt og svært, men tyskerne gør det endnu vanskeligere ved en bevidst efterlignelse af latin. De adskiller naturligt forbundne ord og bytter op og ned på ordstillingen. Resultatet bliver, at man ikke forstår sætningen, før man når slutningen, og da sætningerne i reglen er lange, glemmer man det foregående, før man når til enden, som tit udgøres af to eller tre styrende verber, så at man ofte må læse det, man allerede har læst, én gang til. Denne radbrækning af læserne kalder tyskerne sprogets majestæt.« (Tredje levnedsbrev, 1743)

Den unge lærde med pigeansigtet lod sig med andre ord ikke dupere, nogen Jean de France blev han aldrig. Efter sine hjemkomster omsatte han, hvad han havde lært, i et videnskabeligt og skønlitterært forfatterskab lagt an på lige dele underholdning og indsigt. Men han lod det vel at mærke ikke blive ved at indføre fremmed kultur i den danske; han berigede også selv sin tids litterært-akademiske fælleskultur – med epigrammer på latin, med sine uovertrufne komedier, med statssatiren Niels Klim og altså ikke mindst med sine selvbiografiske breve, som han for genrekonventionens skyld stilede til en anonym »højvelbåren herre«.

I Norden – tager man til Syden

Kombinationen af rejse og hjemkomst, kulturimport og –transformation, får hos Holberg næsten mønstergyldig status: sådan kan det lade sig gøre at komme fra et lille land i udkanten af det centrale Europa og bringe sig i produktiv kontakt med omverdenen.

Siden skulle kunstnernes og de intellektuelles rejser antage andre former og danne andre typer. Her skal foreløbig omtales tre: den følsomme rejse, den kunstneriske dannelsesrejse og som noget særligt rejsen til Syden, til Rom især. Senere omtaler vi de rejser, der kom mere ufrivilligt i stand, dvs. forvisningen, flugten, eksilet.

Den første »følsomme« rejsende vidste først lang tid efter, *hvor* »følsom« han havde været. Da Johannes Ewald (1743-81) 16 år gammel drog af til Tyskland for at slås i en krig, var det med den bestemte hensigt at gøre

Ludvig Holberg i Rom. Holberg fortæller i sit første Levnedsbrev, at han for at spare tid gerne havde skrivetøj stående foran ovnen: »I den ene hånd holdt jeg bogen, i den anden sleven. Jeg erfarede dog undertiden til min egen skade, at det ikke er let på én og samme tid at lave mad og at filosofere«. Tegning af Wilhelm Marstrand.

indtryk på en pige og helst også på hendes far. Men da han 15 år senere brugte rejsen litterært, omtolkede han hele historien og så nu ikke mere sin fiasko som kriger, kun sin indvielse til digter. Af lejesoldaten skabte han en litterær rejsende i stil med fortælleren hos engelske Laurence Sterne i dennes *A Sentimental Journey through France and Italy* (1768), som forresten slutter allerede i Lyon, ligesom Ewald selv egentlig aldrig får redegjort for både *Levnet* og *Meeninger* i det manuskript, han efterlod, og som siden fik klassikerstatus.

Det bliver derfor først med Jens Baggesen (1764-1826), at den følsomme rejse danner en bog. Hans hovedværk *Labyrinten* udkom 1792-93, altså på et tidspunkt, hvor Ewalds prosaforfatterskab endnu ikke forelå trykt. Man kan ikke lade være med at gætte på den betydning, Baggesen *kunne* have fået, om han som kulturel importør havde haft samme arbejdsdisciplin og konsekvens som Holberg og, senere hen, Bournonville, Gade, Georg Brandes, Carl Nielsen. Men den højt begavede Baggesen dukkede op i en brydningstid – undervejs mellem to epoker – og netop hans rejser var medvirkende til at gøre ham fremmed i sit hjemland. Som menneske synes han at

have været rastløs, en ubændig ånd, der altid søgte videre, så snart dén fornemmelse indfandt sig, at han nu var ved at gro fast med guldur og pensionsopsparing.

Baggesen er 25 år, da han i 1789 begiver sig ud på kur- og turistrejse i Tyskland og Schweiz. Turen går over Kiel, Holsten, Hamborg til Celle, hvor den forviste dronning Caroline Mathilde årtiet forinden led sit martyrium. Digteren besøger hendes grav og mindes den lidende heltinde, hvis drama, hvis mageløse sørgespil, var mere rørende end *King Lear*: »Offer for Elskov, Herskesyge, og Cabale! Forførte, mishandlede, dræbte Uskyldighed! Om hundrede Aar skal dit Navn, lig Phønix, opstaae af sin Aske og straale paa et Monument, skiønnere og varigere end dette!«

Senere på sin rejse kommer Baggesen til Hannover, Pyrmont, Göttingen, Frankfurt am Main, Mainz, Worms, Mannheim og Strassbourg; han slutter først på Rousseaus ø i Bielersøen, så på Bastillens ruiner. Skildringerne af Frankfurts jødeghetto, byen Mannheims opbygning og opstigningen til toppen af katedralen i Strasbourg danner højdepunkter i bogen – det førromantiske *åndens oprør* gennemføres især gennem stilen, som er livfuldt springende, suverænt kapriciøs.

På sin næste udenlandsrejse optræder Baggesen dels som officiel dansk udsending, dels som hemmelig kontaktmand mellem frimurere i Danmark og Tyskland. Han møder en lang række digtere og filosoffer, bl.a. Schiller, Goethe, Klopstock, Fichte, Herder og Madame de Staël. I lighed med Holberg danner han sig til europæisk verdensborger, gifter sig med en schweizer, siden, efter dennes død, med en pariserinde. Da han i århundredets sidste to år bliver administrerende direktør for Det Kongelige Teater, får han en mulighed for at introducere og transformere tidens kulturelle impulser; men samtidig drager netop det fremmede. Fra 1800 til 1810 er Baggesen bosat i Paris, afbrudt af to ophold hjemme, især dét i 1807-08, hvorunder en række værker besørges i trykken. 1811-13 skal digteren forestille at virke som professor i Kiel, men får så afsked med en pension, der tillader ham at leve som digter og filosof. 1813-20 opholder han sig i København, i de litterære fejders tid, men i september 1820 forlader han hovedstaden – for stedse, skulle det vise sig. Efter nogle år i Frankrig og Schweiz bliver han i 1826 syg i Dresden og søges af sine sønner bragt hjem til Danmark, men dør på vejen til København, i Kiel, hvor han ligger begravet.

Det er om Baggesen blevet sagt, at han omkring 1800 stod som en dansk Boileau eller Pope, og at han havde nok potentiale i sig til en stor filosof, kritiker, oversætter, digter. Men han var langtfra i så sikker kontakt med sin tids store åndspersoner som Boileau og Pope havde været med deres samtidige, og det romantiske oprør i hele hans holdning disponerede ham for alt andet end harmonisk kulturel import. Ved sin bredde i valget af digteriske genrer rækker han tilbage mod f.eks. Holberg, men ikke desto mindre opnår han i årene op til 1810 en art forsoning med den hjemlige, overve-

jende tysk inspirerede romantik. Alligevel kan man ikke rubricere ham i nogen af kasserne: klassicisme, førromantik, højromantik. Derfor er hans bane blevet sindbilledlig for rejsen selv – den rejse, der fører ud ad portene, men ikke ind ad dem igen – den individuelle linje, der går uden om skuepladserne, de fremmede såvel som de hjemlige.

Modbilledet tegner sig, så snart man går til andre lige så videbegærlige og bevægelige, men også mere målrettede kunstnere og intellektuelle. Deres dannelsesrejser har det til fælles, at de som handlingen i en gammeldags roman forløber hele vejen ud-og-hjem.

Her skal gives fem eksempler på en sådan kunstnerisk dannelsesrejse, fra hver sin del af det 19. århundrede.

Man kan med god ret spørge, hvad dansk teater, musik og litteratur i tiden mellem 1800 og 1900 havde været uden skikkelser som Adam Oehlenschläger, Bournonville, Niels W. Gade, Georg Brandes og Carl Nielsen. Og man kan med samme ret spørge, hvad disse åndspersonligheder havde bragt det til, hvis ikke de i en afgørende fase af deres kunstneriske og intellektuelle vækst havde fået mulighed for i det store udland at udvide erfaring og viden.

1) For Oehlenschlägers (1779-1850) vedkommende falder den store udenlandsrejse i tiden lige efter gennembruddet. Han debuterede i december 1802 med en samling vers, hvori han forener det lyriske, det dramatiske og det episke register, efter titelbladet kaldet *Digte 1803*. Heri finder man allerede tekster, som siden er blevet klassikere: »Guldhornene« og »Sanct Hansaften-Spil«. To år efter udsender han *Poetiske Skrifter* i to bind, af

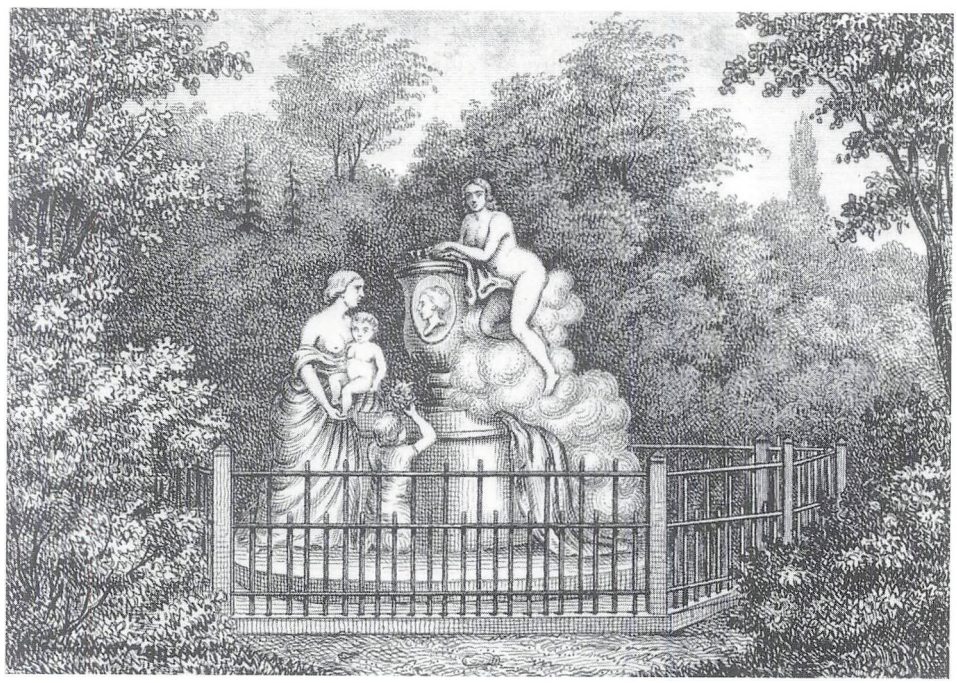

Mindesmærket over enkedronning Caroline Mathilde i Celle, hvor Jens Baggesen aflagde »følsom« visit på sin rejse til Tyskland, Frankrig og Schweiz. Med Jens Baggesens pionerværk Labyrinten *(1792-93) manifesteres for første gang på dansk den frie, suverænt digteriske rejseskildring. Den »følsomme« rejsende tager uden moralske skrupler omverdenen i besiddelse, og rejsen beskrives i en legende, uforudsigelig stil, der i sig selv udgør et oprør med såvel klassicismens kunstideal som rationalismens tænkemåde.*

hvilke det andet rummer både prosafortællingen *Vaulundurs Saga* og et lystspil med titlen *Aladdin*, digtet på shakespeareske blankvers.

Det er med denne ballast – og med en ikke ubetydelig succes på den danske litterære scene – at digteren i 1805 takket være et rejsestipendium kan begive sig ud på en færd, der via Halle og Weimar fører til Paris og Rom. Fire år var han væk. Da han kom hjem, blev han gift – og professor. Og fik hans digtning efter rejsen end kraftigt svingende kvalitet, så stod han immervæk gennem de næste 40 år som en af dansk litteraturs absolutte hovedskikkelser, i levende live et monument. Foran indgangen til Det Kgl. Teater sidder han i dag ved Holbergs side.

2) Hvis der ellers var plads, burde de to retfærdigvis have selskab af August Bournonville (1805-79), teatrets og især ballettens banebrydende fornyer, som i modsætning til Oehlenschläger arbejdede med genial forståelse for sin tid. Bournonvilles største indsats lå i at løfte balletten, dens teknik og repertoire, til europæisk niveau; men som balletdigter, koreograf, gik han også til værks med enestående kunstnerisk sans. Han gav tit sin kunst aktuelle afsæt og indfangede i handlingsgang og formsprog sin periodes centrale konflikter, dvs. Biedermeier-tidens ofte voldsomme spændinger mellem orden og disharmoni, mellem opbyggende og nedbrydende kræfter. På kærlighedens område tegner hans balletter brydningen mellem på den ene side ægteskab og troskab, på den anden side erotikken og den viltre, grænsesprængende lidenskab.

Temaet kan f.eks. følges i Bournonvilles version af *Sylfiden* (1836), hvor den unge skotske herremand James står som en splittet og disharmonisk figur, og hvor det vises, hvordan farlige, dæmoniske kræfter kæmper om mennesket, så snart det vover sig uden for den trygge, kendte hverdag og ind i det ukendte, repræsenteret ved sylfiden. Ganske vist ender James i ægteskabets trygge ramme; men at den medfølende smerte og indlevede forståelse for hovedpersonen i hans grænseoverskridende stræben nok er større end dén moralske lære, folk samtidig helst skal uddrage af balletten, det fremgår af, at James i sluttableauet står placeret mellem publikum og bryllupsoptoget. Hans fatale fristelse på grænsen mellem orden og kaos repræsenterer som i et spejl en konflikt hos publikum selv.

Dansehistorikeren Erik Aschengreen har sammenfattet tematikken sådan: »Bournonvilles balletter prædiker livsglæde og harmoni, for Bournonville troede på disse værdier og troede på, at det var kunstens opgave at vise dem. Men han var også et klogt menneske, der vidste, at livet kunne føje sig anderledes. Det anes i glimt.«

August Bournonville inkarnerer en epoke i dansk åndsliv og kunst. Men det er værd at understrege, at faderen var fransk og moderen svensk, og at han bibragte sig sine vigtigste forudsætninger i udlandet, nærmere bestemt i Paris, hvor han opholdt sig efter at have debuteret og fået engagement ved balletten i København. April 1824 drager han af sted, og han bliver borte – ikke som forud aftalt kun i 1 1/4 år, men i næsten seks år, afbrudt af et

James i Bournonvilles version af Sylfiden. *danset af balletmesteren selv. Tegning af Christian Bruun omkring 1836.*

gæstespil i København 1829. Da han vender hjem, er det med berettiget forventning om nu at kunne virke som mester i sin kunst. Efter besværlige forhandlinger om ansættelsesvilkår og løn slår han sig 1830 definitivt ned i København, ansat med titel af solodanser og dansedirektør samt kongelig hofdansemester.

Det *internationale* snit over Bournonvilles egen faglige og kunstneriske dannelse hidrører dels fra faderens karriere som danser og skuespiller på teatre i Frankrig og Wien, dels fra hans egen uddannelse i København og i Paris, hvor han var elev hos Pierre Gardel samt især Vestis den Yngre. Men hvad der gør hans indsats så væsentlig, er, at han gerne kombinerer det europæiske med et særligt dansk element. Det *nationale* snit kommer af hans stofvalg og tema, samt af et nært samarbejde med komponister som Hartmann og Gade. En vellykket forening af det hjemlige og det fremmede kan ses f.eks. i *Napoli* (1842), der dels er eksempel på den for 1840erne typiske dyrkelse af Italien, og dels i sin tematik rendyrker legen med det såkaldt »interessante«: Lidenskaben og dyden forsones, takket være kristendommen.

Det Kgl. Teater udførte 53 større eller mindre arbejder af Bournonville; mange af dem er klassikere den dag i dag, således f.eks. *Et Folkesagn* fra 1853. Hans mest produktive periode falder 1848-55, hvor fire betydelige værker førsteopføres: *Konservatoriet* (1849), *Kermessen i Brügge* (1851), *Brudefærden i Hardanger* (1853) samt altså Et Folkesagn. Som danser har han forinden takket behørigt af med hele otte partier, det var i 1848.

3) Årstallet er betydningsfuldt for komponisten bag Napolis 2. akt, Niels W. Gade (1817-90), som netop i 1848 vendte hjem fra den dannelsesrejse, der begyndte fem år forinden. September 1843 tager Gade nemlig til Leipzig og bliver der et halvt år. Hans videre færd går via Dresden og Prag til Wien og Italien. Fra efteråret 1844 til sommeren 1848 er han dirigent i Leipzig for selveste Gewandhaus-orkestret.

For Gade som komponist bliver perioden yderst produktiv, og efter at være kommet hjem forvandler han Københavns musikliv, driver den ny udvikling frem. Musik, der før var henvist til dagligstuernes og salonernes private og halvoffentlige udøvelse, løftes gennem Gades indsats til et koncertliv i moderne forstand, med kontakt til samtidige internationale strømninger. Det er om Gade blevet sagt, at han under sit ophold i Leipzig undergår en forvandling – fra romantisk yngling til praktisk musiker og administrator – og da han i 1880erne slutter sin karriere, er det da også som en traditionens bevarer, dybt forankret i wienerklassik og romantik (Beethoven, Schubert, læreren, kollegaen og vennen Mendelssohn), der ser det som sin opgave at betjene det store borgerlige hovedstadspublikum.

4) Har man en fornemmelse af netop dette publikum, og af kunstens funktion som luksuspynt på toppen af en borgerlig livsform, har man tillige en god forklaring på, hvorfor en figur som Georg Brandes (1842-1927) automatisk vakte furore, da han i 1870erne gjorde København til port for en ny tids litterære strømninger og til skueplads for et opgør med romantikken og den kristne idealisme. Skønt hans program var rummeligt og egentlig kun bestod i at holde borgerskabet fast på de idealer om frihed, herunder ikke mindst *tankens frihed*, der havde holdt sammen på folk, mens borgerskabet endnu var en opadstigende, kæmpende klasse, så op-

levedes det umådelig provokerende, når han med en til arrogance grænsende selvsikkerhed slog til lyd for et samfundsmæssigt, socialt syn på digtningen og fremførte sit krav om en levende litteratur, der satte problemer under debat, de tidløse såvel som de dagsaktuelle.

Georg Brandes' forestilling om en moderne kæmpende litteratur var bl.a. formet under et ophold i Paris 1866, hvor han stiftede bekendtskab med romantikkens og realismens store kritikere, Sainte-Beuve og Hippolyte Taine. Han rejste ud som spekulativ æstetiker i forlængelse af Hegel og Heiberg og kom hjem som naturalist, med et åndeligt og fagligt ideal, der var hentet i dén tids eksakte videnskaber med deres krav om objektivitet og metodisk stringens. Dette paradigme lod sig ikke uden videre overføre på litteraturen; men Brandes kunne alligevel forny litteraturhistorie og -kritik ved et konsekvent *historisk syn* på fagets genstand. Hvad enten der var tale om den store historie, altså social- og åndshistorien, eller om den lille, altså forfatterbiografien, så burde og kunne det enkelte digterværk føres tilbage til årsager uden for værket selv, dvs. forklares genetisk.

Denne fremgangsmåde benyttede Brandes i sine mange artikler og bøger om enkelte forfatterskaber samt i de forelæsninger over *Hovedstrømninger i det nittende Aarhundredes Litteratur*, som han holdt fra 1871 og frem, og som i bogform var medvirkende til at skaffe ham en plads i europæisk åndshistorie. Internationale forbindelser opretholdt han frem til sin død, og det hører med i billedet af europæeren Georg Brandes, at han i lange perioder boede udenlands, ikke mindst i Berlin.

Som opvokset i det københavnske borgerskab og som ikke-ortodoks jøde var Georg Brandes, kan man sige, disponeret for en bredere kulturel horisont end de fleste danskere i sin samtid. For andre, der kom fra landet og måske også fra lavere klasser, betød springet til København en større, mere afgørende erfaring end senere rejser ud i Europa.

5) Carl Nielsens bane forekommer i så henseende typisk for slutningen af det 19. århundrede. For ham som for så mange andre fra »den store generation« i tiden for »det folkelige gennembrud« bestod den formende overgang i dét at bryde op fra landet (Fyn) og provinsbyen (Odense) og søge sin lykke i det København, der dengang ekspanderede voldsomt og øvede sig på at blive til en moderne europæisk metropol.

Der er symbolsk sammenfald i, at Nielsens gennembrudsværk, Lille Suite, uropføres i København nøjagtig samtidig med at København åbner sig mod Europa, nemlig i forbindelse med den store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888. Carl Nielsens første opus klang i det år og i de omgivelser, hvor København fik sin debut som storby. Hertil kommer, at denne åbning mod den samtidige europæiske omverden sammenfalder med hans voksende sikkerhed i troen på eget værd og sin opgaves betydning. Set i bagudperspektiv står værket både som et epokalt omdrejningspunkt og som en skelsættende begivenhed i en frodig kunstnerisk proces.

Først to år efter kommer Nielsen på sin første store udenlandsrejse. Han tildeles 1889 det såkaldte Ancherske rejselegat, og fra efterår 1890 til sommer 1891 er han væk. På denne rejse skrev han en dagbog, der klart belyser, hvordan en international verden (først og fremmest Paris) tages i besiddelse af et menneske i voldsomt indre opbrud. Nielsen forelsker sig lidenskabeligt, samtidig med at han modnes intellektuelt, og samtidig med at han bliver moderne europæisk kunstner.

Siden gik rejsen i en vis forstand den modsatte vej. Den Carl Nielsen, der omkring 1890 blomstrede op både som menneske og komponist, med sin tids specielle præg af, »ung klassicitet«, havde endnu tilbage at omskabes til national komponist. Vejen til folkelig enkelhed gik for hans vedkommende via en gennemlevelse af modernitetens dybeste konflikter, og når man i hans toner til folkelige sange gang på gang kan høre både kirketonaliteten og spillemandsmusikken, er det ikke fordi han søger tilbage, det er, fordi han finder vej fremad og igennem modernismen, ved det som en forsker har kaldt et »bevidsthedsskred« fra det romantiske og lodrette (med ét ord: harmoni) til det polyfone og vandrette (med ét ord: melodi). Epokens store transformation slår ned hos en kunstnerisk begavelse, hvis biografi derfor danner signifikante skel: opbruddet fra land til by, det danskes indføjning i det europæiske, men også et indbrud af tvivl over for modernitetens hele projekt. Ikke for ingenting var Nielsens vigtigste spejlingsfigurer i tiden maleren og billedhuggeren J. F. Willumsen og digteren Sophus Claussen, som i øvrigt begge tilbragte lange perioder af deres kunstnerliv i omgivelser, der uvægerlig måtte danne et korrektiv til Danmark og København.

Når danske kunstneres og intellektuelles rejser til Italien i almindelighed og byen Rom i særdeleshed i denne sammenhæng påkalder sig en speciel interesse, er det, fordi Syden og den evige stad for mange blev til andet og mere end mål for en rejse eller to i afgrænsede faser af deres åndelige udviklingsproces. For billedhuggeren Bertel Thorvaldsen og digteren Ludvig Bødtcher (1793-1874) blev Rom personligt et andet hjem, samtidig med at være opfyldelsen af en drøm om mødet, dels med antikken og dens kunst, dels med det oprindelige i naturen og kulturen. For dem som (om end nok i mindre grad) malerne Lundbye, Rørbye og Marstrand, eller forfattere som H. C. Andersen, M. A. Goldschmidt og Henrik Pontoppidan skifter Italien på et tidspunkt status. Fra at være stedet, hvortil man drager ud for at bringe ideer og impulser hjem, bliver Rom det centrum, i forhold til hvilket den hjemlige verden må se sig defineret – og måske endda kasseret.

Denne omvendingsfigur kan siges at have overlevet indtil i dag, hvor i Rom Skandinavisk Forening og i Syditalien klostret San Cataldo tilbyder danske kunstnere ophold. Mistænkeligt mange digtere har op gennem årene udsendt stipendiestøttede romer-poesier og digtet henført om Amalfi, Ravello og Scala. Og det var formentlig denne efterhånden hjemmevante

eksotisme, der for nogle år siden fik en digter til i en tekst om forsvarspolitikken at anbringe følgende næsten blasfemiske ytring:

Jeg kan ikke lide udlandet.
De har sådan nogle underlige penge.
Lire og D-mark giver mig hjemvé.
Til dollars har jeg kun ét svar:
Jeg vil hjem.
Jeg kan ikke leve uden 25-ører.
Når de nedskriver kronen bliver jeg stødt.
Nede i udlandet kan man blive udsat
for næsten hvadsomhelst:
Grønne postkasser, underligt brød,
forkerte dørhåndtag, misfarvet lokumspapir,
uovervejede lyskontakter, perverse frimærker,
sære børn, vildtvoksende stueplanter – *ude*
og telefonbokse man dør i.
Og det er bare Europa,
hvordan må det så ikke være endnu længere nede?
Engang nede i Italien, langt nede, i Salerno,
så jeg en RUKO-lås
og straks vidste jeg hvor jeg havde rod.
Aksel Schiøtz og sådan. Bjælder på.
Men jeg elsker sgu ikke Danmark,
det er bare dær jeg er blevet født,
det er det jeg er vant til.

(Per Højholt: »Vedr. Bornholms forsvar«, *Kvababbelser*, 1985).

Digtets mildt ironiske tale dementerer på én gang dyrkelsen af det danske som noget ganske særligt og lovprisningen af det fremmede som sandere, smukkere eller virkeligere end det hjemlige. Men det rummer også en enkel forklaring på Roms og Italiens status som et andet hjem eller hjemland: man kan blive vant til Syden, som man er vant til Norden. Denne proces indebærer blot, at spændingen mellem ude og hjemme forsvinder. Det var derfor det i sin tid gjaldt om at få Bertel Thorvaldsen hjem, inden han gik tabt for landet. Og det er derfor, det danske lyrikpublikum fra tid til anden har brug for at lytte til oplæsning af Henrik Nordbrandt (f. 1945). Han har nemlig udviklet sig til en af de betydeligste danske digtere af i dag ved gennem snart 25 år mest at opholde sig udenlands: i Grækenland, Tyrkiet, Spanien og Italien. I et digt har han talt om sit hjemland som én eneste mørkemandssammensværgelse, hvorfra der op af gravene rækkes knoklede grundtvigianerhænder. Hvis han en dag når dertil, at han holder helt op med at føle ambivalens mod sit land, holder han samtidig op med

overhovedet at føle noget, der absolut må siges på dansk. Og i så fald er vor litteratur blevet fattigere, trods eksilet.

Frivillig udstødelse

Ser man lige bort fra Per Højholt, kunne ovenstående indkredsning af de kulturelle og især litterære rejser som farvel og goddag til København muligvis efterlade det indtryk, at folk som regel rejser ud, fordi en anden, fremmed verden drager. Men som tilfældet Nordbrandt viser, kan Danmark skam sagtens skubbe.

Det var således tilfældet, da forfatteren Meïr Aron Goldschmidt i 1846 drog ud på sin første udenlandsrejse. Han havde i tiden inden med blandede følelser deltaget i en hård personlig hetz mod Københavns bedst begavede outsider, filosoffen Søren Kierkegaard. Nu afhændede han *Corsaren*, sit af skandaler ombruste blad, og begav sig på vej gennem Tyskland til Italien, til Rom. Fra da af tilbragte han altid en del af året på rejse, mest i Italien – af Danmark og København fik han indimellem nok. Hans værk *Fortællinger og Skildringer 1-3* (1863-65) består næsten udelukkende af beretninger fra Rom, f.eks. i bd. 3 romanen *Arvingen*, som man i dag regner til dansk litteraturs klassikere.

Handlingsgangen i denne bog sammenfalder med værkets tema, konflikten mellem hjemme og ude. For at blive en hel person må jeg-fortælleren Axel begive sig ud i en fremmed verden, i hvilken han for en tid mister grebet om sig selv. Men denne erfaring er, viser Goldschmidt, nødvendig for at han på et højere plan kan blive ét med sig selv.

Karakteristisk nok har forfatterne siden Goldschmidt haft stadig sværere ved at skrive romaner på dén model. Verden er blevet for fragmenteret og kompleks til harmoniske kompositioner, hvor hjemligt og fremmed forenes til slut; det 20. århundredes romaner slutter som regel, inden helten når hjem. Eller »hjemme« bliver nu et helt andet sted.

Digteren Johannes Jørgensens skæbne er i så henseende så karakteristisk som en roman. Han blev født 1866, samme år som Carl Nielsen og vennen Sophus Claussen, men tegnede ikke som disse en tydelig kurve fra romantikken og naturalismen gennem symbolismen og til en art folkelig modernisme. Hvis man i dag overhovedet husker Jørgensen, er det højst som symbolismens bannerfører og polemiker i årene 1893-94, som en fin og stemningsfuld lyriker og som hagiograf af internationalt format, måske dog tillige som forfatter til lidet læste ungdomsromaner. Størsteparten af de værker, for hvilke han kendes og huskes, er blevet til i eksil.

Johannes Jørgensens liv og digtning kan også bruges til at anskueliggøre, hvordan København trækker i folk, og hvad byen gør ved dem. Som 16-årig kommer han i 1882 til byen for at tage studentereksamen. Tolv år senere drager han ud på en rejse, der forvandler ham totalt. Derefter tilbringer han næsten tyve år som litterær nomade i Europa, indtil han fra 1913 slår sig ned i Assisi, hvor han bor i fyrretyve år. Sine allersidste tre år tilbringer han i barndomsbyen Svendborg. Dér og i Umbrien følte han sig hjemme,

derfor blev København for ham virkelig en port *til* Europa, en port, der smækkede i bag ham, da han som menneske og som åndspersonlighed vovede opbruddet.

Da Johannes Jørgensen i 1884 begynder på universitetet, lyser det endnu af morgenrøden fra det moderne gennembrud. Og på litteraturens himmel blinker en hel hær af morgenstjerner: Hugo, Zola og Flaubert. Darwin, Spencer og Mill. Turgenjev, Strindberg, Ibsen, Bjørnson. »Og var han ikke selv med i Kredsen, han, Lucifer, den røde Morgenstjerne?« spørger siden

Assisi blev digteren Johannes Jørgensens andet hjem efter barndom i Svendborg og rodløse år som student og drømmende digterspire i industrialismens København. I erindringsværket Mit Livs Legende *skildrer han sin fascination af naturalismen og Georg Brandes, men også sin voksende lede ved storbylivets overfladiskhed. Assisi derimod gav ham muligheden for ro til studier såvel som til bøn.*

Jørgensen i erindringsbogen *Mit Livs Legende* – han sigter selvfølgelig til Georg Brandes.

Litterær dannelse i midten af 80erne var for Johannes Jørgensen tidens typiske, moderne: Han og andre fra hans generation »begyndte vor literære Existens sammen som uforbederlige Realister. Vakte af Georg Brandes, paavirkede af Jacobsen, Amalie Skram og Schandorph, havde vi fundet vor Uddannelse hos de store Russere og de store Franskmænd (...) Vi fik en Gang Opdragelse i Virkelighedssans og Virkelighedsrespekt, som blev bestemmende for os Livet igennem.«

Fra 1890erne beretter Johannes Jørgensen om livet på Café Bernina, herunder en »bakkhisk« rejse gennem Europa – med dansk Akvavit, norsk Lysholmer, skotsk Whisky, engelsk Old Tom, hollandsk Curacao, fransk Kognak, italiensk Certosa. »Vi smagte paa den raa Genever, paa den sødlige Anisette, den krydrede Maraschino, den vellystige grønne Chartreuse, den beroligende Benediktiner, den klare Kirsch, der er som tidligt og fugtigt Foraar mellem grønne Høje.« Jo, København var i sandhed en værdig port til det store Europa! Men for Jørgensen blev den det hurtigt i anden forstand.

Johannes Jørgensens første og afgørende rejse finder sted fra maj 1894 til november samme år. Planen var en Tysklandsrejse, men resultatet blev en indvielse i og til den katolske kultur og tænkemåde.

»Nu saae jeg alt det, som før kun havde været Navne og Afbildninger i Kunsthistorien« – skriver Johannes Jørgensen om Berlins museer. Men formlen gælder hele rejsen, videre via Luino, Alessandria og Genova til Rapallo, derfra til Lucca, Pistoia, Perugia og Assisi – samt til den lille bjergby La Rocca, der om sommeren blev et fristed for fordybelse og ny kunstnerisk skaben. Om vennen, maleren Mogens Ballin fortæller Johannes Jørgensen, idet han sammenligner med det halvliv, man lever i København: »Naar han selv havde valgt at leve sit Liv i Assisi, ikke i København, var det netop for bedre at gøre Bod, for at undfly en Nydelsestilværelse i de hjemlige Kunstnerkredse.«

Efter hjemkomsten optages Johannes Jørgensen 1896 i den katolske kirke og ernærer sig i de følgende år som skribent. 1899 får han ligesom Carl Nielsen tildelt det Ancherske legat og rejser af sted langs følgende rute: Berlin-Nürnberg-München-Innsbruck-Bozen-Trento-Verona-Firenze-Assisi. Ankomsten til sidstnævnte sted føles som en hjemkomst: »Ja, jeg var atter i Assisi – jeg var igen hjemme, saa hjemme som ingen andre Steder borte fra Svendborg...«

Eksilet får for Johannes Jørgensen en særlig status. Han er som konvertit en fremmed i sit hjemland og specielt i København, datidens og nutidens litterære midtpunkt. Men i udlandet ophører han med at være en litterær rejsende – han får et nyt hjemsted. Historien handler således om en stor indre uro, om de objektive betingelser i Danmark for en bestemt åndsform

og om at tage personlig konsekvens af en følelse af både fremmedhed her og diffus tilknytning uden for Danmark.

Denne ambivalens kendetegner mange af det 20. århundredes kunstnere og forfattere. Opbruddet fremkaldes ikke blot af rejselyst, dannelsestørst og dragning mod f.eks. Syden, men også af en ubestemt modstand mod hele den samfundsmæssige ensretning og den alment nordeuropæisk-protestantiske kultur- og erindringsløshed. I nogle tilfælde er det en inderlig personlig lede ved hjemlig livsform og mentalitet, der driver den enkelte ud til et møde med kulturer, hvor han eller hun ganske vist stadig er fremmed, men bedre kan forsone sig med fremmedheden som alment vilkår.

Hvorfor holder Toget her Time efter Time?
Hvorfor er min Skæbne gaaet i staa her?
Skal jeg flygte for Regnen og Aandsfortærelsen
i Danmark, Indien og Japan
for at regne inde og raadne i Memphis,
Tennessee, U.S.A.?

Og nu dages det. Lyset siver glædesløst
ind over dette vaade Fængsel.
Dagen blotter ubarmhjærtigt
de kolde Skinner og al den sorte Søle,
Ventesalen med Chokoladeautomat,
Appelsinskaller, Cigar- og Tændstikstumper,
Dagen griner igennem med spyende Tagrender
og et evigt Gitter af Regn,
Regn, siger jeg fra Himmel og til Jord.

Hvor Verden er døv og uflyttelig,
hvor Skaberen er talentløs!
Og hvorfor bliver jeg ved at betale mit Kontingent
til denne plebejiske Kneippkur af en Tilværelse!

En så omfattende fremmedhedsfølelse overvindes ikke ved at rejse noget bestemt sted hen. Den driver mennesker på rejse, men mod ukendt mål. For Johannes V. Jensen (1873-1950), der i den citerede passage venter »Paa Memphis Station«, gik rejsen først til verdensudstillingen i Paris, siden Jorden rundt. I dette århundrede sprænges nemlig den europæiske ramme: ordet »udenlands« dækker ikke mere Paris, London og Rom. Det kan også stå for Fusijama, Ecquador eller Kilimanjaro. Kenya kan blive et andet hjem, som det var det for Karen Blixen (1885-1962), der efter sigende mest giftede sig med sin fætter for at slippe så langt væk fra Danmark (og dermed sin familie) som muligt.

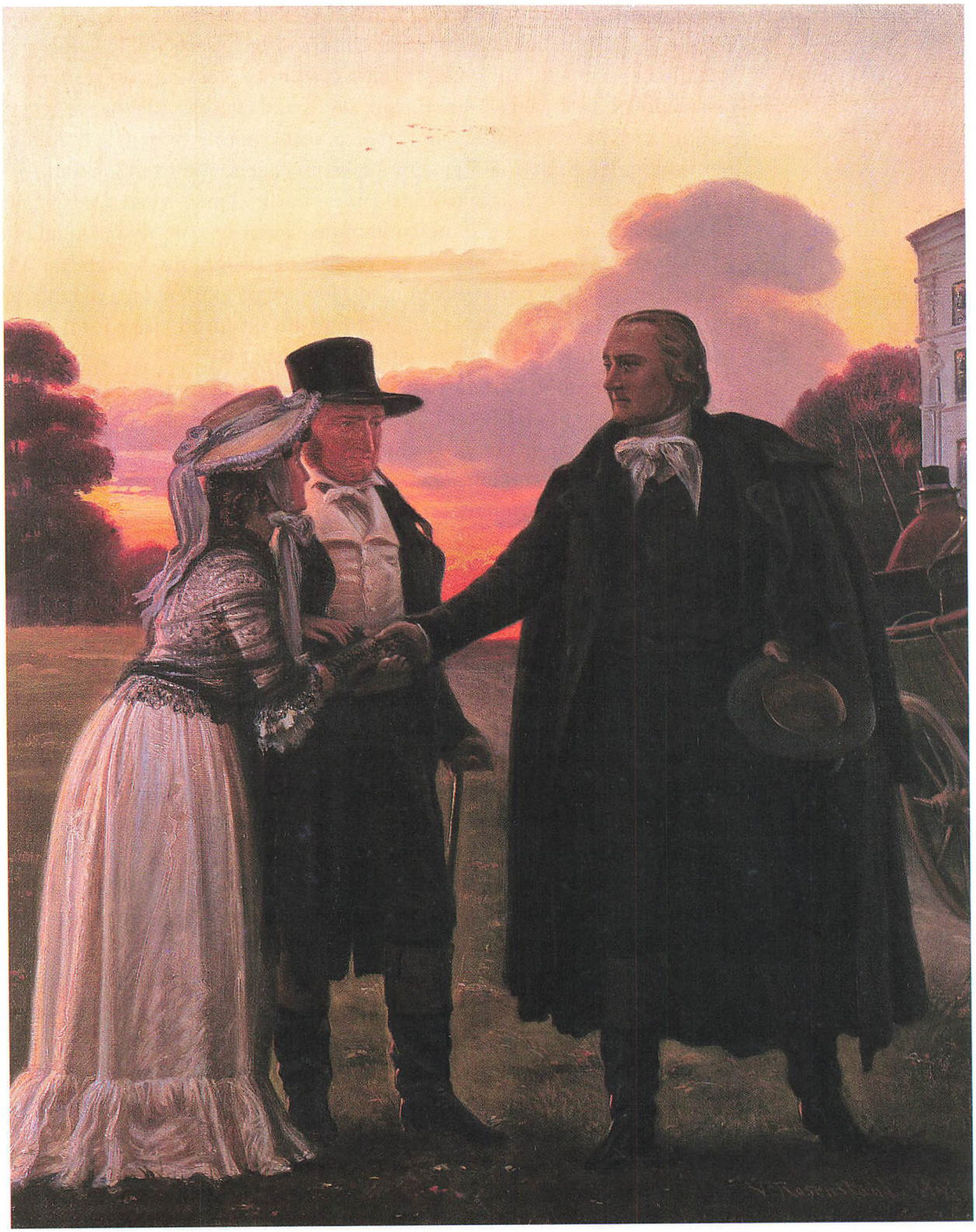

Forfatteren og samfundsrevseren P. A. Heiberg forlader København februar 1800. Rosenstands maleri fremstiller afskedsscenen mellem den landsforviste og hans venner, Knud Lyhne og Kamma Rahbek. Dommen over Heiberg afsagdes juleaften 1799 og lød på majestætsfornærmelse, gentagne overtrædelser af trykkefrihedens love samt fornærmende udsagn på skrift imod rigets administration. Forfatteren dømtes imidlertid efter en forordning udstedt efter at hans udfald blev trykt.

Overgangen mellem frivilligt og ufrivilligt eksil kan undertiden bero på tilfældige omstændigheder. Modstanden fra omgivelsernes side kan for en kunstner eller intellektuel vokse til så voldsomt et pres, at han for sin egen selvrespekts skyld vælger at bryde op, skønt han egentlig ikke har bragt sig på kant med loven. Og omvendt kan en åben eksilering være det ydre skub, der fuldbyrder en adskillelse, som for længst har fundet sted i sindet.

Københavns og Danmarks åndshistorie har markante eksempler på, at de herskende har skilt sig af med uønskede elementer. Særlig spektakulære var to hårde forvisningsdomme, som i 1799 og 1800 ramte forfatterne P.A. Heiberg og Malte Conrad Bruun. De blev sat på porten for en kritik af enevælden og dens institutioner, som havde vakt furore, især fordi deres ret åbenlyse provokationer var båret af betydeligt vid.

Dunklere belyst er to fremtrædende kritikeres flugt fra København. 1847 forlod den unge litterat Peter Ludvig Møller byen, angiveligt på et rejsestipendium, men, skulle det vise sig, reelt som følge af en personlig tragedie, som ingen vist har fundet nogen nøgle til, heller ikke Henrik Stangerup, som skildrer Møller i romanen *Det er svært at dø i Dieppe* (1985). Historien gentog sig i 1869, da 60ernes førende litteraturkritiker Clemens Petersen rejste bort, efter alt at dømme som følge af en pæderasti-affære.

På dette tidspunkt befandt Clemens Petersen sig ellers på højdepunktet af sin udfoldelse som litteraturkritiker; for de fleste i Danmark og Norge stod han som den selvskrevne leder, især inden for teaterkritikken. Samtidig kan man dog med hans biograf Kari Hamre sige, at hans tid netop var 1860erne, med dem sluttede hans udvikling, længere kom han aldrig og ville han aldrig være kommet – med eller uden Georg Brandes som konkurrent – skønt man kan føle sig fristet til som Paul V. Rubow at sammenkæde Georg Brandes' tronbestigelse i årene omkring 1870 med Clemens Petersens rejse til USA (over Wien) året forinden »Men først efter at Clemens Petersen har forladt Landet, og efter at han selv [dvs. GB] har samlet Vilje paa sin store Rejse, kan han begynde aabenlys Agitation for en ny Livsanskuelse i Kunsten.«

Hvad Clemens Petersen drev det til i sin udlændighed, ved vi kun delvis. Han bidrog til bladet »The Hub« i New York, og han redigerede og skrev sammen med Johan Volk emigranttidsskriftet »Nordlyset«. Bøger blev det ikke til. Under hjemrejsen 1904 mistede han oven i købet sin kuffert – og med den vigtige breve og manuskripter. I årene fra hans hjemkomst til døden i 1918 var der stilhed omkring ham.

Clemens Petersens bratte og sørgelige opbrud har træk til fælles med Herman Bangs mange rejser i tiden efter 1884, de stadige opbrud fra et Danmark, hvor, som Sophus Claussen skrev, så mange dør blot af mangel på lykke.

Passagen stammer fra digtet »Et Rimbrev«, som Claussen skrev i oktober 1902 og sendte til tidsskriftet »Tilskueren«. Digteren henvender sig her til vennen og kollegaen Bang, med hvem han føler et fællesskab i ærgrelsen

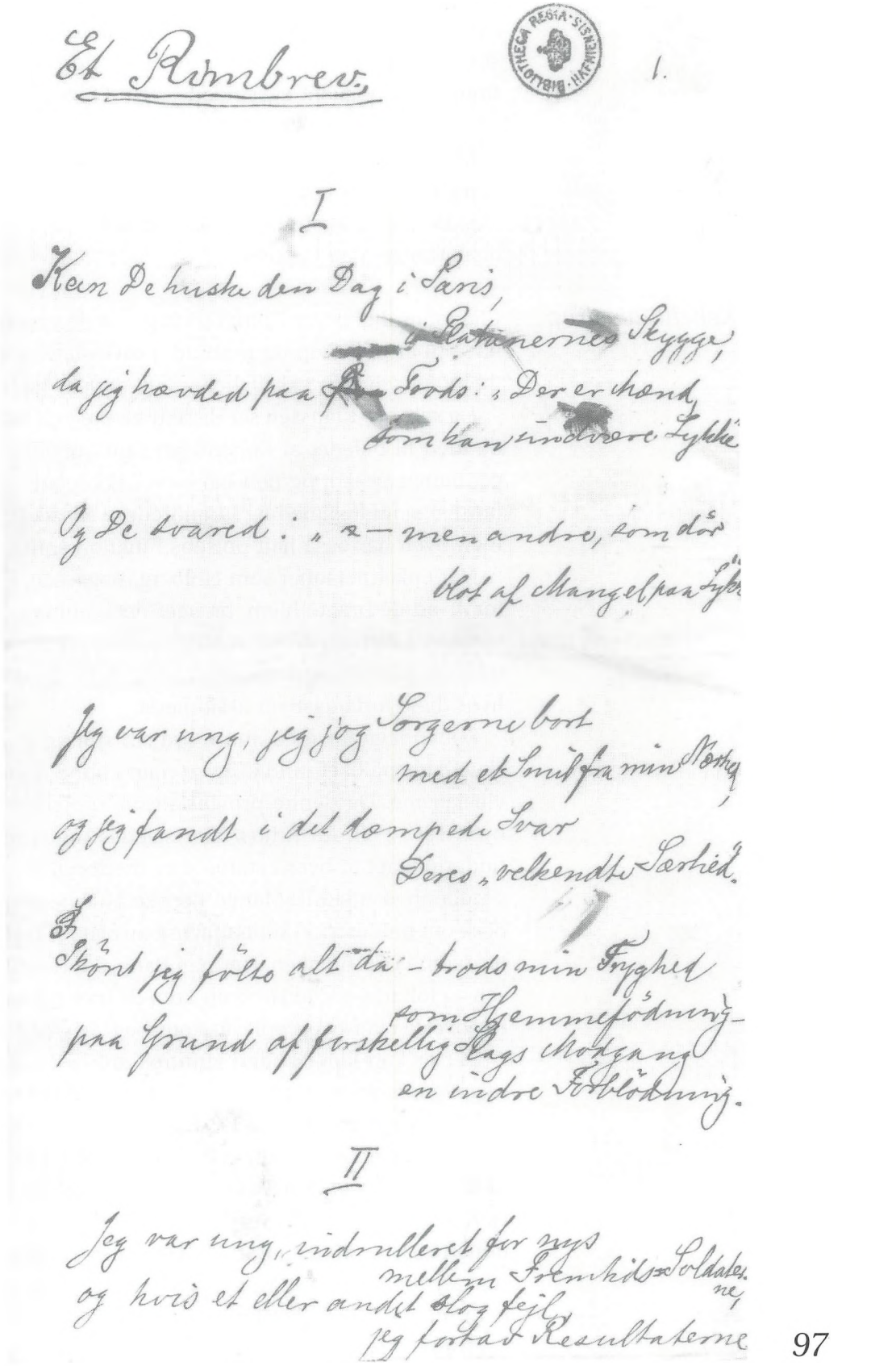

Et Rimbrev. 1.

I

Kan De huske den Dag i Paris,
i Katakomberne Skygge,
da jeg havded paa Dods: „Der er vond,
som kan undvære Lykke"

Og De svared: „a — men andre, som dør
blot af Mangel paa Lyk

Jeg var ung, jeg jog Sorgerne bort
med et Smil fra min Pothy,
og jeg fandt i det dompede Svar
Deres „velkendte Sarhed.

Skønt jeg følte alt da — trods min Ynghed
paa Grund af forskellig Lags Opgang
som Hjemmefødning
en indre Forblødning.

II

Jeg var ung, indrulleret for nys
og hvis et eller andet slog fejl
mellem Frihids Soldater
jeg fortad Resultaterne

Sophus Claussens originalmanuskript til digtet "Et Rimbrev", trykt i Tilskueren, *1903. Digtet former sig som et håndslag til en digterkollega i eksil, Herman Bang, og som en klage over den indre forblødning i et Danmark behersket af livsfornægtende mørkemænd.*

over forskellig modgang og over den skæbne, han kalder indre forblødning. Hjemme har det gang på gang grebet ham med en skælven at se, hvordan livslykkens kim blev forkrøblet og vissent. Derfor forstår han fuldtud den, som har valgt at leve det meste af sin tid borte fra fædrelandet. Hjemme findes kun nogle få ligesindede; og de forsvinder desværre en efter en:

Men de Venner bli'r sjældne, hvis Hænder
jeg længes at trykke
... de dør i det stræbsomme Damark
af Mangel paa Lykke.

Københavnstrup

Claussens digt peger i øvrigt på et par af de væsentligste grunde, nogen kan have til at bryde op og rejse ud: provinsialismen, indeklemtheden, åndsforagten, selvtilstrækkeligheden, de nyriges fladpandethed.

Og selv om Claussen ser disse træk med en outsiders skæve optik, hører de med til billedet af København som port til Europa. Byen har været et gennemgangsled, og den har været skuepladsen, hvor det danske og det nordiske mødtes med og forandredes ved det fremmede, det europæiske; men byen har også haft portens funktion som grænse og som spærring.

Når enkeltpersoner som Holberg, Baggesen, Gade, Nielsen m.fl. huskes for, hvad de bragte hjem, hænger det sammen med, at de udgjorde undtagelser i forhold til de mange danske, der aldrig kom i berøring med udenlandske åndsstrømninger, eller først modtog dem på et tidspunkt, hvor disse forlængst var assimileret.

København får med andre ord sin stilling som kulturel og kunstnerisk skueplads på baggrund af hvad man kunne kalde en landsdækkende provinsialisme. Og denne provinsialisme omfattede vel at mærke især storbyen selv. Folk fra Århus taler således undertiden om Københavnstrup, underforstået at byens status som metropol ikke garanterer imod mangel på åbenhed udadtil. Mange danske åndspersoners levnedsløb vidner da også om møder med københavnsk arrogance og selvtilstrækkelighed – digtere som H.C.Andersen, Herman Bang, Sophus Claussen, Johannes Jørgensen og Johannes V. Jensen: alle kom de fra landet, og alle har de midt i deres benovelse over byen oplevet dens begrænsning.

Der er kun kort fra den kulturelt sultne hovedstad, der modtager den hjemvendte kunstner som en helt, og til det snævert selvtilstrækkelige miljø, der ser en Jean de France i enhver anderledes ånd og hellere end gerne påtager sig at mobbe folk til tavshed. En Thorvaldsen blev i sin tid modtaget som nationalhelt. En Georg Brandes blev derimod ved med at være ugleset og kontroversiel. En Carl Nielsen voksede til status som nationalt koryfæ. Men en Carl Th. Dreyer, der gennemlevede en måske lige så rig kunstnerisk erfaringsproces inden for sin kunstart, filmen, kunne gennem mange år ikke komme til at skabe.

Hvem og hvad var Dreyer? Han var lidt af en særling, men han var også

en internationalt anerkendt filmskaber, der aldrig blev rigtig anerkendt i sit hjemland, en kulturel grænseoverskrider, der lukkedes inde bag de grænser der omgiver kunst i ethvert samfund.

Dreyer var en kulturpersonlighed i »porten«, for så vidt som han gang på gang var med til at lede internationale filmiske strømninger til Danmark. Han var en kulturel *emigrant*, for så vidt som han lavede adskillige af sine vigtigste værker i udlandet og i samarbejde med fremmede producenter. Endelig var han en *internationalist*, der instruerede på og beherskede engelsk, fransk og tysk, ja, som i sine sidste år endda lærte sig hebraisk med henblik på sin aldrig realiserede plan om en Jesus-film.

Dreyers københavnske skæbne illustreres bl.a. af, at han i slutningen af 1930erne opgiver at lave film og genoptager sit job som journalist, idet han 5-6 gange om ugen til B.T. skriver rapport om »Livet i Byretten«. Først under besættelsen fik han atter mulighed for at lave film.

Skønt Dreyer som moden mand opnåede bred international anerkendelse og i sit hjemland blev betænkt med en ærefuld post som direktør for Dagmar-biografen, kunne han med rette føle sig miskendt blandt sine egne. Producenterne turde kun i få tilfælde binde an med hans filmprojekter.

Senere lyspunkter er kortfilm som »De naaede Færgen« (1948), »Thorvaldsen« (1949) og »Storstrømsbroen« (1950). Men sideløbende hermed handler Dreyers historie om afslag på afslag, om forkastede og skrinlagte projekter – samt herimellem få realiserede ideer, fra 1946 siger og skriver to, nemlig *Ordet* og *Gertrud*. Når filmene kom, blev de imødeset med forventning, men Dreyers minimalistiske filmsprog og fastholden ved stumfilmens effekter gjorde ham i nogen grad til en fremmed fugl i et filmmiljø, der samtidig optog »amerikanske« normer. København har jo

ikke kun dannet port for kvaliteten, også alt jukset passerer igennem, og overdøver ikke sjældent resten.

Afslutningsvis kan man spørge, om byer som København også i fremtiden vil fungere som kanaler for udveksling af kulturelle påvirkninger. Hele den igangværende globalisering af medier og kommunikation tyder ikke på det. I disse år skabes nye centre hvor som helst, og figuren metropol/periferi tenderer imod at opløse sig.

Denne udvikling fremhæver det lokale og kan vel kaldes positiv i og med at den gør hvert enkelt menneskes sted og miljø til centrum for dets liv og erfaring. Men udviklingen indebærer også, at man vil miste den *tydelighed*, byen som felt for kulturen alle dage har frembragt, og dermed det element af forskel og afgørelse, som er forudsætning for, at mennesker sammen gør nye erfaringer: når og hvis alt bliver center, er der ikke længere grund til kunstnerisk koncentration.

Litteratur

Aschengreen, Erik m.fl. (red.): *Perspektiv på Bournonville.* 1980

Claussen, Sophus: *Digte.* I udvalg ved Jørgen Hunosøe. 1985

Drouzy, Martin: *Carl Th. Dreyer født Nilsson.* I-II. 1982

Fridericia, Allan: *August Bournonville. Balletmesteren som genspejlede et århundredes idealer og konflikter.* 1979

Goldschmidt: *Livs Erindringer og Resultater.* Ved Morten Borup. I-II. 1965

Hamre, Kari: *Clemens Petersen og hans forhold til norsk litteratur i årene 1856-69.* Oslo 1945

Holberg, Ludvig: *Ludvig Holbergs tre levnedsbreve 1728-1743.* Ved A. Kragelund. I-III. 1965

Højholt, Per: *Kvababbelser.* 1985

Ingerslev-Jensen, Povl: *P.A.Heiberg: Den danske Beaumarchais.* 1974

Jensen, Jørgen I.: *Carl Nielsen: Danskeren. Musikbiografi.* 1991

Jørgensen, Johannes: Mit Livs Legende. Samlet, omarbejdet Udgave. I-II. 1949

Petersen, Clemens: *Dramaturgisk Kritik.* 1860

Rubow, Paul V.: *Georg Brandes' Briller.* 1932

Stangerup, Henrik: *Det er svært at dø i Dieppe.* 1985

»Hvad hører der til at være liberal?«

HENRIK HORSTBØLL

Da liberalismen kom til København

En forløber

Adam Smith's værk om nationernes velstand blev udgivet i København i Frants Dræbye's oversættelse kun tre år efter, at førsteudgaven var udkommet i 1776. Engelsk var langt fra at være så kendt et sprog som tysk og fransk i 1700-tallets København. Men selv om de økonomisk interesserede nu fik mulighed for sætte sig ind i Adam Smith's synspunkter på dansk, længe før værket blev oversat til tysk eller fransk, blev inspirationen fra *Undersøgelse af National-Velstands Natur og Årsag* kortvarig. Interessen for Adam Smith var knyttet til den blomstringstid for handel og søfart, som Danmark – og i særdeleshed hovedstaden – oplevede under Den amerikanske Uafhængighedskrig og revolutionskrigene i Europa i slutningen af 1700-tallet.

En økonomisk liberalisme slog endnu ikke rod i København. Danmarks deltagelse i den sidste fase af Napoleonskrigene, nederlaget og tabet af Norge i 1814 medførte en krise, som lagde en dæmper på interessen for frihandel. I første halvdel af 1800-tallet blev *liberalisme* udelukkende forbundet med politik. Liberalisme handlede om frie forfatninger. Liberalisme betød politisk revolution.

Men det var ikke alene liberale politiske krav, der underminerede den gamle politiske orden og førte til enevældens fald i 1848. National vækkelse og national konflikt mellem dansk og tysk banede vejen for de liberale bevægelsers politiske sejr og den nationale forfatning i juni 1849.

Hverken nationalisme eller liberalisme var emner i hovedstadens offentlige debat i begyndelsen af 1800-tallet. På hvilken baggrund, ad hvilke kanaler blev København da et led i den europæiske, liberale kamp om borgerlige rettigheder, der kulminerede i marts-dagene 1848?

Arven fra Den franske Revolution

> »Såvidt vi forstår *Liberalismen*, er den ikke andet end fornuften – den sande oplysning – anvendt på almene forhold i statsforfatningen og statsstyrelsesmåden, og bestræbelsen for i dem at gøre den mere og mere gældende.«

Vi er sprunget ind i en artikel »Om Liberalismen« i tidsskriftet *Tritogenia* fra 1829. *Tritogenia* skiltede på forsiden med at være »Et månedsskrift udgivet som fortsættelse af Minerva ved proffessor Knud Lyne Rahbek«.

Tidsskriftet *Minerva* havde mellem 1785 og 1809 været det centrale or-

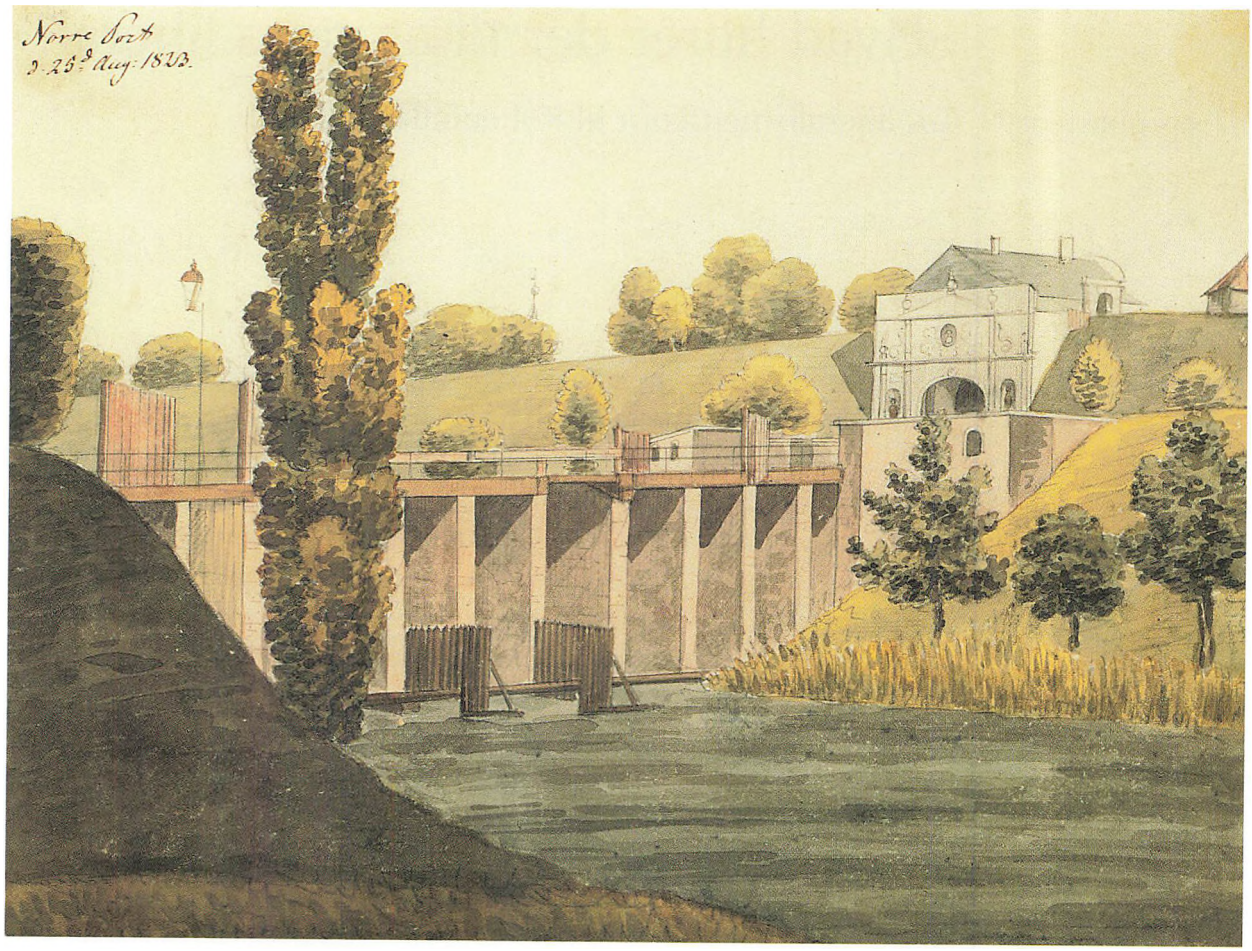

København lå stadig bag volde og byporte under den sene enevælde i første halvdel af 1800-tallet. De gamle fæstningsværker adskilte residensstaden fra det øvrige land, og de blev først fjernet 1856-57 for at give plads til hovedstadens vækst, samme år næringsfriheden blev lov. Nedrivningen af portene symboliserede samtidig nedbrydningen af skellet mellem land og hovedstad i den nye politiske kultur.
Ole Jørgen Rawert: Nørreport 25. august 1823.

gan for den borgerlige opinionsdannelse, og Knud Lyne Rahbek var tidsskriftets redaktør, bortset fra nogle få år under Den franske Revolution. *Minerva* var i København porten til de politiske begivenheder i Europa.

Artiklen i *Tritogenia* om »Om Liberalismen« var oversat fra svensk og kommenteret af professor Rasmus Nyerup. Han havde været en flittig bidragyder til *Minerva*, samtidig med han selv i perioden mellem 1790 og 1804 redigerede tidsskriftet *Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger*. De lærde efterretninger var porten til viden om det europæiske bogmarked vedrørende litteratur, kunst og videnskab. Rahbek og Nyerup var i 1820'erne levende repræsentanter for arven fra Den franske Revolution. Få måneder før sin død i 1829 bidrog Nyerup i Rahbeks tidsskrift til at definere de nye politiske ord *liberal* og *liberalisme*. De var i brug, »uden at nogen hidtil har forsøgt på at bestemme de med dem forbundne begreber«.

Liberalisme blev knyttet sammen med Den franske Revolution. For ifølge *Tritogenia* udgik betegnelsen *liberal* fra Frankrig – det politiske Colosseum for kampen mellem oplysning og reaktion i Europa: »benævnelsen af *liberale* er blevet tillagt forsvarerne af oplysningens interesser imod reaktionens«. I modstandernes mund blev *liberal* derfor det samme som *revolu-*

tionær. Liberalisme omfattede ikke alene forsvar for næringsfrihed mod lavsvæsen og tilslutning til handelsfrihed som et politisk mål. Liberalisme forsvarede også revolutionens resultat: »en repræsentativ regeringsmåde og som følge heraf trykkefrihed og publicitet...«.

Året før det politiske klima i Europa blev ændret af Julirevolutionen i Paris 1830, blev politisk liberalisme kørt i kampstilling i den offentlige debat i København. Liberalisme blev et nyt navn for de forhåbninger til fremtiden, som var blevet vakt under Den franske Revolution, og som var blevet skuffet, da kongemagten i 1799 strammede grebet om trykkefriheden og lagde den politiske debat på is.

1799 – »Satiren expirerer..«

»Endelig oplevede vi – det 18de Aarhundredes Mennesker – at see Uhyret Censur knuses ved Forordningen af 14de Sept. 1770« skrev Rasmus Nyerup i 1799 til *Læsendes Aarbog.* Nyerups hyldest til trykkefriheden var aktuel, fordi censuruhyret netop truede med at genopstå i presseloven af 27. september 1799 – en lov »som nærmere forklarer og bestemmer trykkefrihedens grænser«.

Den begrænsede trykkefrihed fra 1773 blev yderligere indskrænket. Det blev slået fast, at der stadig var dødsstraf for direkte tilskyndelse til ændring i regeringsformen eller til oprør, men som noget nyt og drastisk kunne kritik af regeringsformen og kritik af regeringen medføre landsforvisning. »Skik følge eller land fly« blev nu lov i pressesager. Forcensur blev ikke

Aviser og ugeskrifter endevendes, og opinionen bliver dannet. Der læses og diskuteres ivrigt på et kaffehus i København, som er scenen for C.A. Schleisners maleri fra 1836.

indført, men det blev bestemt, at bogtrykkerne skulle sende et eksemplar af stort set alle tryksager til politiet før de udkom. Myndighederne slap på den måde for selv at følge med i produktionen af tryksager. Bestemmelsen blev strammet i 1814: politiet blev pålagt i løbet af et fastsat tidsrum at godkende udgivelsen. I mellemtiden var forcensur af specielt politiske blade i København blevet indført i 1810. Uhyret censur var atter i live.

Rasmus Nyerup havde umiddelbart svært ved at finde sig til rette under de nye forhold. De stred mod hans krav om ubetinget trykkefrihed under ansvar, som han havde givet udtryk for i en lille bog fra 1791. Samtidig med presselovens gennemførelse i 1799 havde han udgivet historikeren P.F. Suhms efterladte skrifter, deriblandt hans forslag til en repræsentativ regeringsform fra 1772. Sagen vakte bekymring i regeringen, og bedre blev det ikke da Nyerup i sin historisk-topografiske beskrivelse af København (1800) under behandlingen af Universitetet skæmtsomt foreslog, at teologien burde underordnes studiet af historien »som kundskab om den menneskelige ånds forvildelser«.

Læsendes Aarbog blev fra 1799 udgivet af bogtrykkeren og forlæggeren Klaus Henrik Seidelin som en direkte kommentar til trykkefrihedens indskrænkning. Årbogens formål var at holde den læsende offentlighed informeret om udviklingen på bogmarkedet. Rasmus Nyerup leverede årlige bogfortegnelser over det, der blev trykt, mens Seidelin selv informerede om det, der *ikke* blev trykt.

I *Læsendes Aarbog for 1799* gennemgik han minutiøst den nye presselov og de aktuelle sager mod politiske og satiriske skribenter. Hans Holm, P. A. Heiberg og Malthe Conrad Bruun var de første, som fik hårde straffe. De blev alle tre landsforvist for »skrivefrækhed«. Københavns byporte lukkede sig bag dem – loven var alvorligt ment. Seidelin fulgte året efter trykkefrihedssagerne i *Litterærkrøniken for år 1800.* Hans konklusion var pessimistisk:

> »De periodiske blade vegetere, Hykleskrivter, hyklesange florere, videnskabelige værker stagnere, satiren expirerer... Bogtrykkerne ere i rævens tilstand, der frøs fast i isen ved halen.«

Seidelins årvågne behandling af trykkefrihedsspørgsmålet, såvel i *Læsendes Aarbog* som i det populære ugeblad *Politievennen* (fra 1798) og i avisen *Dagen* (fra 1803) førte til, at han var blandt de første, som blev dømt efter presseloven af 1799. Sagerne mod Seidelin viste samtiden, at loven ikke alene var møntet på intellektuelle, politiske pamflettister som Bruun og P.A. Heiberg, og det blev demonstreret, hvorledes en besværlig bogtrykker kunne udmanøvreres:

I 1802 blev Seidelin idømt bødestraf, fordi han i *Politievennen* havde kritiseret navngivne embedsmænds embedsførelse. Sagen var en bagatel,

Typiske titler og bladhoveder fra den nye liberale ugepresse: Lynstrålen, Sandhedsfaklen, Raketten og Borgerbladet – *alle med censors »må trykkes« demonstrativt på forsiden.*

Lynstraalen.

Nr. 18.

Udgiven af J. E. Richter.

Onsdagen den 14de August 1833.

Maa trykkes.

I Kjøbenhavns Politiret, den 11te August 1833.
C. Reiersen.

Opfordring til Hr. Procurator F. M. Lange.

Motto:

Hvi svarer De slet ikke, Herr Procurator Lange?
Som Themis's vakkre Pode De ei kan være bange,
De virker efter Loven med Dyd, med Ret, med Klogt —
Hvi da saa bly, min Kjære! som nærer ingen Frygt!

I Nr. 10 af dette Blad har jeg tilladt mig at indrykke: „Nogle Samvittighedsspørgsmaale til S. T. Hr. Overretс-Procurator F. M. Lange." De vare kun sex i Tallet, hvorfor jeg

Sandhedsfaklen.

Nr. 1. 1834.

Tirsdagen den 1 April.

Motto: Det er umuligt, med en tændt Fakkel i sin Haand at gjennemvandre en stor Folkemasse, uden hist og her at svide et Haar, eller vel endog en heel Bukkel.
Lichtenberg.

Maa trykkes.

I Kjøbenhavns Politiret, den 25 Marts, 1834.
Thomsen.

Indledning.

Min i Adressecomptoirets Efterretninger indrykkede Bekjendtgjørelse saalydende:

„I det Haab, at Almeenheden velvilligen vil understøtte mit Forehavende, agter jeg, fra førstkommende 1 April, paa mit eget Forlag, at udgive et Blad efter samme Plan og af samme Indhold

Raketten.

№ 8. Tirsdagen den 28de Januar. 1834.

Maa trykkes.
I Kjøbenhavns Politiret den 25de Januar 1834
Thomsen.

P. A. Heibergs Erindringer.

Dette Skrift, der er trykt i Christiania 1830, er en saa stor Sjeldenhed her, at jeg i 1½ Aar forgjeves har søgt den paa Bibliotheker og i private Samlinger. Den er mest læst i de høiere Cirkler. Da jeg maa formode, at et Udtog af det, der er passeret den berømte Forf. fra det Øieblik han sidste Gang blev sagsøgt, med Beskrivelse over hans Reise ud af Landet vil interessere Rakettens Læsere, har jeg ikke taget i Betænkning at meddele samme.
Udg.

Reisen fra Kjøbenhavn til Hamburg.

Det var den syvende Februar 1800, at jeg, udstødt af mit Fødeland ved en Hof- og Stads-Ret's Dom, maatte forlade Kjøbenhavn og Danmark, for i et frem-

Borgerbladet.

Nr. 12. 1835.

Tirsdagen den 10de Februar.

Maae trykkes.
I Kbh. Politiret d. 8de Februar 1835.
Reiersen.

Falsk Rygte.

Da heri Byen gaaer forskillige Rygter mig betræffende, som maa være udspredt af en ikke galant Mand; saa finder jeg mig anlediget til at tilkjendegive Enhver, som har hørt noget følgende betræffende, at oplyse dem om Urigtigheden af samme for at forebygge al Mistvivl. Rygtet skal nemlig være, at jeg skulde være dømt til at hensidde 30 Dage paa Vand og Brød, men at jeg formedelst Svaghed kun sik 4 Dage af Gangen, da dette er en puur Usandhed, da jeg aldrig i mit Liv har været dømt til at lide en eneste Times corporlig Straf; men derimod til at betale nogle Pengemulkter, som vist ikke er nogen Skam, da der ere

men konsekvenserne var alligevel store: som dømt efter presseloven var Seidelin nu underlagt forcensur af alt, hvad han skrev.

Dermed blev Seidelins nye, kontroversielle avis *Dagen* automatisk underlagt censur, fordi han var både udgiver og forfatter til mange af avisens artikler. Da han omgik censuren, og udsendte *Dagen* i en anden persons navn, blev han på rent formelt og umiddelbart upolitisk grundlag fradømt sit privilegie som bogtrykker i 1804. Som følge af presseloven skulle alle bogtrykkere ansøge staten om ret til at drive forretning, og den ret kunne inddrages, hvis bogtrykkeren overtrådte loven. Regeringen havde sikret sig fuld kontrol med det trykte medie i hele kommunikationens kredsløb.

Seidelin-sagen gjorde det klart for alle interesserede, at en bogtrykkerforlægger kunne knækkes økonomisk, uden at nogen spektakulær politisk proces om trykkefrihedens grænser var nødvendig.

Regeringen brugte faktisk sin ret til at begrænse antallet af bogtrykkere. Da bogtrykkersvenden Albert Borch i 1808 søgte om kongeligt privilegie til at drive et trykkeri, fik han afslag. Frederik 6.s regering valgte at sætte stop for privilegieudstedelser, og væksten i produktionen af tryksager i København foregik frem til trykkefrihedens indførelse først og fremmest ved teknologisk fornyelse inden for de eksisterende virksomheder.

Presse og censur – rammerne sprænges

Vegeterede og expirerede den trykte, politiske debat under kontrollen, således som Seidelin frygtede det ved århundredets begyndelse?

Interessen i at udgive aviser, ugeskrifter og tidsskrifter faldt dramatisk. I det første årti af 1800-tallet kom kun halvt så mange nye ugeskrifter og tidsskrifter på markedet i København, som i årene mellem 1790 og 1800, og 1790'ernes aktivitetsniveau blev først overgået i 1830'erne. Frekvensen af nye titler giver et indtryk af aktivitetsniveauet på dette område, fordi kun meget få ugeskrifter eller tidsskrifter overlevede et par årgange før de enten gik ind, eller udgiveren forsøgte sig med et alternativ. Anderledes var det med aviserne i København, hvor interessen samlede sig om nogle få stabile blade, men også for avismediet indtrådte en nærmest eksplosiv vækst i antallet af nyudgivelser i 1830'erne.

Presselovens indførelse og de første retssager satte en stopper for udviklingen i medierne for den politiske debat, og antallet af censursager var få – indtil 1830'erne. Men i anden halvdel af 1830'erne fordobledes censursagerne til 47 mod 19 i årtiets første halvdel. Aviserne blev det helt dominerende medie i 1830'rnes retssager, hvor de før 1830 fortrinsvis havde drejet sig om bøger og tidsskrifter. Væksten i antallet af censursager fortsatte i årene mellem 1841 og 1848, hvor ikke mindre end 160 retssager blev ført. De omhandlede i helt overvejende grad ytringer i aviserne *Kjøbenhavnsposten* og *Fædrelandet* samt ugeskriftet *Corsaren.*

Dødvandet efter 1799 var brudt, og den »kamp mellem oplysning og reaktion«, som Rasmus Nyerup havde beskrevet i *Tritogenia* handlede ikke længere alene om Frankrig. Liberale krav blev rejst i København.

Efter Julirevolutionen – »Når pressen man ei bruger, man den misbruger«

Julirevolutionen i Paris 1830 satte forfatningsspørgsmål på dagsordenen i de europæiske stater – også i den danske stat, som udover kongeriget Danmark bestod af hertugdømmerne Slesvig og Holsten. I maj 1831 besluttede den danske konge, Frederik 6. at indføre valg til *stænderforsamlinger* både i kongeriget og i hertugdømmerne. Stænderforsamlingerne skulle kun have en rådgivende funktion. Baggrunden for beslutningen var at hertugdømmerne krævede en stænderforsamling, og Holsten havde ret til en som medlem af Det tyske Forbund. Kongen og regeringen ville forhindre, at hertugdømmerne løsrev sig, og man besluttede derfor at indføre forsamlinger i hele staten: to i hertugdømmerne og to i kongeriget. De liberale fik i Danmark en politisk institution foræret, som havde stolte traditioner: I Frankrig havde indkaldelsen af stænderne været optakten til revolutionen i 1789. I Danmark satte valgene til forsamlingerne en politisk udvikling i gang som førte til enevældens afskaffelse.

Selv om stændernes repræsentanter skulle mødes uden for København, var det alligevel København, som blev centrum for den politiske meningsdannelse. Valgene til de første forsamlinger fandt sted i 1834, og de trådte sammen i 1835-36. En sværm af nye ugeskrifter og avislignende tryk af både politisk og underholdende karakter kom på gaden i København i denne tid, og censorerne Thomsen og Reiersen fik travlt.

Ugeskrifterne *Dansk Ugeskrift* , *Raketten* , *Skjærsilden* og *Lynstrålen* var blandt de første i denne bølge. *Lynstrålen* udkom fra 1833 under motto'et »Frygt ei for strålen, min ven, den træffer kun skurken og dåren. Snildets og ærligheds søn går for berørelsen fri«. Udgiveren var en tidligere isenkræmmer J.C. Richter, som straks blev involveret i censurproces med en embedsmand, som følte sig ramt af strålen. På forsiden indrammede Richter censorens godkendelse »Må trykkes« med kors og stjerner. Udfrittet i et

Berømmelse og belønning svæver foran »Censurens Triumftog«, hvor censor og politiet i triumfvognen pisker de københavnske bladudgivere fra 1840'erne frem – og der er lig i lasten. Tegning af Wilhelm Marstrand.

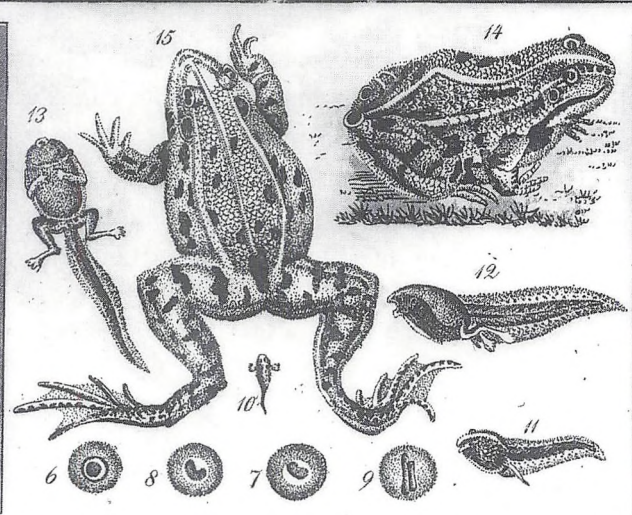
15
14
13
12
10
11
6
8
7
9

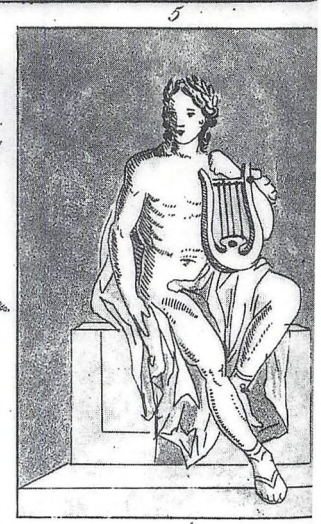

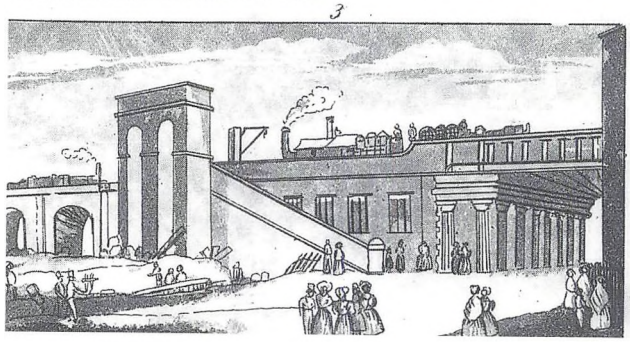

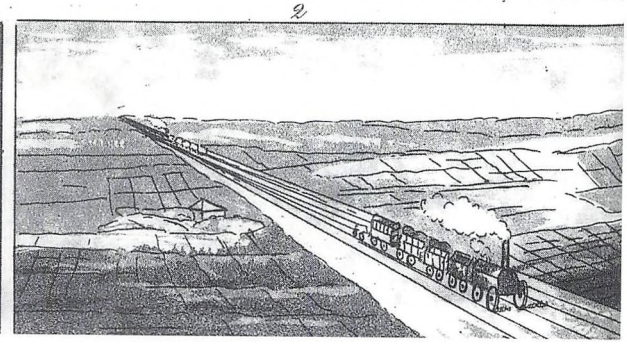

læserbrev om årsagen dertil, svarede han, at han ville blive nødt til at foretage en udenlandsrejse, hvis han gav den rigtige begrundelse; men spørgeren blev opfordret til at læse P.A. Heibergs velkendte vise. Den velkendte vise – »Indtogsvisen«, med omkvædet »Ordener hænger man på idioter« – havde kostet Heiberg en bøde i 1790.

Den landsforviste Heiberg var blevet et levende symbol for kritikken af enevælden og censuren. Han levede i Paris, hvor hans forvisning helt utilsigtet skabte et brohoved for dansk litteratur og kritik, som Heiberg anmeldte eller omtalte i franske tidsskrifter. Samtidig havde politisk interesserede rejsende fra Danmark en forbindelse i Paris, hvor de kunne høre nyt. Heiberg udgav på dansk politiske skrifter i Norge, hvor han ikke var underlagt censur, deriblandt nogle erindringer i 1830. Da historikeren G.L. Baden i 1834 overtog redaktionen af det politiske ugeskrift *Raketten*, offentliggjorde han nogle uddrag af Heibergs erindringer om landsforvisningen fra Danmark. *Raketten* slap igennem censuren, men regeringen lod censor Thomsen forstå, at han ville blive afskediget, hvis noget lignende gentog sig.

G.L. Baden var selv berømt eller berygtet i censur-sammenhæng. Han var i 1824 blevet landsforvist for kritik af religionen og gejstligheden – han havde bl.a. formasteligt hævdet, at Gud var skabt i menneskets billede – men forvisningen var blevet ændret til fængselsstraf. Nu var han aktuel med *Raketten*.

Heibergs erindringer var godt stof – de var »mest læst i de højere cirkler«, som Baden skrev i sin indledning. Tråden blev knyttet tilbage til 1799. De gamle fronter blev trukket op i den nye politiske sammenhæng.

I 1830'erne blev landsforvisning ikke længere anvendt som straf. I stedet kunne genstridige personer sendes på tvungen udenlandsrejse. Da den unge officer A.F. Tscherning havde påkaldt sig regeringens vrede ved at deltage i den offentlige debat som tilhænger af almindelig værnepligt, blev han i 1833 sendt på en flerårig udenlandsrejse for at studere artilleri. Han var reelt landsforvist, men studierejsen var frugtbar. Tscherning satte sig i Frankrig ind i Julirevolutionens forskellige resultater, og i 1834 skrev han fra Wien begejstret hjem til vennen Orla Lehmann om de liberale fremskridt i England, Frankrig, Belgien og flere tyske stater. Studierejsen satte sig spor.

I løbet af 1834 blev *Raketten* overhalet af *Raketten med Stjerner*, ligesom *Borgerbladet* og *Sandhedsfaklen* ville informere »lægmand om pligter og rettigheder«. I *Svovlstikken* anslog bogtrykker Jacob Behrend den poetiske satire over tilstandene under valgene til Stænderforsamlingerne. I 1835 kom *Cometen* og *National-Tribunen* til, sammen med en række underholdende og alment oplysende ugeskrifter.

Dansk Penning- Magazin så dagens lys i 1834-35. Udgiverne ville udbrede »nyttige kundskaber« med 185 illustrationer. Bladets koncept var overtaget fra det engelske *Penny Magazine*, og det samme gjaldt for *Dansk*

Dansk Billedmagazin. Et Skrivt for underholdende Skildringer af Verdens Merkværdigheder, og Alt, hvad der har hensyn til Historien, Naturen og Kunsten *1. årgang. nr. 16. 1835. Hvert nr. indeholdt et særtrykt billedark, som blev ledsaget af forklarende artikler: 1. Om den moderne korkbeklædte redningsbåd fra England. 2 – 3. Jernbanen mellem Liverpool og Manchester fra 1830. 4-5. Græsk-romersk mytologi: Vesta og Apollon. 6-15. Den gønne frøs biologi.*

En selvbevidst J.C. Drewsen på Strandmøllen. Ved at lade den liberale avis Fædrelandet *få en fremtrædende plads i billedet, lykkes det maleren Jørgen Roed at forene karakteristikken af Drewsen som liberal politiker, avisskribent og papirfabrikant. Fabrikant Drewsen blev 1834 valgt til den første stænderforsamling. Foruden til* Fædrelandet *skrev han også til* Dansk Folkeblad *og til* Almanakken. *Selv udgav han* Til Underholdning for Menigmand *1839-42. Oliemaleri. 1843-44.*

Almenlæsning og *Det nordiske Magazin* (1835), som i programartiklen skiltede med at det ville »nære nationalfølelsen«. De politiske skrifter blev fulgt af et opsving for rent kommercielle initiativer, ligesom det havde været tilfældet ved indførelsen af trykkefriheden i 1770'erne. Men de tekniske vilkår var anderledes og bedre i 1830'erne. Xylografien var i rivende udvikling på baggrund af både tysk og engelsk inspiration, og de gamle enkeltblads træsnit blev afløst af billedblade: *Panoramaet* og *Dansk Billed-Magazin* spredte i 1835 sammen med penning-magazinerne eksotiske motiver fra fjerne steder som Indien og Konstantinopel. Fra England importeredes den nye trykketeknik: gennembrudsåret for hurtigpressens anvendelse i København var – 1835.

Opsvinget for den politiske og den underholdende presse i 1830'ernes København var en del af en generel økonomisk vækst, som fra slutningen

af 1820'erne afløste den krisetilstand, der havde rådet i Danmark siden Napoleonskrigene. Afsættet for økonomiens forbedring var en voksende eksport af korn. Den forbedrede landøkonomi styrkede bøndernes politiske selvbevidsthed, og den banede vejen for udbredelsen af liberale ideer fra by til land. Samtidig styrkede prisstigningen byernes erhverv, men væksten inden for det trykte medies produktionsgrene lå i spidsen. Kombinationen af stænderforsamling, politisk debat og økonomisk opsving medførte en mekanisering af de københavnske trykkerier. Dampmaskinen blev taget i brug som drivkraft ved papirproduktion af fabrikant J.C. Drewsen på Strandmøllen lige nord for København, og siden blev rotationspresserne drevet af damp. Symbolet på den industrielle revolution blev i Danmark introduceret som et led i medierevolutionen.

Med ugebladet *Den Frisindede* opnåede forfatteren Claudius Rosenhoff en solid succes i perioden 1835-46. »Når pressen man ei bruger, man den misbruger«, skrev han på forsiden af det første nummer, og bladet rummede den blanding af poesi, underholdning og politik, som åbenbart havde et publikum.

At være frisindet var det nærmeste man på dansk kunne komme: at være liberal. Ordet liberal blev kun sjældent brugt i debatten, og det fandtes heller ikke i de danske ordbøger, som udkom i 1800-tallet – undtagen i fremmedordbøgerne.

Heller ikke ugebladet *Fædrelandet* anvendte det nye politiske begreb, men talte i stedet om fordomsfrihed, om frihedsvenner og ikke mindst om »det djærve frisind« – meningen var liberal, men selve ordet liberal pegede i retning af *parti*, og det blev stadig opfattet som noget negativt.

Konstitutionelt monarki som politisk mål

Blandt de mange ugeblade, som fremkom i 1834-35, var det *Fædrelandet*, som blev det centrale blad for den liberale bevægelse i Danmark. Fra første nummer i september 1834 præsenterede redaktøren, professor i nationaløkonomi C.N. David, bladet som forum for debat vedrørende alt, som havde betydning i statslivet. Programmet blev fulgt op med en række artikler om det ønskelige i indførelse af et konstitutionelt monarki.

Det fjerde nummer fra 19. oktober 1834 indeholdt et lille politisk mesterværk med titlen »Om vore Rådgivende Provinsialstænders Betydning«:

> »Staten er emanciperet; kirken har bøjet sig for den, ... absolutismen har altså opfyldt sin hele store opgave. Derfor må med menneskehedens bestandige udvikling, en ny udviklingsform stræbe efter at gøre sig gyldig, og det er efter historiens vidnesbyrd: det constitutionelle monarki.«

Stænderforsamlingerne indvarslede den fælles europæiske udvikling i Danmark: »I denne folkelivets morgendæmring er det nu, at Provinsialstænderne er trådte i livet, og vi hilse derfor i dem det glade budskab om en herlig dag.«

Mens Frankrig var det store politiske forbillede for de liberale, så hentede det københavnske borgerskab teoretisk inspiration i Tyskland – ikke mindst hos G.W.F. Hegel, som prægede de liberales syn på den historiske udvikling.

David fulgte præsentationen af den generelle historiske nødvendighed af enevældens afvikling op med praktiske kommentarer om stændernes myndighed og forslag om deling af den lovgivende, udøvende og dømmende magt i Montesquieus ånd. Sand borgerlig frihed kunne – med C.N. Davids ord – ikke findes »når en person eller et råd forener den lovgivende og udøvende magt«. Artiklerne førte til en stor principiel retssag mod C.N. David, som blev anklaget for kritik af regeringen ifølge presseloven af 1799. Han blev frikendt ved domstolen, men alligevel blev han afskediget fra Københavns Universitet. Den uheldige censor Thomsen, som havde ladet artiklerne i *Fædrelandet* udkomme, blev også afskediget fra sit embede.

I det 2. nummer af *Fædrelandet* fra 1836 skrev redaktør Johannes Hage om processen mod C.N. David: »Man kan betragte dens anlæggelse som den første bestemt udtalte rivning mellem regeringens conservative og folkets reformerende tendens«. Hage kunne have skrevet liberale tendens.

C.N. David var blevet frikendt, men J. Hage blev senere samme år dømt efter presseloven. Grebet blev strammet om debatten. Hage havde præsenteret en liberal version af nyere europæisk historie i en række artikler i *Fædrelandet*. Han tog kort efter sit liv, kunne ikke bære nederlaget, tabet af redaktørposten og den livsvarige censur.

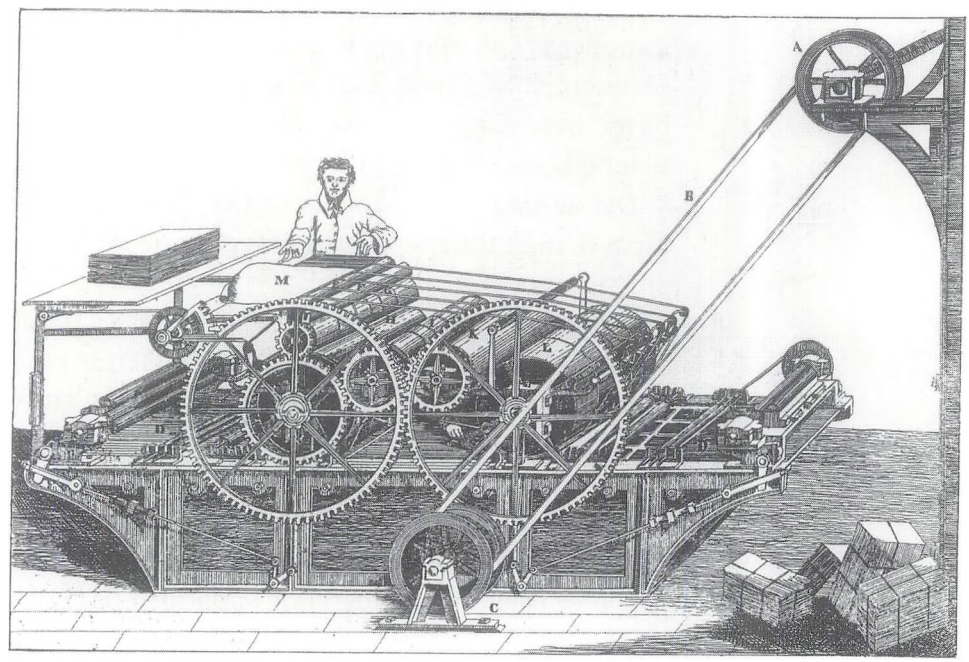

Hurtigpresse afbilledet i Dansk Penning-Magazin *1835. Den første hurtigpresse blev introduceret i København 1825. Hjulene blev drevet af to arbejdsmænd. Maskinen fik først følge af flere mekanisk drevne presser i 1835, hvor bl. a. bogtrykker Schultz trykte for det nye Selskab for trykkefrihedens rette Brug med hurtigpresse.*

I 1842 trykte træskæreren Andreas Flinch et billede og en præsentation af den liberale kritiker Orla Lehmann i sin meget populære billed-almanak: Flinch's Almanak – *så var man berømt! Flinchs træsnit er forlæg for dette større farvelagte flyveblad.*

33

Peter Martin Orla Lehmann.

Fød i Kjøbenhavn den 19 Mai 1810. Søn af Confer. Lehmann; hans første Undervisning modtog han i Petri Drengeskole, dernæst i Borgerdydsskolen, hvorfra han 1827 blev dimitteret til Universitetet. Her tildrog han sig sine Medstuderendes Opmærksomhed ved den Lethed, hvormed han vidste at udvikle sine Tanker mundtlig, og ved den Diervhed og Frisindethed han lagde for Dagen, hvergang han offentlig traadte i Spidsen for dem, baade ved Fakkeltoget til Prf. Clausen 1831, og ved den Afskedshilsen, en Deel Studerende bragte Capt. Tscherning, etc.

See nyt Magazin for Natur og Menneskekundskab 5 Aargang 2 Heste No. 12

De liberale organiserer sig – »Selskabet for trykkefrihedens rette brug«

Indholdet af *Fædrelandet* i slutningen af 1834 medførte ikke blot offentlig proces, men satte også overvejelser i gang i dele af regeringen om en yderligere indskrænkning af trykkefriheden.

Planerne fremprovokerede i begyndelsen af 1835 en modaktion i den liberale offentlighed, som var opstået under valgene til stænderforsamlingerne. Den liberale teolog, professor H.N. Clausen tog sammen med redaktøren af *Dansk Ugeskrift,* professor i botanik J.F. Schouw, initiativet til at skrive et bønskrift til kongen for at forhindre en ny presselov. »Adressen« blev underskrevet af 572 borgere i København – kernen i den offentlige mening. Samtidig foreslog Clausen og Schouw i *Dansk Ugeskrift* stiftelsen af et »Selskab for trykkefrihedens rette brug«.

Censurstramningen blev afværget i første omgang og først gennemført i 1837. I mellemtiden konstituerede selskabet sig som et liberalt forum på baggrund af det nye kontaktnet, som underskrifterne på bønskriftet til kongen havde bragt for dagen. De liberale organiserede sig omkring den gamle mærkesag: trykkefriheden.

Selskabet var et borgerforum, der holdt øje med regeringens og domstolenes magtudøvelse – især med administrationen af censuren. I selskabets nye ugeavis *Dansk Folkeblad* kan man nøje følge dets aktiviteter i tiden mellem 1835 og 1848. Flere af mændene bag *Dansk Folkeblad* havde tidligere arbejdet sammen om udgivelsen af det videnskabelige tidsskrift *Månedsskrift for Litteratur.* Med Folkebladet ville den akademiske kreds forsøge at udvide grænserne for den politiske debat og konkurrere med de populære ugeblade.

I Bladets første nummer skrev naturvidenskabsmanden H.C. Ørsted, at det var selskabets mål at »vække dem, som trænge dertil, ud af den alt for almindelige neutrale ligegyldighed, hvormed de betragte offentlige forhandlinger. Men vi ville, saa vidt det staar i vor magt, gøre dem til varme venner af sandhed og ret, ikke til hidsige partimænd«. Det var den skjulte dagsorden: selskabet skulle organisere den liberale offentlige mening under trykkefrihedens og folkeoplysningens saglige dække.

Formålet blev gradvist tydeligere formuleret. Da den tidligere redaktør af *Fædrelandet,* D.G. Monrad overtog redaktionen af *Dansk Folkeblad* efter historikeren C.F. Allen i 1843, skrev han: »Af det synlige folk udvikler der sig et usynligt, hvis medlemmers antal ei kan tælles eller påvises.. og som.. udøver en mægtig og stundom afgørende indflydelse på staten og dens anliggender. Det er for dette usynlige folk, det er for dem, der medvirke til at danne den offentlige mening, at Folkebladet må antages at være bestemt«.

Til det øvrige folk, som *Folkebladet* kaldte for »det lave kulturtrin i folket«, udgav og udsendte selskabet en sværm af oplysende bøger om bogtrykkerkunstens historie, om reformationen, om Thorvaldsen og om øjets anatomi m.m. samt en årlig *Dansk Folkekalender* af blandet indhold med liberalt præg.

Selskabet havde sit centrum i København, og fra begyndelsen havde det 1385 medlemmer. Men allerede i 1839 fandtes lokalafdelinger i 24 byer uden for København, og medlemstallet var steget til knap 5000. Hvis de læste selskabets tryksager, burde de ikke være i tvivl om at trykkefrihedens rette brug var liberal og sigtede mod en fri forfatning.

Med medarbejdere som H.C. Ørsted, H.N. Clausen, Orla Lehmann, D.G. Monrad og J.F. Schouw repræsenterede selskabet den centrale liberale kreds i København sammen med *Fædrelandets* redaktion. Professor Schouw var en nøgleperson. I 1835 var han blevet udpeget som Københavns Universitets repræsentant i Stænderforsamlingen, og samtidig var

Juni-Grundloven 1849 gav almindelig valgret til mænd over 30 år med egen husstand. Kvinder, tyende og kriminelle hørte ikke med til det politiske samfund. Grundloven var i traditionen fra den amerikanske og Den franske Revolution inspireret af både norsk og belgisk forfatningslovgivning. Det blev foreskrevet at, »Censur og andre forebyggende forholdsregler kunne ingensinde påny indføres«.

han medlem af selskabets skriftkomite, som dermed blev en liberal baggrundsgruppe for hans politiske arbejde.

Skriftkomiteen var livsnerven i Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug. Komiteen udgav *Dansk Folkeblad* i 5000 eksemplarer, og den udsendte almueskrifter i oplag, som i de første år var på 4000, men steg til 6000 og 7000 i kulminationsårene i begyndelsen af 1840'erne.

I løbet af det første år af *Dansk Folkeblads* levetid blev en række af tidens nye politiske begreber vendt og drejet i bladets spalter. Elektromagnetismens udforsker H. C. Ørsted undersøgte nu, hvad »danskhed« var for noget, mens provst E. Trybe debatterede »tredje stand«, »borgerklasse« og »middelstand« ved at stille spørgsmålet »Hvor er kernen i folket?«.

Men det var selskabets grundlægger H.N. Clausen, der indledte med besvarelsen af spørgsmålet »Hvad hører der til at være en liberal mand?«.

H.N. Clausen formulerede sig på en måde, der afslører, at det publikum, han henvendte sig til, ikke kendte svaret på forhånd. Clausen ville forsvare de liberale imod fordomme om, at en liberal skulle repræsentere al slags fritalenhed og revolutionær opposition mod al regering: det var arven fra Den franske Revolution, som skulle bearbejdes sådan at liberalismen blev taget politisk alvorligt. Konturerne af politisk partidannelse var ved at tage form i debatten efter kombinationen af stænderforsamling, politisk presse og politisk selskab. Det var vigtigt at formulere en rummelig liberalisme.

Hans udgangspunkt var, at en modsætning mellem *liberal* og *servil* oftere og oftere blev brugt, men hvad dækkede den? Clausens liberale repræsenterede *frisindet* , – ligesom i Rosenhoff's populære ugeblad – »den tænkemaade, der elsker uafhængighed som et af livets højeste goder, samt kærlighed til sandhed«. Clausens liberale menneske var arving til oplysningstidens forestillinger om personlig »borgerdyd«. Hovedparten af den lange artikel omhandler den liberales indre, personlige egenskaber. Først ved artiklens slutning når han frem til de ydre kendetegn: den liberale vedkender sig og forsvarer frihedsgrundsætninger på tværs af sagområder – en liberal mand må tragte efter og forsvare politisk frihed, kirkelig frihed, borgerlig frihed og videnskabelig frihed i lige høj grad. Man kan ikke vælge mellem dem, fordi »de er en og samme uafhængighed, grundet i en og samme ret, kun anvendt på forskellige forhold i livet.« Liberalismen fremskynder med Clausens ord »en udvikling af tingene til det bedre«. Liberalismen var til nytte – var utilitaristisk – og dens absolutte modsætning repræsenterede *de servile* – modstanderne af fremskridt.

Artiklen havde et aktuelt budskab og praktisk politisk perspektiv: Clausen forestillede sig en alliance mellem de liberale kræfter og de mere forsigtige konservative mod de servile: »Således kunne vi tænke os, at de frisindede iblandt de conservative – thi dette er det rette navn – arbejde sammen med reformerne; og således bør de slutte sig sammen i forbund mod den fælles fjende, de servile.« Embedsstanden skulle alliere sig med de liberale imod tilhængerne af enevældigt monarki.

Liberalisme, nationalisme – forfatning

Det blev ikke H.N. Clausens alliance, men derimod en mere slagkraftig liberal alliance mellem »borger« og »bonde«, som undergravede enevælden. *Bondevennernes Selskab* blev grundlagt i 1846. Officeren A.F. Tscherning, fabrikanten J.C. Drewsen og akademikerne Orla Lehmann og Balthazar Christensen ledede selskabet, som blev et tidligt politisk parti. Det opstillede et liberalt program og arbejdede for indførelse af en forfatning med almindelig valgret for mænd. Der kan trækkes en lige linie fra det københavnske Selskab for Trykkefrihedens rette brug til grundlæggelsen af Bondevennernes Selskab. Trykkefrihedsselskabet banede vejen for udbredelse af liberale ideer uden for det københavnske borgerskab, og på ledelsesplan var der også en kontinuitet mellem de to selskaber.

I tiåret mellem 1835 og 1846 havde konflikten mellem »de liberale« og »de servile« nået bristepunktet: Da Christian 8. blev konge i 1839 håbede mange liberale, at den nye konge ville indlede en reformproces. Som ung havde han spillet en aktiv rolle ved Norges selvstændiggørelse, og den norske Eidsvold-forfatning fra 1814 var et konstitutionelt forbillede i Danmark. De liberale diskuterede ivrigt grundlovsspørgsmål i begyndelsen af 1840'erne, men umiddelbart kom der ikke andet end fængselsophold ud af anstrengelserne: den politiske stjerne på den liberale himmel, Orla Lehmann, fik en fængselsdom efter offentligt i 1842 at have talt for indførelsen af en fri forfatning.

Samtidig ændrede de nationale spørgsmål i hertugdømmerne Slesvig og Holsten karakteren af den politiske debat. Dyrkelsen af nationaliteten og glæden over at være dansk var ingen nyhed i 1830'erne og 40'erne. Nationale temaer havde domineret litteratur, musik og teater siden 1700-tallets slutning, og interessen for dansk og nordisk oldtid og mytologi blomstrede fra 1800-tallets begyndelse ved Universitetet i København. Men nationalismen var ikke specielt liberal og den tidlige liberalisme var ikke specielt national. Strømningerne mødtes i slutningen af 1830'erne, og først da dønninger fra nationale stridigheder i hertugdømmernes stænderforsamlinger nåede til København i 1842-43 fik de liberale krav en national karakter.

D.G. Monrad skrev i 1843 en stor artikel i *Dansk Folkeblad* med titlen »Nationale Bevægelser«, hvor han forbandt nationalisme og liberalisme. Han konkluderede, at den nationale folkevilje skulle genføde staten. Enevældens afskaffelse var ikke længere alene et spørgsmål om at skaffe staten en ny liberal, politisk forfatning. Forandringen rejste også spørgsmål om nye landegrænser.

Det blev endnu en gang en revolution i Paris som brød dødvandet og drev de politiske konflikter frem til åbent brud: Februarrevolutionen 1848 satte politiske og nationale konflikter i brand mange steder i Europa. Marts måned blev specielt hektisk – også i København. På et massemøde den 20. marts blev regeringens afgang krævet af forsamlingen. Kongen bøjede sig for det københavnske borgerskab. Enevælden havde kapituleret over for liberale krav, og et nyt ministerium blev sammensat.

Den tidligere redaktør af *Dansk Folkeblad*, D.G. Monrad, var blandt marts-ministeriets medlemmer, og han blev også forfatningens – Junigrundlovens – væsentligste forfatter.

Med Junigrundloven 1849 blev arven fra Den franske Revolution grundlag for dansk politisk kultur. De liberales første modstandstid var forbi – nu gjaldt det om at give modstandsbegrebet *liberalisme* et politisk indhold, som rakte ud over kravet om den gamle ordens ophør.

Dermed ophørte også enigheden om, hvad det ville sige at være en liberal mand.

Litteratur

Bagge, Povl: *Studier over D.G. Monrads Statstanker.* 1936.

Bagge, Povl & Povl Engelstoft: *Danske Politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne.* bd.1. 1830-40. 1945.

Horstbøll, Henrik: »Print-culture and the advent of nationalism« *History of European Ideas* 16. nr. 4-6. 1993. s. 467-475.

Jensen, Hans: *De danske stænderforsamlingers historie 1830-1848.* I-II 1931-34.

Juelstorp, Søren: »Den københavnske intelligens og ytringsfriheden i midten af 1830'erne« *Historisk Tidsskrift* 93.2. s. 340- 368.

Jørgensen, Harald: *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848.* 1944.

Kjærgaard, Thorkild: »The rise of press and public opinion in eighteenth-century Denmark-Norway« *Scandinavian Economic History Review* 14. s. 215-230.

Rubin, Marcus: *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til kongens død. 1895/1970.*

Supplement 1831-1840 til Bibliotheca Danica ... udarbejdet af H. Ehrencron-Müller. 1948.

Vammen, Hans: »Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idéhistorie 1750-1850. *Historisk Tidsskrift* 84. 1984. s. 23-36.

Snøreliv og stemmeret

MARGIT MOGENSEN

Om kvinders frigørelse i Danmark

> »Vor Stilling i Samfundet er sørgelig, og hvorfor? Hvad ret have Mændene til at undertrykke os? Thi underkuede ere vi, omend Lænkerne er forgyldte«.

Sådan skrev den unge forfatterdebutant Mathilde Fibiger i brevromanen *Clara Raphael. Tolv Breve*, som udkom i København i 1850 med forord af den kendte litterat J.L. Heiberg. Bogen blev årsag til en pennefejde, der har fået sin faste plads i historien om danske kvinders vej mod frigørelse. Måske for fast, for der var også andre, som offentligt tog kvinders vilkår frem, men det interessante og grænseoverskridende lå i, at en kendt mand, der ellers stod på traditionens grund, anbefalede en tekst, som pillede ved det åndelige snøreliv, en stor del af pigerne gennem hele opvæksten blev spændt ind i, og som mange senere fik strammet yderligere til.

Kampen for at løsne snøreliv og lænker er et emne, der er præget af det danske politiske og kulturelle klima, men der er hele vejen paralleller og forbilleder uden for Danmark, og hovedstaden – København – blev for kvindesagen en port for det, der kom udefra. I pionértiden i anden halvdel af 1800-tallet var det ofte fra det københavnske borgerskab, at de nye tendenser spredtes til provinsen.

Kvindeluner

Kvindernes frigørelse blev en livssag for dem, der tog fat i den. Det krævede stærke kvindeliv, for kampen for reel politisk indflydelse blev, sagt med forfatteren Eva Hemmer Hansens ord i 1970 »som at øse sirup med en teske«. Vil man tættere på det »måltid«, må både udgangssituationen og den frygt, mange mænd nærede for, at kvinder skulle få overtaget, med. Ikke alene i København var mænd betænkelige ved udviklingen. Da frigørelseskampen i 1890'erne bredte sig, gav en yngre andelsmejeribestyrer på Møn sit besyv med: »Det Fejlgreb, at Kvinder ogsaa skal sættes til at bestyre Mejerier, maa betragtes som et af Fremskridtets Onder, lige saa vel som det, at de skal være Jurister, Læger og hvad de ellers kan hitte paa. Måske de ogsaa snart vil i Rigsdagen ...Nej lad os bare vare os for at komme til at styres efter *Kvindeluner* (min udhævning, MM), thi ellers gaar det galt for Mandfolkene«. Det gjorde det måske også, men det tog sin tid.

Om kvinders tilrettevisning

Hvis mejeribestyreren fra Møn sammenlignede med det, generationen før ham havde været vant til, forstår man hans uro over de nye tider. I første halvdel af 1800-tallet var der nemlig ikke meget frihed for piger og kvinder i Danmark, og der blev bogstavelig talt holdt godt sammen på dem. Den løse og lette kvindedragt, der også i Danmark kom på mode i tiden efter den franske revolution, var borte omkring 1850. De store krinoliner, moden nu dikterede, var som en rustning, der begyndte med korsettet. Det antræk svarede til kvindetilværelsen i øvrigt; dér var der heller ikke meget frirum. Reklamen viste dengang som nu idealet. Ved en industriudstilling i København i 1852 blev der udstillet det sidste nye fra korsetfabrikanterne. I en vejviser til udstillingen hed det om et par mannequindukker iført korsetter:

Tvende nydelige Smaae,
Begge med Corsetter paa
Vise, at det Skjæve maa
Lade sig tilrettevise
Med et saadant Snøreliv paa
Lige Kroppen nok skal Staae
Og man glad udbryde maae
Kunsten man ej nok kan prise

Pige- og kvindeidealerne var fælles europæisk gods, og en hel del af den opdragelseslitteratur, der udkom i København, blev da også direkte importeret fra udlandet. Det er imidlertid usikkert, hvor meget opdragelseslitteraturens normer slog rod, men en del af tankegodset spores f.eks. hos Clara Raphael, som nok klager over lænker og undertrykkelse af kvinder, men som samtidig accepterer en hel del af de forestillinger, som genfindes i opdragelseslitteraturen. F.eks. fremhæves opofrelsen som en sand dyd, der løftede kvinder op over de fleste mænd, og traditionel kvindelighed sås nærmest som helligt. For Clara (Mathilde Fibiger) var det værdigere at ernære sig som jævn sypige end ved at være »noget på et kontor«, og det var helt utænkeligt, at hun skulle blive set »med Piben i Munden fordybet i lærde Undersøgelser i det støvede Studerekammer«. Det var mænds domæne.

Der *kom* imidlertid skred i de gamle normer henimod århundredets midte. Danske kvinder kunne da sidde ved siden af fremmede mænd i de nye omnibusser og tog, uden at det blev opfattet som anstødeligt, og de mest modige kunne man møde ved offentlige forelæsninger. Men de mest elementære borgerrettigheder manglede for kvinder, også i Danmark.

Borgerret og kvinder

Den franske revolution i 1789 fik indflydelse på kvinders vilkår og krav om ligestilling blev rejst i flere lande. I England skrev Mary Wollstonecraft i 1792 bogen *A Vindication of the Rights of Women*, som hurtigt blev oversat til flere sprog, herunder dansk. Men stemmeret førte den nye åbenhed ikke

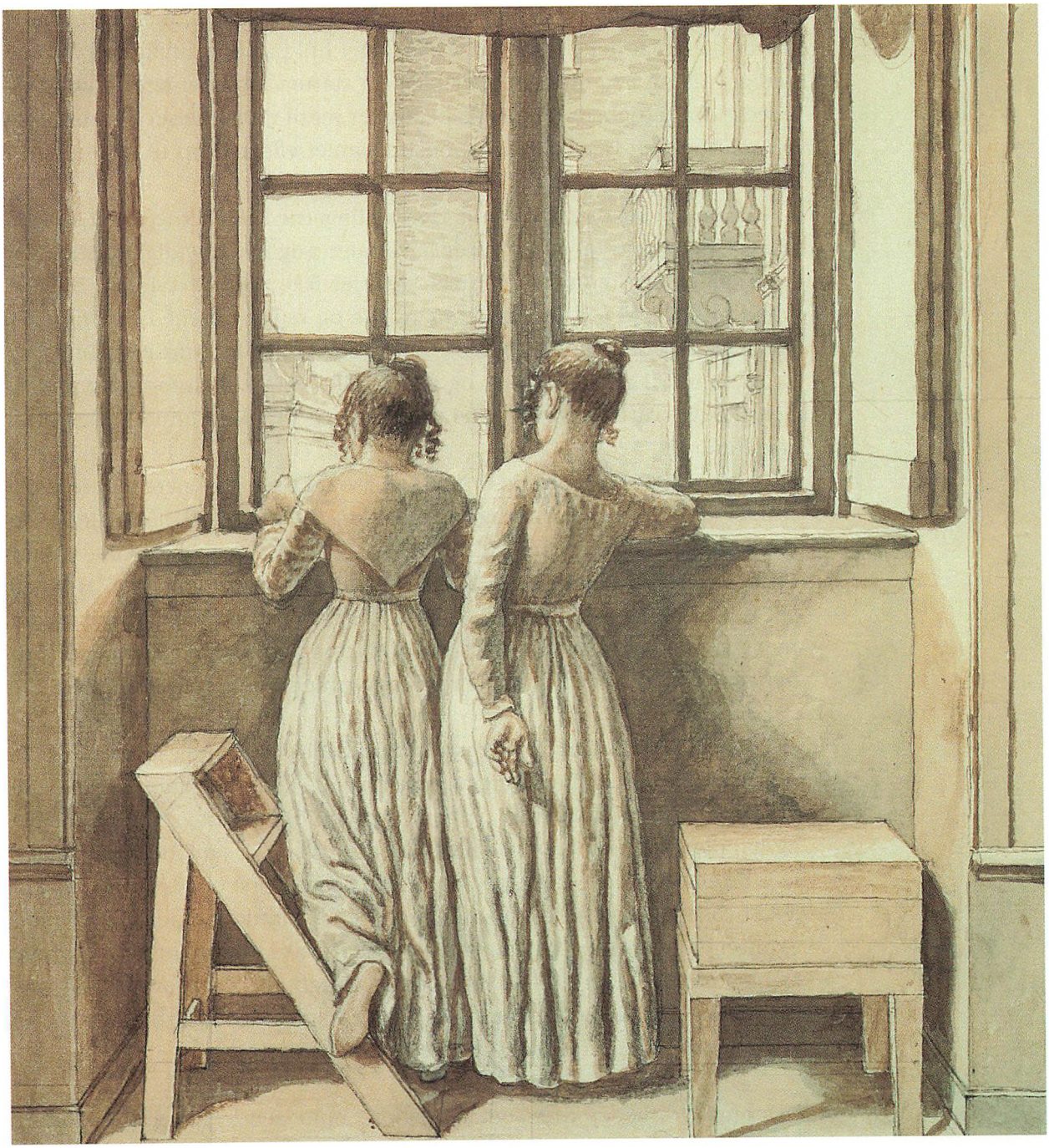

Maleren C.W. Eckersberg tegnede i 1852 sine døtre kiggende ud på Kgs. Nytorv fra vinduet på Charlottenborg, hvor han som professor ved Kunstakademiet havde sin bolig og arbejdsplads. Pæne piger måtte på de fleste områder nøjes med en tilskuerrolle til det, der foregik uden for hjemmet.

til, end ikke i Frankrig. Først efter revolutioner og uro i 1848 kom der et skred i retning af kvindefrigørelse i Europa og USA. I begyndelsen havde socialistiske programmer kvindernes frigørelse med, men det blev som regel hurtigt glemt i klassekampens hede.

I USA tog en gruppe kvinder med tilknytning til vækkelsesbevægelser og modstanden mod slaveri kvindesagen i egen hånd. I 1848 hævdede de ved et berømt møde i Seneca Falls, at »all men« i den amerikanske frihedserklæring også måtte omfatte kvinder. Det mente de fleste mænd dog ikke.

Medhold i fortolkningen fik kvinderne først langt senere, men deres initiativer betød, at der i USA tidligt blev taget hul på spørgsmål om kvinders retlige stilling i samfundet. Der blev fra starten argumenteret fyndigt og stædigt for rettigheder i ægteskabet og for ret til uddannelse. Dermed blev en tråd fra den franske revolutionstid samlet effektivt op til inspiration i andre lande.

I Danmark havde der i stænderforsamlingerne i 1840'erne været enkelte mænd, der mente, at enker burde have valgret og fuld myndighed, men det kom ikke med i grundloven 1849, der slet ikke nævnte kvinder. Enkelte bånd blev imidlertid løsnet gennem love og regler i årene omkring enevældens afskaffelse i Danmark. I 1845 blev forskellen mellem døtres og sønners ret til arv reduceret, og i 1857 blev der gennemført arvemæssig ligestilling, svarende til det, der var indført i Frankrig umiddelbart efter revolutionen.

Piger og kvinders adgang til uddannelse ud over den elementære skole forblev derimod en besværlig sag igennem det meste af 1800-tallet, men der kom et *lille* gennembrud tilbage i 1845, idet der i København blev mulighed for at aflægge den såkaldte institutbestyrerindeprøve. Hermed var der for første gang givet danske kvinder en eksamensmulighed på det pædagogiske område, og det blev takket være nogle stærke kvindepersonligheder igangsættende for bedre undervisning og uddannelse af en lille del af pigerne.

Ellers var det inden for fremstilling og handel, der tidligst kom et gennembrud. Enker i København kunne efter 1800 få magistratens bevilling til at sy og sælge tøj til kvinder og børn, og i 1827 kom retten til at fremstille og handle med hjemmesyet tøj og »modepynt« til at omfatte alle kvinder, hvis de ellers levede »sædeligt«. Systemet sigtede først og fremmest mod at løse byens forsørgelsesproblemer, men betød samtidig et lille skridt mod økonomisk ligestilling. Næringsloven af 1857 trak i samme retning. Samme år blev der vedtaget en lov, som betød, at ugifte kvinder over 25 år blev myndige – dog med en kurator, en mand, i baghånden. Derimod blev gifte kvinder tabere, når det gjaldt borgerrettigheder.

Omkring Clara Raphael

I Danmark virkede ordet »emancipation« ophidsende på både mænd og kvinder omkring 1850. Da »Clara Raphael« hævdede, at kvinder ikke automatisk var født til det trivielle arbejde, og at hun, romanfiguren, ville »stride og leve for det, jeg forstaaer ved Damernes Emancipation«, havde adskillige meninger, der *måtte* ud, og pennefejden var igang. Forfatteren og tidsskriftredaktøren Meïr Aron Goldschmidt deltog livligt i den. Han var aldeles uforstående overfor kvindernes emancipation og udtalte: »Vor Tid har i Princippet indrømmet Kvinden al den Frihed, som er forenelig med hendes Natur«. Så skulle det være på plads!

Kvinders synspunkter pegede unægtelig mere ind i fremtiden end Goldschmidts og var mere i tråd med udviklingen i Europa og USA. En af

Mathilde Fibiger debuterede, anonymt, med Clara Raphael. Tolv Breve, *i december 1850. Bogen er formet som breve til en veninde. Den følger modellen for den såkaldte guvernanteroman, som var velkendt i bl.a. England, men dengang ny i Danmark. Fotografi 1853.*

bidragsyderne til debatten var lærerinden Athalia Schwartz, som netop havde markeret sig med en pædagogisk håndbog og i det hele taget demonstrerede avancerede synspunkter på undervisning og samfund. Hendes indvending mod »Clara Raphael« gik ud på, at åndelig frigørelse ikke var nok; det sociale og økonomiske var nok så vigtigt.

Pauline Worm, lærerinde og skønlitterær forfatter, fremhævede under fejden bedre uddannelse for piger og kvinder som det vigtigste. Hun var med til at sprænge »snørelivet« ved gentagne gange at give sin mening til kende både om kvindespørgsmål og almene politiske emner i tiden. Mathilde Fibiger selv kørte derimod træt. Hun opgav sit litterære virke, men fortsatte på en måde kampen for selvstændighed ved at uddanne sig til

telegrafist og i 1863 blive ansat som en af de første danske kvindelige telegrafister.

Stærke damer

Årene lige efter 1850 er ikke kendt for mange selvstændige kvinder, men også i Danmark fandtes nogle stykker, som udnyttede de lovgivningsmæssige og holdningsmæssige sprækker. De fylder hver især godt i det landskab, hvor kvinders rettigheder blev dyrket, også selv om de ikke altid ønskede at blive set der. For de fleste var det, som H.C. Andersen i et hyldestdigt til en af dem kaldte »Aandens Magt« stadig det afgørende. Men den kunne også bruges i praksis, viste de.

Pauline Worm og Athalia Schwartz havde krævet ordentlig skoleuddannelse for kvinder, og på det felt kan man umuligt komme udenom Natalie Zahle. I næsten 50 år prægede hun det københavnske skoleliv og var en markant iværksætter ved oprettelse af skoler og uddannelsesinstitutioner. Hun oprettede i 1852 pigeskole i København, hvor der blev undervist efter en plan, som stillede piger ret lige med drenge. Hos hende fik pigerne lært mere geografi, historie og naturhistorie end de fleste andre steder, og hun var tidligt ude med styrkelse af modersmålsundervisningen, som hun anså for et fundament i livet. Hendes skoleplaner havde paralleller i bl.a. Norge og Sverige, men i øvrigt var hun altid kvinde for at skrue systemerne sammen selv. Hun blandede sig ikke i kampen for politiske rettigheder, men stod fast og myndigt på de indre linier. Allerede i 1851 oprettede hun seminarium for privatlærerinder, og da der fra 1859 blev mulighed for at ansætte kvinder som almueskolelærerinder, oprettede hun seminarium for uddannelsen (1862).

Natalie Zahle tilhørte ikke de frigjorte kvinder, som mange mænd frygtede, og det samme kan siges om malerinden Elisabeth Jerichau Baumann, som ellers var verdensborger. Sidstnævnte frasagde sig det, man forstod ved emancipation. Kvinder, der lod deres hår klippe og forsøgte at lade som

I løbet af de første 25 år med adgang for piger til at tage studentereksamen var der i Danmark under 200 dimitterede piger. Helt frem til slutningen af 1880'erne var der under 10 kvindelige studenter om året, mens tallet for mænd lå på 3-400. Alligevel blev der festet ved jubilæet i 1902, og karikaturtegneren i Blæksprutten *gjorde sig forudsigeligt lystig over de selvbevidste kvinder, der både drak og røg store cigarer!*

Havfruemotivet indgik i 1800-tallets forestillinger om kvinder og køn. Det var romantisk og forførende på samme tid. H. C. Andersen digtede om det, og maleren Elisabeth Jerichau Baumann havde succes med motivet, som hun gentog flere gange. Vennen H. C. Andersen var begejstret for værket, der første gang blev udstillet på verdensudstillingen i London 1862.

om de var lige med »det stærkere Køn« afskyede hun –-»de ere alle for mig som omvandrende Fraser, som Usandheder, som Smitstoffer, der kvæle den oprindelig store Tanke«, skrev hun senere.

Hun var en mærkelig overgangsfigur, som man ikke kan undgå at få øje på, når det drejer sig om kvinders udfoldelsesmuligheder i tiden efter enevælden. Hun var født i Polen i en aristokratisk familie og blev uddannet i bl.a. Düsseldorff og Rom. Dansker blev hun, fordi hun i 1846 i Rom giftede sig med billedhuggeren J.A. Jerichau. De flyttede til Danmark i slutningen af 1840'erne, men da hun hele sit liv havde bedre afsætning i udlandet, arbejdede hun mest alene i Rom, når hun da ikke lige var på rejse i Europa eller Orienten. Hun har med megen selvfølelse beskrevet, hvordan hun i tiåret 1853-63 måtte forlade mand og børn – hun fødte 9 – »for at kæmpe ikke alene for min Kunsts frie Udvikling, men endog det daglige Brød«. Kampen lykkedes helt godt. Eftertiden har ganske vist sat spørgsmålstegn ved hendes talent, men i europæisk orienterede kredse blev hun feteret, og hun blev i 1861 som den første kvinde medlem af Kunstakademiet i København. Hun var desuden den første kvindelige maler, der udstillede for Danmark på verdensudstillinger i udlandet. Ved udstillingen i London i 1862 var hun bl.a. repræsenteret ved et havfruebillede, som vennen H.C. Andersen slet ikke kunne stå for. Han skrev straks et hyldestdigt til fruen:

Du raader over Farvernes Pragt!
Du Sjæl har i Havfruens Øjne lagt:
Et Blink fra Dig selv, fra Aandens Magt!
Min Tak her i fattige Ord er sagt.

Behandlingen af kvinders ånd

Slutningen af 1860'erne var mange steder i Europa en gennembrudstid for politisk organisering og genoplivning af frihedsbevægelser. Den engelske filosof, økonom og politiker John Stuart Mill talte kvindernes sag på en måde, der gav genlyd i hele den vestlige verden, og i 1869 udkom hans bog *The Subjection of Women*, som Georg Brandes straks oversatte til dansk. I Brandes' forord hedder det bl.a: »Vi behandler vore Kvinders Aand som Kineserne deres Kvinders Fødder«. Handsken var kastet igen – og nu ikke af en »svag« kvinde, men tidens danske frontkæmper for det moderne europæiske liv.

I samme periode begyndte ægteparret Mathilde og Frederik Bajer i København et arbejde, der i det mindste for en tid åbnede døre til udlandet, når det gjaldt kvindesagen. Frederik Bajer kom ved anmelderarbejde i kontakt med svenske kvindesagsforkæmpere, og blev derved i slutningen af 1870 opmærksom på den i Schweiz stiftede »Association international des Femmes«, som da havde kredse i Italien, Portugal, Frankrig, Tyskland, England og Nordamerika og endnu havde stifteren Maria Goegg fra Geneve som forkvinde. I begyndelsen af 1871 blev der i det Bajerske hjem i København stiftet en afdeling af det internationale kvindeforbund, men den internationale begejstring aftog hurtigt under indtryk af den fransk-tyske krig, og båndet til hovedbestyrelsen i Schweiz blev løsnet. Især i provinsen skal der have været uvilje mod det »internationale«, der smagte slemt af Pariserkommune og derfor nok var farligt.

Resultatet blev, at den ny organisation blev til *Dansk Kvindesamfund*, Formålet lignede dog det, kvindeorganisationer havde andre steder, nemlig »at hæve Kvinden i aandelig, sædelig og økonomisk Henseende og saaledes tillige at gøre hende til et selvstændigere og virksommere Medlem af Familie og Stat navnlig ved at aabne hende Adgang til Selverhverv«. Da var de første stemmeretsforeninger dannet i udlandet, men efter en revision af den danske grundlov i 1866 var den almindelige stemmeret for mænd blevet begrænset, og det lå i luften, at det indtil videre var andre opgaver, der skulle tages fat på for at gavne danske kvinder.

Hvor lidet velkomne damer er

Efter Kvindesamfundets formålsparagraf blev der i de første år mest satset på uddannelse. Der blev oprettet læseforening for kvinder, handelsskole, søndagsskole, hvor der blev tilbudt både elementær undervisning og populære foredrag for »Kvinder af de arbejdende og tjenende Klasser«, og i 1876 kunne man åbne Tegneskolen for Kvinder. Denne skole fik stor betydning for kvindernes professionalisering inden for dekoration og formgivning, men skolen var dyr og blev senere beskyldt for at spærre vejen for

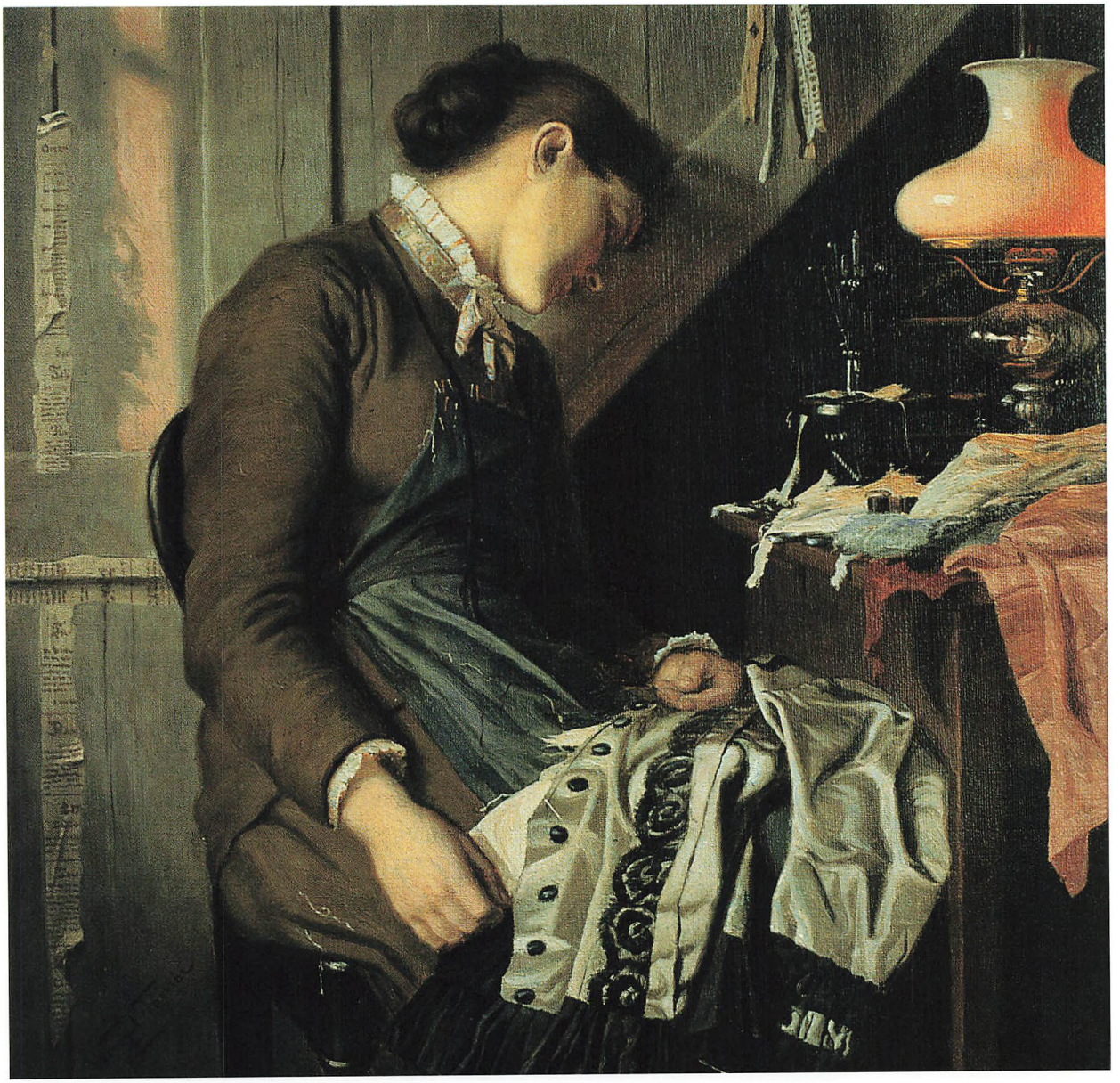

Syning var det område, der tidligst beskæftigede kvinder, men trods nogle forsøg i 1870'erne blev kvinderne først organiseret i 1890'erne. En af grundene var, at meget arbejde blev udført hjemme som på maleren Wenzel Tornøes maleri »Sypige. Pinsemorgen« fra 1882. Den fattige, men smukke sypige var et yndet motiv i 1880'ernes europæiske maleri, der gerne måtte have socialt bid.

kvinder, der ville uddanne sig som kunstnere og derfor ønskede adgang til Kunstakademiet.

Vigtige initiativer for kvinder var taget i 1870'erne, men kom man bare lidt væk fra det københavnske borgerskab, kunne friheden stadig være svær at få øje på. »Mændene kan stride for Retten, men vi Kvinder har kun Ret til at græde«, skrev gårdmandsdatteren Helene Diderichsen fra Møn i 1877 i sin dagbog, da hun hørte om den første provisoriske finanslov og de politiske fronter, der nu var trukket op i dansk politik.

Omtrent samtidig sad i Paris en ung kvindelig maler ved navn Cathinca Engelhart. Måske havde også hun lyst til at græde, men hun tog dog kampen op. Hun havde udstillet på den franske salon, og ville nu gerne have chancen i den danske kunstafdeling på verdensudstillingen i Paris 1878. Da

hun ikke var blevet underrettet om fremgangsmåden, skrev hun i bidende ironiske vendinger til den danske kommissær for udstillingen: »Det er ikke uden en vis Forsagthed, at jeg henvender mig til Dem, thi jeg ved, hvor lidet velkomne vi Damer ere, naar vi fremkomme med vore vistnok ofte høist kjedsommelige og trættende Anmodninger for at opnaa en eller anden Gunst, eller *hvad der ofte synes at være vor Ret.*« (Min udhævning, MM). Det lykkedes hende ikke at komme med på udstillingen, og hun og mange andre måtte sande, at det var svært at få lov til at kæmpe en åben kamp, ude som hjemme.

Fagbevægelsen og kvindesagen

De, som i Dansk Kvindesamfunds sprogbrug hørte til »den arbejdende og tjenende klasse«, havde ikke problemer med at blive synlige i udlandet. For dem må den unge malerindes problemer have været den rene luksus. De tusinder af kvinder, som 1870'ernes København arbejdede i f.eks. konfektionsindustrien eller tobaksindustrien levede i en anden verden, og de benyttede sig ikke i noget videre omfang af Dansk Kvindesamfunds oplysningstilbud. Men med tiden kom der andre muligheder for at samles.

I 1871 fik Danmark sin afdeling af det socialistiske »Internationale«, og gradvis betød det dannelse af kvindelige fagforeninger, som dog ikke i begyndelsen var fagforeninger i en senere tids betydning. På papiret så det hele demokratisk ud i den tidlige fagbevægelse, og kvindelig valgret var med i Socialdemokratiets program tilbage i 1876, men når det kom til stykket, var også arbejderbevægelsens mænd længe om at respektere kvinder som lige kolleger. Oprindelig havde mændene skubbet på for at få kvinderne til at danne fagforeninger (for at de ikke skulle optræde som skruebrækkere og løntrykkere), men i 1880'erne tog kvinderne selv initia-

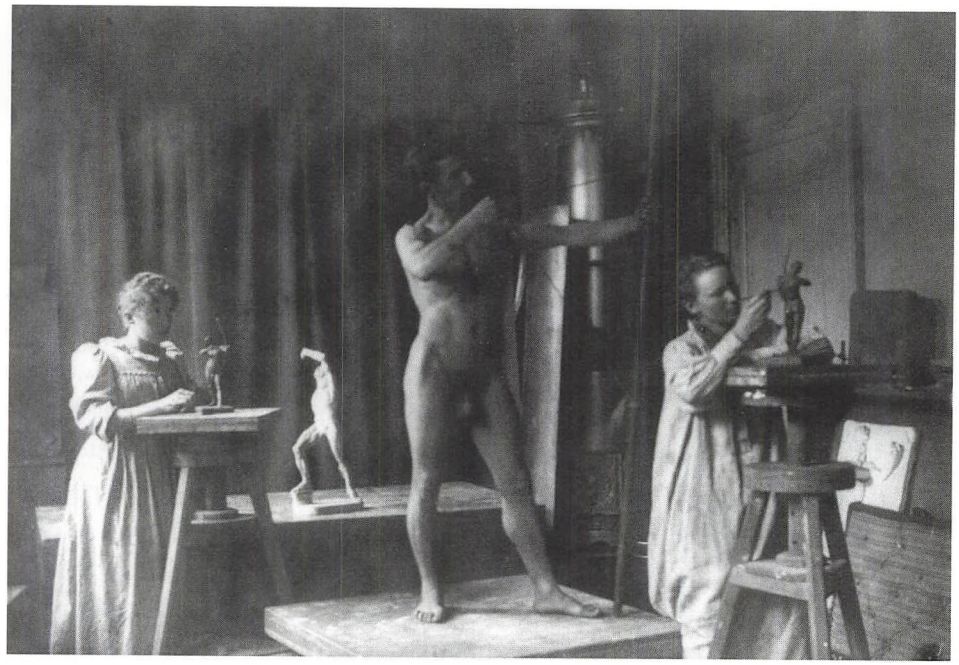

Når der kun var kvindelige elever, gik det an med mandlig nøgenmodel. Situation fra billedhuggerafdelingen på Kunstskolen for Kvinder, der eksisterede 1888-1908 som et forstadium til kvinders almindelige adgang til Kunstakademiet i København.

(Til venstre)
Drømmekvinden skulle inderst inde se sådan ud i 1890 – i København såvel som i Paris. Det herlige korset kunne fås i Duzaine-Hansens magasin, der var grundlagt i 1883. Som det ses, blev varerne prisbelønnet ved tidens mange industriudstillinger.

(Til højre)
Reformdragter blev efter engelsk, norsk og svensk forbillede introduceret i København i 1880'erne. Det var især korsettet, man var ude efter, og til reformdresset hørte også løst uldent undertøj.

tiver til nye, og skulle det vise sig, langt mere stabile fagforeninger, der nok bekæmpede kapitalismen, men først og fremmest virkede for bedre sociale og økonomiske forhold. Selv om organisationsprocenten i begyndelsen var lav, blev arbejderkvinderne fra nu af mere synlige; de løftede bogstavelig talt selv fanen, og de samarbejdede med nye kvindeforeninger, som kæmpede for valgret.

Københavns tjenestepiger hørte set udefra til den arbejdende klasse, men fra dem var der langt til såvel kvindesag som fagbevægelse. De hørte ind under et andet system, uanset alder. Tyende *var* efter den herskende opfattelse laverestående, og de skulle efter tyendeloven underkaste sig den huslige orden hos husbonden. De kunne være heldige at have en plads, hvor de, som anbefalet i tidens håndbøger, blev behandlet med »mild alvor og rolig bestemthed«, men indflydelse på deres eget arbejdsliv havde de ikke – ud over at de kunne skifte plads, hvilket mange, til borgerskabets irritation, gjorde hyppigt. At være tyende blev heller ikke regnet for et fag, og først i 1899, da den kvindelige fagbevægelse havde bidt sig fast, dannedes Tjenestepigernes Fagforening (senere Husligt Arbejderforbund).

»....et strengt arbejde«

»Det vil blive hende et strengt Arbejde« mente sognepræsten i Svendborg, da han 12. januar 1874 gav sin erklæring om, at Nielsine Nielsen, der som

den første danske kvinde ville læse til læge, skulle udstyres med en attest fra hjemsognet. Han føjede for en sikkerheds skyld til, at hun var helt normal, hvilket folk, der ikke kendte hende, måske ellers ikke ville tro om en pige, der fik så skør en idé.

Som mejeribestyreren på Møn henviste til, *ville* kvinder virkelig være læger, jurister og meget mere. Nielsine Nielsen blev som den første kvinde akademiker, medicinsk kandidat fra Københavns Universitet i 1885, og hun har med god grund fået en solid plads i dansk kvindehistorie, for hendes ansøgning i 1874 om optagelse blev den direkte anledning til, at kvinder i 1875 fik generel adgang til at tage studentereksamen og eksamen ved universitetet – teologi dog undtaget indtil 1904.

Heller ikke i resten af Europa var det i midten af 1870'erne almindeligt at se kvinder studere på universitetet, men f.eks. i Paris havde kvinder siden 1868 kunnet studere medicin og fra 1870 alle andre fag undtagen teologi. Der var et forbillede i Sverige, hvor kvinder siden 1870 kunne optages på det medicinske fakultet. Måske har Nielsine kendt til det, men iflg. erindringerne fik hun inspiration fra en anden kant. I en københavneravis, som man holdt i skipperhjemmet i Svendborg, læste hun en dag i slutningen af 1873 en lille notits om, at man i Amerika havde tilladt kvinder at læse til læge, og at der sågar i en af staterne var en kvinde, der praktiserede som sådan. Da tog hun den beslutning, som hun ligesom sognepræsten sikkert vidste ville betyde hårdt arbejde: »Aldrig har jeg før eller

Maleren Marie Luplau har i det store gruppeportræt »Fra kvindevalgretskampens tid« skildret sin moder, Line Luplau, stående som den centrale skikkelse blandt de personligheder, der kæmpede for politisk ligestilling. Den siddende kvinde forrest th. er lægen Nielsine Nielsen, den første kvindelige akademiker i Danmark. Bag Line Luplau ses ægteparret Frederik og Mathilde Bajer, som ikke ville nøjes med Dansk Kvindesamfunds forsigtige linie i spørgsmålet om valgret.

senere i mit Liv oplevet en saadan bevægelse i mit Indre. Det var som om jeg pludselig fra at være blind var blevet seende. Jeg tog mig selv i Ed paa, at jeg vilde være Læge. Gaa som det kunde, vare saa længe det skulde, men Læge vilde jeg være«.

I januar 1874 søgte hun Kirke- og undervisningsministeriet om adgang til at tage studentereksamen og derefter fortsætte på Universitetet, hvor man fik hendes ansøgning til udtalelse. Både jurister og læger kom på arbejde. Juristerne kunne ikke finde noget forbud mod kvinder på Universitetet, ergo var de positive. Hos medicinerne var meningerne delte. Flertallet i fakultetet gik ind for adgang, når blot der ikke var særlige udgifter forbundet med det. Desuden erkendtes det, at emancipation lå i tidsånden. En af professorerne, Matthias Saxtorph, så anderledes på sagen: »Jeg vil haabe, at Majoriteten i Facultetet af al Magt vil bekjæmpe dette Forster af Tidsaanden, netop fordi det er usselt og uværdigt, om Facultetet nedlod sig til at give efter for denne Retning af Tidsaanden, som – enten det kaldes Socialisme eller Emancipation eller Communisme – vil omstyrte den bestaaende Samfundsorden og retslige Forhold«.

Det blev tidsånden, der sejrede, og i 1875 blev universitetets dør formelt åbnet for kvinder, der havde bestået studentereksamen på lige fod med mænd. I 1877 begyndte Nielsine Nielsen og en anden ung kvinde som de første kvinder på universitetet. En sejr var vundet, men i de kommende mange år var der dels langt færre kvinder end mænd, der blev immatrikuleret, dels opgav en langt større del, før de nåede eksamen. Den første kvinde blev dr. phil. i 1893, det var historikeren Anna Hude, men ellers skal man frem mod 1910, før der kom flere til. Filologen Lis Jacobsen, der skrev jubilæumsbogen for kvindelige akademikere ved 50-året i 1925, blev dr. phil. i 1910. Ved den tid begyndte det også at blive muligt at få adgang til de embeder, mænd havde haft monopol på, men undertiden med nogle begrænsninger, der var urimelige for kvinder, der ellers havde papirerne i orden.

Demokratiets muligheder

Endnu da Nielsine Nielsen fik porten til Universitetet op, var der nok at tage fat på for lovgiverne m.h.t. kvinders juridiske stilling. Tilbage i 1850'erne var enkernes og de ugifte kvinders retlige forhold blevet bedret, mens de gifte kvinder, og det var ca. halvdelen af kvinderne over 35 år, end ikke havde retten til de penge, de selv tjente. Endelig i 1880, efter stadigt pres fra Dansk Kvindesamfund, blev der vedtaget en lov, der også gav gifte kvinder denne ret.

De nye tider ses endvidere af, at kvinderne fra nu af jævnligt indsamlede underskrifter, som blev sendt til regering og rigsdag, når en hjertesag havde hvilet for længe. Selv om kvinderne ofte var nødt til at bruge mænd som talerør, er det tydeligt, at de brugte demokratiets muligheder. Forsagtheden var væk. De organiserede sig på livet løs, og på uddannelsesområdet tog nogle stærke personligheder tråden op fra 1870'erne. Universitetet var åb-

net, men f.eks. ikke uddannelsen til billedkunstner. Kvinder, der ville videre ad den vej, var henvist til privat undervisning hos kunstnere eller ved Tegneskolen for Kvinder, som dog især var rettet mod håndværk og industri. Efter en indædt polemik mellem maleren Johanne Krebs og arkitekten Vilhelm Klein, der mente, at Tegneskolen dækkede uddannelsesbehovet, lykkedes det i 1888 at få Kunstakademiet til at åbne en afdeling for kvinder. Det var ingen ideel løsning, men det betød, at staten endelig støttede kvinderne i deres uddannelse. Johanne Krebs blev leder af skolen, der eksisterede indtil Kunstakademiet i 1908 blev åbnet for kvinder på lige fod med mænd.

»Hvad vi vil«

Dansk Kvindesamfund var længe splittet i spørgsmålet om kvinders valgret, og det bevirkede, at der fra midt i firserne kom konkurrence fra nye kvindeorganisationer, der ville den politiske valgret. Deres blad hed meget betegnende »Hvad vi vil«, Dansk Kvindesamfunds »Kvinden og Samfundet«, en titel, der ikke i sig selv kunne støde nogen.

Mathilde Bajer og andre fremtrædende kvinder fra Dansk Kvindesamfunds kreds gik med i valgretsbevægelsen, som i 1890 blev til De samlede Kvindeforeninger. Formanden, Line Luplau, var karakteristisk nok ikke fra København, men præstekone i Varde i Vestjylland. Kvindesagen var ikke mere kun et københavnerfænomen, selv om det var her, de store møder fandt sted. I forbindelse med den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København i 1888 blev der holdt »Nordisk Kvindesagsmøde«, hvor kvindevalgretten var på programmet.

Den internationale kvindesag var samtidig under retablering. En række europæiske lande var således repræsenteret ved et internationalt kvindemøde i Washington i 1888. Danmark var tilmeldt, men deltog p.g.a. den delegeredes sygdom ikke i mødet. Frygten for det, der foregik ude i verden, var der ikke mere som i årene omkring 1870. Det ses også af, at f.eks. danske kvindelige kunstnere i hidtil uset antal deltog i verdensudstillingen i Paris 1889.

Trods alle aktiviteterne i slutningen af 1880'erne blev der ikke opnået noget på valgretsområdet. Reformforsøgene blev nedstemt i det højre-dominerede Landsting. Men for kvindesagen var det dog en givende tid. Den nåede gennem møder og presse til udlandet og langt ud i den danske provins. Dansk Kvindesamfund fik god kontakt til højskolemiljøet, hvorfra ledende kvinder blev rekrutteret.

Reformdragten – at afskaffe luksus

Til 1880'ernes kvindesag hørte også et forsøg på opgør med snørelivet. Det åndelige, som Mathilde Fibiger under stort postyr midt i århundredet gik til angreb på, var omsider blevet løsnet, men det kneb mere med det reelle. Stiver og bånd var stærke, korsetindustrien og Parisermoden ligeså. De rabiate amerikanske kvinder gik efter 1848 i løse bukser og bluser (bloomers), men det gled ud. Som frihedsuniform blev den løse dragt aktuel

Jugendstilen prægede designet til suffragetternes møde i København i 1906.

igen i 1870'ernes USA, og i 1880'erne blev ideen taget op i Europa. Det skete især efter at videnskaben, lægerne, kom ind i billeder. De tog til orde mod misdannelser og dårligdomme, som den megen korsettering mentes at medføre. Løsenet skulle være den løsthængende *reformdragt*, der allerede var introduceret i »de Lande, hvor Kvinderne er friest udviklede«, som den danske læge F. Frisch skrev i en lille bog, der blev udgivet af Dansk Kvindesamfund i 1887. Muligvis havde forfatteren ægte medfølelse med de snørede kvinder, men hans egentlige begrundelse for en ny kvindedragt var, at befolkningens »Kraft og Dygtighed« afhang af kvindernes sundhed. Der gik darwinisme i kvindekroppen i de år, og det var først og fremmest moderskabet og samfundets behov, der var i fokus.

Efter sagkundskabens mening havde reformdragten adskillige fordele udover det med den sunde befolkning: kvinderne fik værdighed ved ikke at være underlagt den syndige og skadelige mode, og desuden var dragten velegnet til ind- og udstigning af jernbanekupéer! Der var adskillige udenlandske dragter at kopiere, men det blev anset for vigtigt med en *dansk* reformdragt, altså en ny tids »nationaldragt«, og der blev udskrevet en konkurrence, hvis resultatet blev vist på den nordiske udstilling i København i 1888 – i hygiejneafdelingen, hvor der også var svenske reformdragter. Helt i tidens stil var der bl.a. en arbejdsdragt, »særlig for Fabriksarbejdersker«, som det hed, og til folk med fritid var der en »Turist- og Skøjteløberdragt«.

Dansk Kvindesamfund forsøgte efter udstillingen at oprette en systue, hvor kvinder kunne lære at sy de sunde og tækkelige reformdragter, men projektet måtte opgives.»Vil Du afskaffe Luxus, saa riv Stjernerne ned fra Himlen!« erkendtes det i »Kvinden og Samfundet«. Stjernerne blev, hvor de var, korsettet ligeså, men det tog fra tid til anden form efter tendenserne i udlandet. På »Kvindernes Udstilling« i København i 1895 kunne man således se »en Brystbærer, et Slags Underliv efter amerikansk Mønster«.

Valgretten i sigte

Det var med valgretten som med snørelivet: der var mange knuder at løse, men gradvist i løbet af 1890'erne sås en holdningsændring i kvindernes rækker. I 1897 indgik Kvindevalgretsforeningen i København i Dansk Kvindesamfund, som derved stiltiende accepterede, at kvindesagen også drejede sig om valgret, men først i 1906 slap den gamle kvindeorganisation alle forbehold m.h.t. politisk valgret. Der blev glattet ud efter splittelse i 1880'erne, og blikket blev i stigende grad rettet mod kvindesagen i andre lande. I 1899 gik de store kvindeforeninger sammen i *Danske Kvinders Nationalråd*, som blev tilsluttet *International Council of Women* (ICW), stiftet i Chicago i 1893 for at arbejde med kvindespørgsmål over en bred front. Fra ICW udgik i Berlin i 1904 en særlig organisation for stemmeretskampen, *Alliance of Suffrage for Women*, og de danske kvindeforeningers valgretsudvalg tilsluttede sig straks. København var i 1906 vært for et møde for suffragetter fra mange lande, og så tidligt som i 1902 holdt ICW sit hovedbestyrelsesmøde i København.

Efter det politiske systemskifte i Danmark i 1901, hvorved parlamentarismen blev indført, var vejen blevet banet for handling angående kvinders stemmeret mv. For de moderate gik strategien ud på først at sikre den kommunale valgret, som der var størst politisk mulighed for at få igennem. I 1903 stillede regeringen forslag om indførelse af lige og almindelig valgret til kommunale råd, gifte kvinder dog undtaget. Men selv det mødte stærk kritik hos partiet Højre, hvor nogle frygtede amerikanske tilstande.

I nabolandene var sket en del, mens det politiske tovtrækkeri stod på i Danmark. I Island havde kvinderne erhvervet kommunal stemmeret i 1882, og i Norge fik kvinderne denne ret i 1901 og i 1907 til Stortinget. I Finland

blev der i 1906, samtidig med selvstændigheden, indført almindelig politisk valgret også for kvinder. I England havde kvinderne gradvist fået indflydelse på det kommunale område, men her blev vejen mod politisk stemmeret voldsom og hård. Først i 1918 fik kvinderne stemmeret til Parlamentet, og da med visse begrænsninger.

I Danmark var det kvinder omkring det nye Radikale parti, bl.a. Elna Munch og Johanne Rambusch, som tog føringen i valgretskampen efter århundredskiftet. De fik Landsforbundet for Kvindevalgret på benene i 1907, og kvinder herfra deltog talstærkt i internationale møder, f.eks. i valgretskongressen i London i 1909. Da *var* nogle landvindinger sikret for

I vittighedsbladet Klods-Hans *fantaserede tegneren Axel Thiess i 1909 lystigt om den ensomme situation for et af de kvindelige medlemmer af byrådet ved et lukket møde. Det første kommunalvalg, hvor kvinder kunne stemme og vælges til kommunale råd, fandt sted i marts 1909.*

På Grundlovsdagen 5. juni 1915 gik tusinder af kvinder i optog til Amalienborg Slotsplads. I spidsen gik pionererne, som på forskellig måde havde banet vejen for valgretten.

danske kvinder. I 1903 fik alle kvinder over 25 år valgret til de nye menighedsråd, fra 1905 kunne kvinder udpeges til de kommunale værgeråd og med den kommunale valglov 1908 fik alle myndige kvinder valgret og valgbarhed til kommunale forsamlinger. Det var en milepæl, og selv om forholdet var lidt køligt mellem valgretsforbundet og Dansk Kvindesamfund, blev der arrangeret fælles takkedeputation til indenrigsministeren.

Hvordan brugte kvinderne så den kommunale valgret? Ved det første kommunevalg i 1909 stemte 50% af de kvindelige vælgere, men de fik kun valgt 127 kvinder mod mere end 9.000 mænd. Alligevel var det et gennembrud, og det var det tillige for kvinders adgang til offentlige embeder. I årene forinden dannedes også nye landsdækkende faglige organisationer for kvindefagene: Dansk Sygeplejeråd i 1899 og 1900 blev Københavns Kommunelærerindeforening accepteret som lønforhandler over for myndighederne. I øvrigt var og blev lønspørgsmålet det store uløste problem langt ned i 1900-tallet. Først i 1970'erne blev der i princippet indført lige løn for lige arbejde uanset køn.

Valgret med forsinkelse

I forslag til ny revision af grundloven havde der siden 1907 været nævnt almindelig valgret for kvinder og tyende. Gyrithe Lemche, der førte an i valgretskampen for Dansk Kvindesamfund, mente i 1912, at det nu var på tide, at enevælden blev afskaffet *også* for kvinder, og at man holdt op med at lade det mandlige princip dominere alt. Hun mente for øvrigt også, at

kvinderne måtte være med til at stemme om den grundlovsændring, der var på vej.

Dansk Kvindesamfunds berøringsangst over for valgretskampen var omsider helt væk. Der blev trykt plakater underskrevet Dansk Kvindesamfund med ordene: »Der er ikke almindelig Valgret i Danmark, naar kvinderne er uden politisk Valgret«. Samtidig udgav Landsforbundet for Kvindevalgret bladet »Kvindevalgret«, med reklame for politisk oplysende skrifter. Alle hørte nu om *Sagen*, men først i 1915 lykkedes at få den grundlov, som også gav kvinder og tyende valgret til Rigsdagen.

Grundlovsdagen den 5. juni 1915 blev en festdag, der ikke mindst er blevet husket for kvindernes festtog til kongen på Amalienborg Slot. Ca. 12.000 deltog med musik og faner, og med sig bragte de takkeadresser. Men ikke alle var lige taknemmelige. Gyrithe Lemche påpegede, at det jo var med 66 års forsinkelse, kvinderne fik deres gode ret.

Så langt så godt

Da valgretten var vundet, opløste Landsforbundet for Kvindevalgret sig selv, mens Dansk Kvindesamfund fortsatte, eftersom det i almindelighed havde bedring af kvinders vilkår i samfundet på programmet. Der var stadig nok at kæmpe for.

Men hvordan skulle valgretten nu bruges? Det blev ivrigt drøftet, om kvinderne skulle arbejde med i de bestående partier, eller om der skulle dannes et særligt kvindeparti for at sikre kvindesynspunkter i lovgivning og politik. Det endte med det første, og det gjaldt så om at få opstillet og valgt så mange kvinder som muligt. Første rigsdagsvalg efter grundloven 1915 var i foråret 1918. Ca. 10 % af de opstillede kandidater til Folketinget var da kvinder, men kun ca. 3 % blev valgt, d.v.s. 4 kvinder. Til Landstinget blev der valgt 5 kvinder, heriblandt socialdemokraten Nina Bang, der i 1924 blev Danmarks første kvindelige minister. Stemmeprocenten var for begge ting på godt 65 for kvindernes vedkommende; for mændene lå procenten på 84 for Folketinget og 75 for Landstinget.

Senere kneb det mere med at få opstillet kvinder, men der var samtidig en tendens til, at de kvinder, der *blev* opstillet, også blev valgt. I Danmark kom den store vækst i antallet af valgte kvinder i Folketinget først ved valgene i 1970'erne, og med reel ligeret er det på nogle områder gået langsommere, end de optimistiske drømte om i 1915. Det er et billede, der genkendes i de fleste af de lande, der i slutningen af 1800-tallet tillod kvinder at løsne snørelivet i direkte og overført betydning.

Denne lighed er måske ikke overraskende, når man tænker på det internationale samarbejde, der bl.a. voksede frem af kvindevalgretskampen, men det er slående, at den samme parallelle udvikling fandt sted i årtierne forinden, da de organiserede kontakter med udlandet næppe fandtes. Men der blev til gengæld rejst som aldrig før, skrevet og publiceret, så interesserede alligevel kunne følge med i debatten, og at Mathilde Fibiger og mange efter hende turde lufte kvindebånd og lænker, litterært eller pole-

misk, æggede til sammenligning med forholdene i udlandet. Til København kom forestillingerne om demokrati for kvinder fra alle verdenshjørner, og det var på det område kun begyndelsen, man oplevede i tiden før 1915. De »snøreliv«, der senere er lagt – eller anlagt – har som regel haft et internationalt snit, og det er symptomatisk, at forsøget på at kreere en national reformdragt ikke engang i 1880'erne blev taget helt alvorligt uden for en snæver kreds.

Litteratur

Dahlerup, Drude: Et selvstændigt kvindeparti? Den danske kvinderetsbevægelse efter stemmeretten var vundet, 1903-18. En historie om stadigt bristede forventninger, *Kvindestudier* I, 1977.

Hansen, Bodil K. m.fl.: *Helene Diderichsens dagbog og breve 1875-1891.* 1984.

Hemmer Hansen, Eva: *Blåstrømper, rødstrømper, uldstrømper. Dansk Kvindesamfunds historie i 100 år.* 1970.

Jacobsen, Lis: *Kvindelige Akademikere 1875-1925.* 1925.

Kræmer, Karen: *Dagligdagens kvinder. I kamp for valgret, på vej mod ligestilling.* 1990.

Possing, Birgitte: *Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi.* I-II. 1992.

Rambusch, Sigurd: Landsforbundet for Kvinders Valgret 1907-1915. Først valg – så følger det andet, i: *Kvinder på tinge. Kvinder i landspolitik i 75 år.* Red. Drude Dahlerup og Kristian Hvidt. 1990.

Rosenbeck, Bente: *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980.* 1990.

Strange Petersen, Ellen (red.): *Kvinderne og valgretten.* 1965.

Winge, Mette: *»Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Husmoder«: Om pigelæsning og pigeopdragelse i Danmark til ca. 1900.* 1981.

Nyttige bøgers udbredelse

MICHAEL F. WAGNER

– fra polyteknisk litteratur til teknisk prosa

Hele verden på udstilling

På Verdensudstillingen i London i 1851 betjente industrialismen sig af nye offentlighedsformer til at proklamere sine fremskridt. Ideen, at man skulle sætte alverdens kunst, håndværk og industri på udstilling, var forud blevet hånet og latterliggjort. Da »Den store Udstilling« endelig åbnede i Hyde Park den 1. maj efter megen skærmydsel, vendte stemningen og nu ville mediernes begejstring ingen ende tage. Siden da har offentligheden stort set fascineret dyrket det teknologiske fremskridt i både ord og gerning.

Den monstrøse udstillingsbygning, som *Punch* kærligt døbte »The Crystal Palace«, var tænkt og udført som en teknologisk manifestation af det moderne fremskridt. Bygningen er siden søgt overgået på andre verdensudstillinger. Nye og helt utraditionelle byggematerialer sat sammen med den dristigste arkitektur, sikrede bygningen – og dermed også resten af udstillingen – opmærksomhed fra alverdens moderne indstillede mennesker. Krystalpaladset blev et symbol på fremskridtet.

Eiffeltårnet, opført til Verdensudstillingen i Paris i 1889, står endnu i dag som et symbol på det frembrusende tekniske fremskridt i det 19. århundrede. Udsigtstårnet par exellence, dette komplet unyttige panoptikon, modernitetens højeste triumf, demonstrerer teknologiens ypperste funktion i samfundet: at vise sig selv frem for offentligheden. Projektet symboliserer fremskridtet med sine 300 meter, der først blev overgået med Chrysler-bygningen i 1930. Den teknologiske iscenesættelse af teknologien er blevet et vigtigt vidnesbyrd om fremskridtet i sig selv.

Det gælder for Eiffel's konstruerede tårn, som det gælder for al ny teknologi fra Samuel Colt's »Peacemaker« over månerejser til PC'ere og gen-splejsning, at den skal præsentere sig på en sympatisk formel, formidles og bringes til offentlighedens kendskab for at være et fremskridt. Før som nu er det i højeste grad et spørgsmål om at få symbolerne fortolket og sat på tryk, så de kan rejse verden rundt og appellere til fantasien. Uden iscenesættelsen og porte at slippe ud igennem har den brede offentlighed ikke store muligheder for at stifte bekendtskab med nye teknologiske fænomener.

Derfor er selve repræsentationen af teknologien, der sker med tekniske artefakter, i billede, lyd og tekst, blevet det væsentlige moment for forståelsen af teknik som et samfundsskabt fænomen. Forklaringen kommer først i form af teksten og fortællingen om teknologien. Uden besyngelsen

af fremskridtet ville den tekniske udvikling ikke virke overbevisende. Teknikken kræver en iscenesættelse for at kunne blive forstået i sin rette betydningsfulde rolle i samfundet. I sig selv meddeler teknikken intet, den fungerer blot efter beskrivelsen. Derfor er det fremskridtets herolder, ikke mindst forfatterne, der skaber det erkendelsesmæssige grundlag for at forstå teknikkens betydning.

Oplysningstiden savnede en teknologi

Teknologien præsenterer sig først med den nyttige tekst, der fortæller om teknikkens revolution i samfundet. Skønt der findes nedskrevne tekniske vejledninger og beskrivelser af landbruget og håndværket langt tilbage i historien, er teknologien en moderne historisk konstruktion. Som eksempel på præ-moderne teknologier kan nævnes de romerske landbrugsforfattere

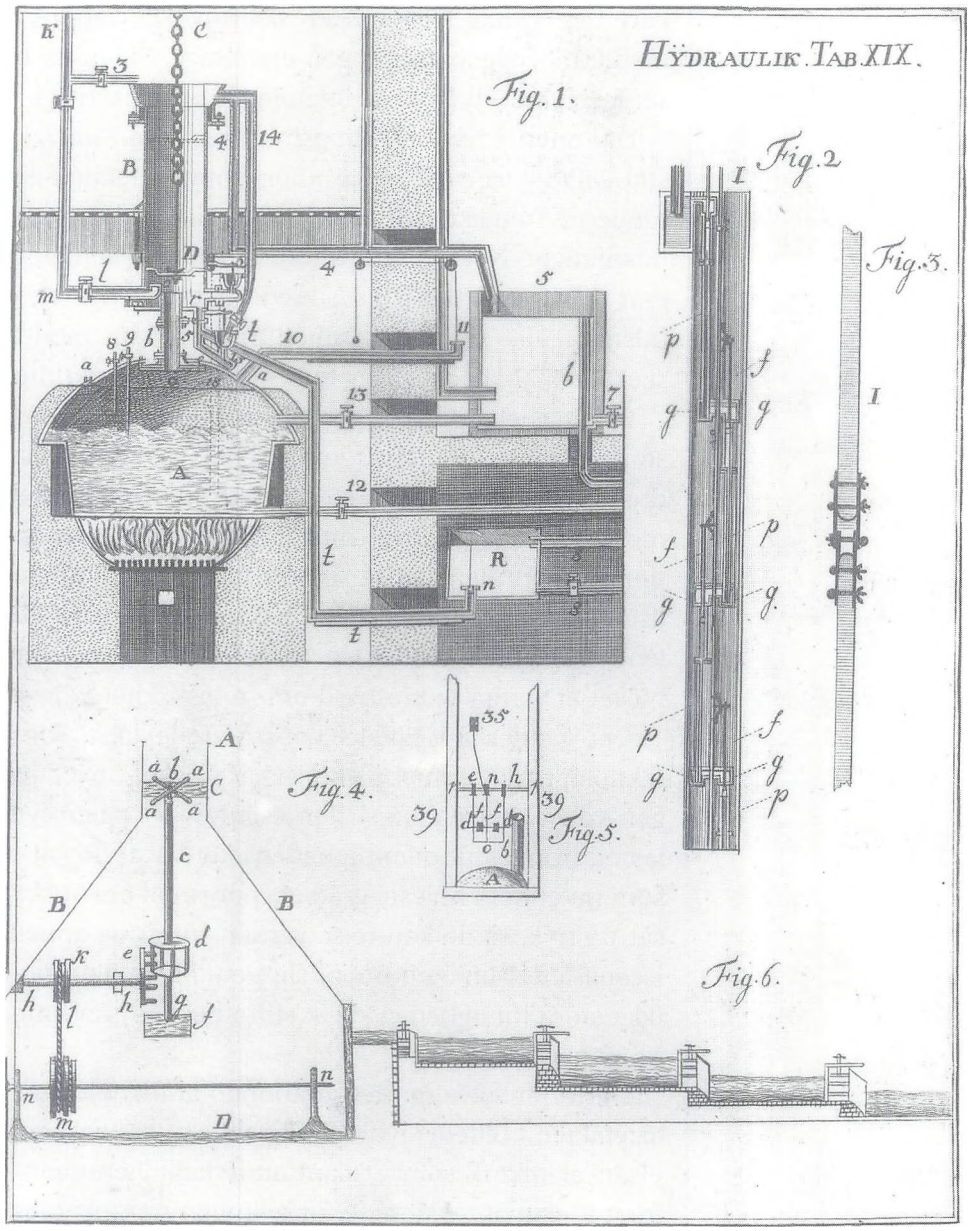

Filosoffen og matematikeren Jens Kraft (1720-65), der var lærer ved Sorø Akademi, rager op som en enlig skikkelse i 1700-tallets Danmark med hensyn til mekanik. Hans hovedværk var Forelæsninger over Mekanik *fra 1763, og i værkets anden del fra 1764 præsenterede han som den første i Danmark dampmaskinen – eller »ildmaskinen«, som han kaldte den.*

i antikken, arkitekten Villard de Honnecourt's optegnelser fra middelalderen, eller Agricola's *De re Metallica* fra 1556, hvor minedriftens teknik blev systematisk beskrevet og illustreret med træsnit.

Polyteknikken, den revolutionerende tanke, at man systematisk skulle indsamle viden om alle håndværk, beskrive teknik og redskaber på en overskuelig og pædagogisk facon for at skabe fremskridt, opstår først med Oplysningstiden. Den polytekniske ambition om at ville behandle alle former for teknik, stammer fra den store franske Encyclopædi, hvor redaktøren, Denis Diderot, systematisk forsøgte at indsamle viden om og beskrive alverdens håndværk og teknik. Til gengæld savnede Encyclopædien endnu den didaktiske dimension. Den var pædagogisk anskueliggørende, men fungerede ikke som brugsanvisning eller en teknologi i moderne forstand. Man kunne næppe lære at gøre tingene efter Diderots anvisninger, det ville kræve en langt højere grad af teknisk specialisering. Karakteristisk nok manglede Encyclopædien da også opslaget 'Teknologi', for begrebet var endnu ikke blevet opfundet som betegnelse for en videnskab.

Herhjemme kom en samtidig forløber til den teknologiske specialisering, da lærer ved Sorø Akademi, Jens Kraft, udgav sine *Forelæsninger over Mekanik* i to bind i 1763-64. Denne udgivelse kom ikke til at grundlægge en videnskabelig teknologi i betydningen matematisk bevægelseslære og teknik. Det var den encyclopædiske tradition for at beskrive al teknik grundigt, fuldstændigt og med almen nytte for øje, som blev den fremherskende metode i polyteknikken fra slutningen af det 18. århundrede. Den matematiske metode at beregne tingene i deres enkelte dele bliver først fremherskende et århundrede senere. I den litterære offentlighed fremkom efter Jens Kraft udelukkende teknologier, der byggede på den systematiske indsamling og udstilling af teknisk viden i form af beskrivelser af håndværkets teknikker.

Anledning til teknologi

I 1798 oversatte Andreas Svendsen en 18 år gammel tysk lærebog med titlen *Anledning til Technologie*, som udkom på Soldins Forlag i København. Det var en systematisk baseret polyteknik, som bestræbte sig på at behandle de eksisterende håndværk ved at beskrive redskaber, materialer, fremgangsmåder og økonomi. Forfatteren til bogen, Johann Beckmann, var professor i økonomi ved universitetet i Göttingen. Her underviste han kommende embedsmænd i statslig forvaltningslære, den såkaldte kameralvidenskab. Professor Beckmanns polytekniske værk handlede om håndværkets betydning for statshusholdningen. Det er første gang termen teknologi benyttes om et videnskabeligt værk.

Kameralvidenskaben opfandt altså begrebet om teknologien og grundlagde samtidig en videnskabelig teknologisk tradition, der kom i rivende udvikling i første halvdel af det 19. århundrede. Opskrifter, recepter, fremgangsmåder og teknikker blev beskrevet og forklaret efter bedste evne som grundlaget for samfundshusholdningen. Ligesom teknologibegrebet i sig

selv var en sproglig nydannelse, fandtes der ingen begreber, som kortfattet kunne karakterisere forskellige konkrete tekniske fænomener. Ved overførelsen af den ny teknologi til Danmark 18 år senere stødte Andreas Svendsen ind i denne objektive erkendelsesmæssige skranke. Som oversætter savnede han simpelthen ord for mange af de behandlede emner. I 'Oversætterens Fortale' diskuterer han sin fremgangsmåde overfor dette problem, som danske håndværkere ikke havde kunnet bidrage til at løse, fordi de ikke havde nogen teknologi i ordets forstand:

> »Jeg indsaae forud, at det vilde blive vanskeligt Arbeide at oversætte Professor Beckmans Technologie. Uagtet den Hielp, man kan have af de udførlige Beskrivelser og Tegninger, der i Frankrige og Tydskland ere udgivne om enhver Kunst, og uagtet man dog vel altid kunde vente nogen Oplysning hos en Kunstner, Haandværksmand ec. i enhvers Fag, frygtede jeg, at der vilde blive uundgaaelige Mangler... Jeg erfarede siden ved mange Leiligheder, at mange simple Ting, endog indtil Redskabers navne, ansees for Vigtigheder, eller Ting, hvorom man ikke maa spørge, og at Svarene enten bleve utilstrækkelige eller forvirrende... Jeg beder derfor, at eet og andet Ord, som jeg undertiden har brugt, ikke maa betragtes som et egenmægtigt Kunstord eller en Ligegyldighed mod Sproget, men som Nødhjelp for at spare Rummet.«

Begreberne fandtes altså ikke på dansk i forvejen, det var nu nødvendigt at opfinde dem, hvis beskrivelsen ikke skulle sprænge alle rammer. Teknologien måtte udstyres med et sprog for at kunne udbredes.

De nyttige oplysningsskrifter eller teknologier florerede ligegodt i sidste fjerdedel af det 18. århundrede. Ofte var de begrænset til en enkelt materie som farveriets kunst, om hvilken der udkom mindst 21 afhandlinger mellem 1768 og 1830. Af titlen fremgik ofte, at recepten var forklaret for Fruentimmere. Kunsten at brænde brændevin blev også særdeles grundigt behandlet. På dansk udkom der ikke mindre end 24 afhandlinger om brænderikunsten mellem 1789 og 1830. Men overvejende var det landbrugstekniske spørgsmål, som blev taget op i denne periode. Landhusholdningsselskabets skrifter bærer vidnesbyrd herom, ligesom et *Magasin for Næringsstanden* blev udgivet af D. Didrichsen fra 1795 på Soldins Forlag.

For Kunstnere og Haandværkere i det ganske land

Det er først med Napoleon-krigenes afslutning, at informationerne om ny teknologi for alvor begyndte at strømme gennem Europa. København var mellemstationen for de allerfleste impulser udefra. Nu var ny teknologi ikke længere anset for en farlig og hemmelig viden, der skulle beskyttes for enhver pris, men blev forvandlet til nyttig viden, som skulle formidles og distribueres i videst muligt omfang. Den teknologiske nyhedsstrøm fandt hurtigt et gangbart medie i skikkelse af det polytekniske tidsskrift, der udkom hver uge med præsentation af ny teknik og referater fra de seneste

Sprængstof har altid krævet forsigtighed. På denne tegning fra de danske søkadetters lærebog i artilleri fra 1770'erne er der på væggen ophængt en instruks for omgangen med de farlige sager i bombelaboratoriet. Nyttig var bogen, men ikke beregnet for en større offentlighed, så eleverne måtte nøjes med ét eksemplar, som til gengæld var rigt udstyret med farvelagte illustrationer.

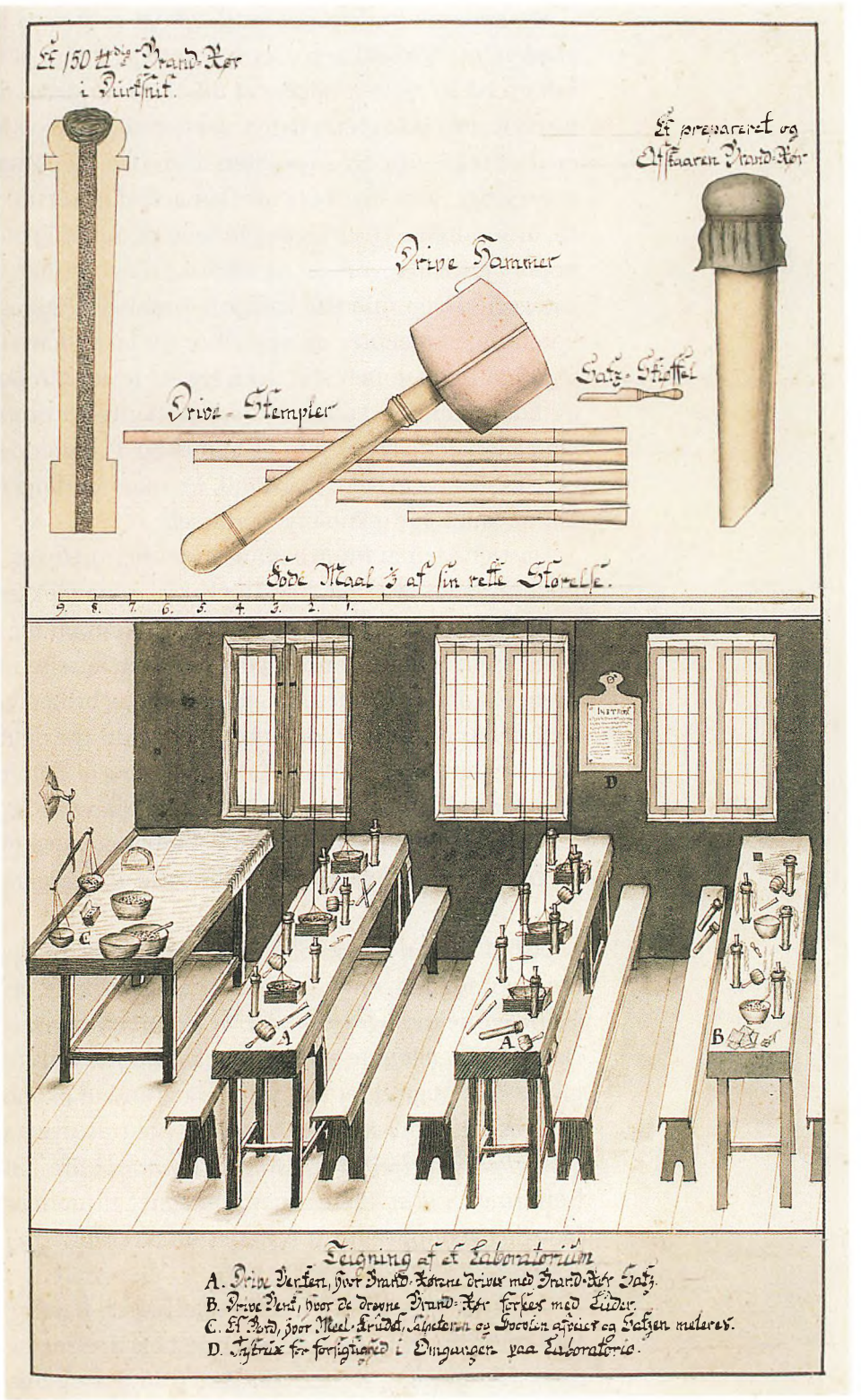

begivenheder i udviklingen. Kemiker og fabrikant Johann Gottfried Dingler udgav *Polytechnisches Journal* i Stuttgart fra 1820. Dette ugeskrift dannede snart forbillede for lignende udgivelser.

Herhjemme indledte en ung nybagt professor i matematik ved Kunstakademiet i København, Georg Frederik Ursin, et omfattende polyteknisk forfatterskab med at udgive et tidsskrift *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*. Det udkom fra den 4. september 1826 og frem til 1842 i tre rækker med et toårigt ophold i midten af trediverne. Magazinet er et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om udviklingen af ny teknologi i første halvdel af det 19. århundrede. Hver årgang indeholdt omkring 500 sider tekst og illustrationer i form af tegninger og tekniske diagrammer. Stoffet kan inddeles i tre kategorier. Den mindste kategori omfatter originalt meddelt stof i form af beretninger, recepter og opskrifter fra læserskaren. Hertil kommer en kategori af redaktionelt stof, som regel i form af reportager, bekendtgørelser og kommentarer. Langt den største kategori omfatter referater af udenlandske meddelelser, som er hentet fra tilsvarende tidsskrifter, afhandlinger, leksika og aviser i Tyskland, Frankrig og England; altså det man i dag kunne kalde for teknologioverførsel.

Hastigheden af informationsstrømmen i Ursins Magazin kan illustreres med omtalen af »Den store mekaniske Væddekjørsel mellem Liverpol og Manchester i oktober 1829«, som fremkom en måned efter begivenheden fandt sted. Reportagen byggede på oversættelse af de tre foregående udgaver af *Londons Mechanic's Magazine*, og bringer såvel beskrivelser af hele forløbet som detaljerede tegninger af de tre deltagende lokomotiver. Et andet eksempel er tre artikler om »Daguerre's Opfindelse til at frembringe photogeniske Billeder«, som blev bragt i august 1839, kort efter hans egen offentliggørelse af opfindelsen. I oktober og november bragte Magazinet så Daguerre's egen opskrift og beskrivelse af fremgangsmåden ved processen over tre numre.

Formidlingen af teknologi i form af bøger, magaziner og tidsskrifter rettede sig dog i vigende grad mod håndværkere og kunstnere. Den videnskabelige teknologi begyndte at dominere over håndværkets teknik, det skulle Ursin allerede sande i trediverne. Han måtte i 1835 indstille udgivelsen af magazinet angiveligt på grund af økonomiske problemer. I stedet kastede han sig over arbejdet med at oversætte *Forelæsninger over Naturlæren af Heinrich Wilhelm Brandes* i fire bind, som var en populær indføring i naturvidenskaben, beregnet til undervisningsbrug. Magazinet blev dog genoplivet to år senere som *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, der udkom indtil 1842.

Samtidig med Ursin virkede Ole Jørgen Rawert gennem et omfattende forfatterskab, bl.a. med indgående beskrivelser og analyser af landets industrielle forhold. Rawert var ikke primært optaget af teknologien men af de statsøkonomiske forhold. Han så teknologien som et brugbart middel til at skabe fremskridt og velstand i staten. Rawert agiterede igennem sit forfatterskab for modernisering af industrien gennem teknisk innovation. Hans store værk *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de tidligste Tider indtil Begyndelsen af 1848* er præget af leksikale indfald, tabelmate-

I 1839 trykte G.F. Ursin sin forelæsningsrække om dampmaskinen i sit tidsskrift Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere, *og naturligvis måtte han også præsentere Robert Stephensons dampvogn Raketten, som ses her.*

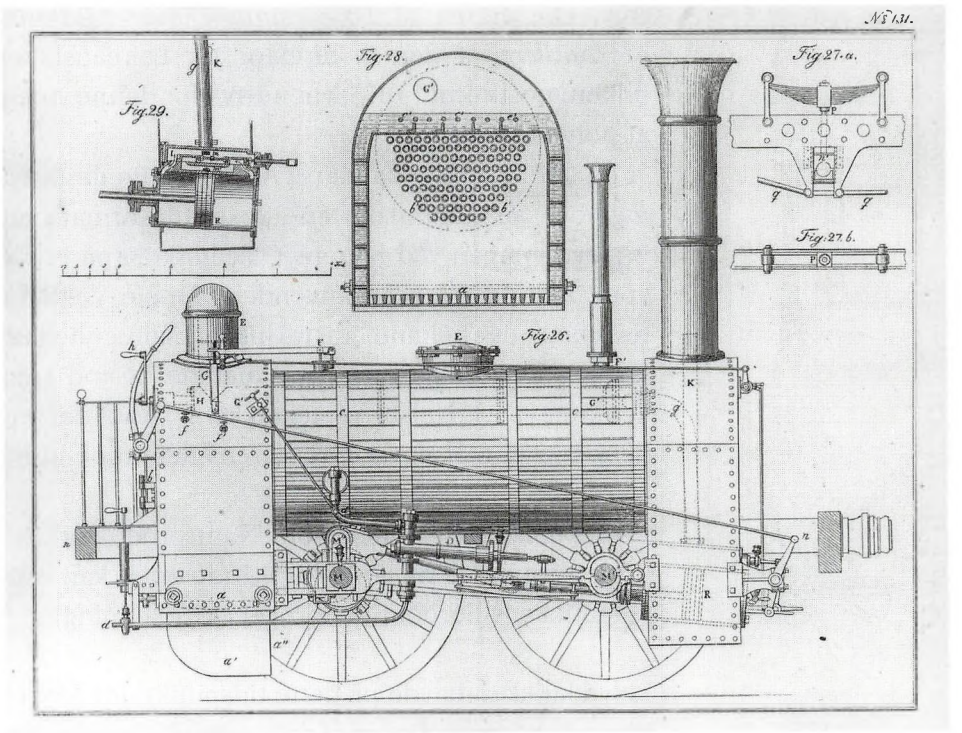

riale og historiske vinkler, men var egentlig tænkt som et grundlag for at modernisere industrien.

Mellem militær og civil Teknologi

Der foregik i løbet af 1800-tallet en omfattende sammenblanding mellem civil og militær teknologisk udvikling. Militæringeniørerne blev anset for praktikere, mens polyteknikerne blev regnet for teoretikere. Oprettelsen af den polytekniske Læreanstalt i København 1829 betød en tiltagende videnskabeliggørelse af teknologien. Og en cementering af Københavns status som centrum for teknologiens udbredelse. Gennem det teknisk-naturvidenskabelige gennembrud i industrien omkring århundredskiftet, sikrede de polytekniske kandidater sig efterhånden en central rolle i samfundsudviklingen. De omsatte de importerede ideer udefra og spredte dem ud til provinsen.

Flere polyteknikere underviste dog samtidig på Læreanstalten og Den militære Højskole. Både professor Johan Arndt Dyssel og hans efterfølger J.F.C.E. Wilkens underviste i maskinlæren begge steder. Det skete på grundlag af den konkret beskrivende metode fremfor gennem den matematisk abstrakte mekanik. Dyssel udgav allerede i 1830 *Læren om Haandværksredskaber og Haandværkstøi*, mens hans senere forelæsninger i maskinlæren i fyrrerne kom i flere bind til internt brug på Den militære Højskole, altså uden for offentlighedens rækkevidde. Wilkens oversatte omkring 1840 Karl Karmarschs *Lærebog i Metallernes mechaniske Technologie*, som han dog først udgav i en stærkt bearbejdet udgave i 1852. De polytekniske lærebøger antog et stadig mere matematisk abstrakt og specialiseret ud-

tryk. Udgivelsen af *Forelæsninger over Maskinlære for Ingenieurer og Mekanikere*, af den 2. direktør for Læreanstalten, C.G. Hummel, som udkom posthumt i 1875, var udtryk for denne videnskabelige formalisering af polyteknikken.

I 1885 udsendte kaptajn i Artilleriet Frederik Wagner *Lærebog i Teknologi*, der var tænkt som en afløser til Karmarsch. Bogen var beregnet til undervisningen ved hærens Officersskole på Frederiksberg Slot, men udkom samtidig med civil anvendelse for øje. Værket var en generel mekanisk teknologi, der behandlede teknikken i almenhed uden at skele til bestemte formål. Den encyclopædiske metode bestod i en perfektionering af de konkrete beskrivelser af teknikken. Hvad der er bemærkelsesværdigt i denne forbindelse, var forfatterens definition af begrebet teknologi:

> »Teknologien er Læren om Naturprodukternes Omdannelse til Brugsgjenstande, dens Forhold til Industrien kan sammenlignes med Grammatikkens Forhold til Sproget.« (Indledning)

Polyteknikken havde på dette tidspunkt udviklet et systematisk sprog, der byggede på beskrivelser af den industrielle udvikling. Sproget var præget af kravet om eksakthed, entydighed og overførbarheden fra forfatter til læser. Der var en port at lukke op. Der findes ingen fanfare for fremskridtet i en sådan teknologi. Her er kun sagligheden til stede, den rene tekniske prosa som præsenterer teknologien til internt brug af fagfolk. Med et eget sprog lever denne litterære fortælling videre i det tyvende århundrede. Den findes som genre i rendyrket form af brugsanvisninger, gør-det-selv bøger, instruktionsbøger, ståbier og manualer til konkrete produkter.

Ingeniøren synger med på fremskridtets melodi

I 1870erne begyndte de polytekniske kandidater at udvikle en identitet som egentligt dannede og dermed kulturbærende stand i kraft af deres polytekniske videnskab. Derved kommer polyteknikerne til at virke aktivt i besyngelsen af fremskridtet. Selvbevidstheden blandt polyteknikerne var voksende, de begyndte at repræsentere fremskridtet i sig selv. Det kom til udtryk i det glade studenterliv omkring Polyteknisk Forening, og det fandt afløb i opførelsen af adskillige operaer, operetter og revyer. Blandt andet opførte polyteknikerne operetten *Den skønne Magdalene* med Henrik Pontoppidan i hovedrollen. Splittelsen mellem teknik og kultur er tydelig hos Henrik Pontoppidan, som indstillede sit polytekniske studium kort før afgangseksamen og i stedet valgte en livsbane som forfatter. Hovedpersonen i hans gennembrudsroman *'Lykke – Per'*, som blev skrevet i 8 bind fra 1898 – 1904, er polytekniker og får sit virke som ingeniør. Pontoppidan forlenede her det moderne gennembruds primære skikkelse med en kulturel fernis og identitet. Myten om polyteknikken som fremskridtets bannerfører blev bygget op i litteraturen i disse år. Johs. V. Jensen besang fremskridtets storhed i *Den gotiske Renaissance* fra 1901, som delvist er en fascineret

reportage fra Verdensudstillingen i Paris i 1900, der også havde Eiffel-tårnet som vartegn.

Fascinationen af det teknologiske fremskridt trænger ind i drenge- og ungdomslitteraturen efter århundredskiftet. Karakteristisk er tyskeren Bernhard Kellermanns ingeniørroman *Tunellen* fra 1912, som kom i dansk oversættelse året efter og blev genudgivet som Tranebog i midten af 1960'erne. En spændingsroman om det umulige projekt at grave en tunnel mellem den nye og den gamle verden. Efter talrige tilbageslag lykkes kampen mod naturkræfterne med enorme tab, fordi den ledende ingeniør er den stædigste. I tusindvis af arbejdere omkommer undervejs, ligesom ingeniøren selv må ofre kone og barn på fremskridtets alter for at kunne gennemføre linien fra kyststation til kyststation. En kulørt drengeroman. Men noget der kunne anspore drengesindet og give læselyst til de mere seriøse teknikhistorier, ingeniør- og opfinderbiografier, som blandt andre Helge Holst, Poul la Cour og Povl Vinding var forfattere af. Om betydningen af Helge Holst's forfatterskab skrev *Dansk biografisk Lexikon* således i 1935: »Holst's Indsats har utvivlsomt været af den største Betydning især for mange unge som Kilde til teknisk og naturvidenskabelig Oplysning og som vækker af interesse for disse Områder«.

De nyttige bøger handler om det teknologiske fremskridt. De forskellige litterære genrer, fra den polytekniske fortælling til den tekniske sagprosa, er opfindernes frontberetninger fra den moderne samfundsudvikling. Præsentationer og repræsentationer, der henter deres stof i teknikkens stadige forvandling og udbredelse i samfundet. Uden ny teknik ingen ny fortælling. På den måde er det blevet fortællingen om samfundets tekniske fremskridt, der skaber selve grundlaget for at forstå et fænomen som teknisk forandring.

Menneskeaandens Sejre

I 1904 udgav bibliotekar Helge Holst i et samarbejde med lærer på Askov Højskole, Poul la Cour, i København en populær bog om det tekniske fremskridt. Det var en polyteknik i ordets bedste forstand, da den medtog alle former for teknik. Bogen tog afsæt i nu'et, hvor den beskrev teknikkens funktionsmåde. Hertil blev der lagt en historisk dimension, som forklarede teknikkens naturvidenskabelige forudsætninger og revolutionerende betydning. Med den kraftfulde og lidt højstemte titel, *Menneskeaandens Sejre*, signalerede forfatterne både tidsånden omkring århundredskiftet og talte direkte til ungdommens begejstring og fantasi. Med undertitlen, *Opfindelsernes Historie i Omrids*, blev læseren sporet direkte ind på teknikkens centrale betydning for udviklingen af historien. Med forfatternes egne ord i Indledningen gjaldt det om, at fæstne »Blikket paa de Vanskeligheder og Hindringer, der har været at overvinde, og paa de Opfindelser, gennem hvilke Sejren er vundet«.

Sejrssikkerheden var til at tage og føle på i bogens passager, hvor triumfen havde fået frit afløb gennem forfatternes pen. Det var efter Holst og la

Fotografiet af Kill van Kull-broen fra bogen Teknikkens vidundere i fartens tidsalder, *der udkom på dansk i 1953, illustrerer godt, hvordan teknik og ingeniørarbejde er blevet præsenteret som fascination.*

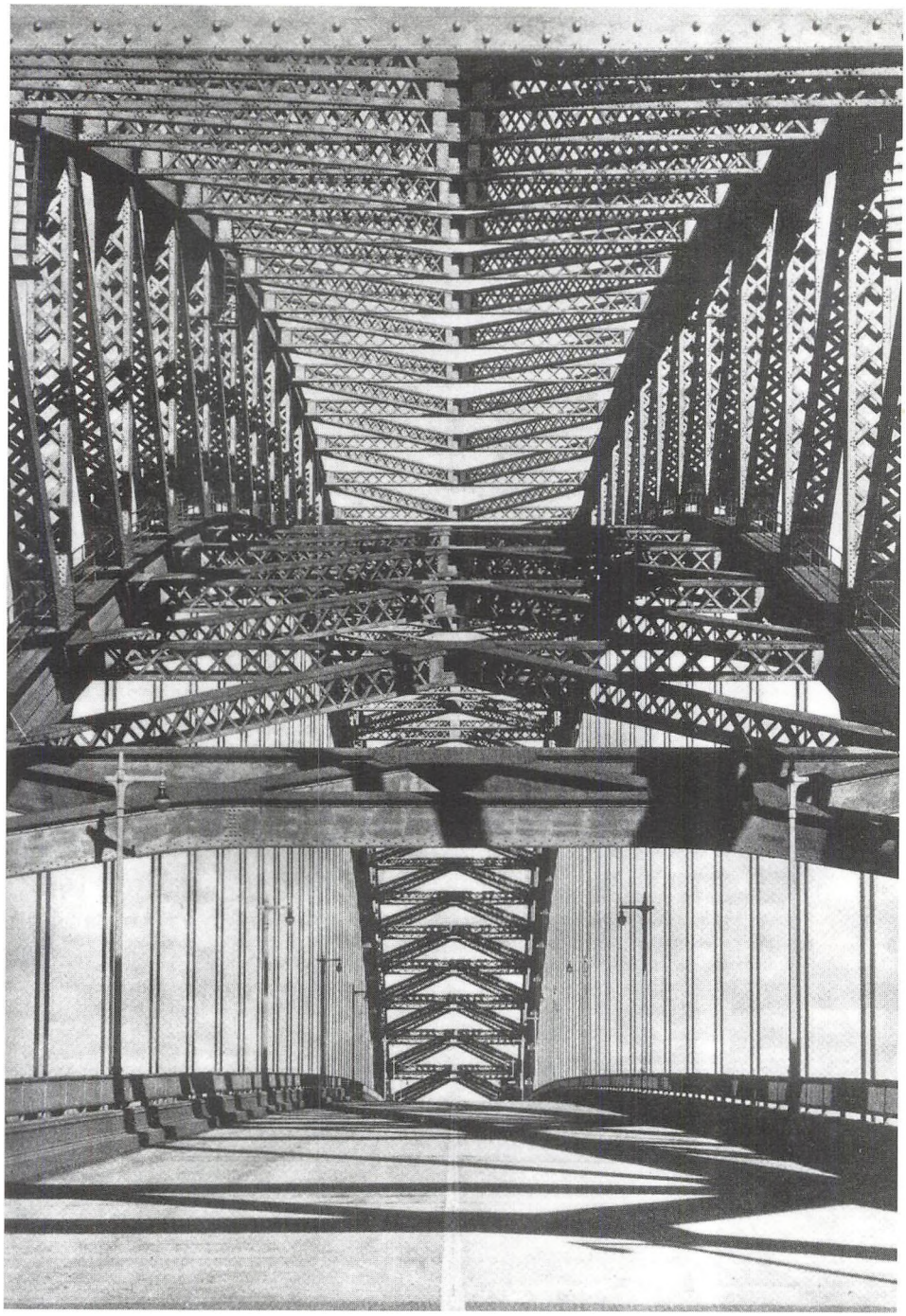

Cour's mening bestemt ikke små sejre, som teknikken i tidens løb havde bragt til menneskeheden:

»I løbet af de sidste halvandet hundrede Aar er vort Herredømme over Naturens Kræfter øget mere end tidligere i Aartusinder. Vi har lært paa trods af Tyngdekraften at hæve os op i Luften højt over Bjærgenes Toppe. Vi har tæmmet Lynstrålen og foreskrevet den dens Bane. Det sorte Kul, som gemmes i Jordens Indre, har vi tvunget til at arbejde og lyse for os.

> Skibene driver vi med uimodståelig Kraft stik imod Vind og Strøm. Tværs gennem Lande og Verdensdele, over Floder og gennem Bjærge har vi banet Vej for Damphesten, der nu i et par Uger kan føre os fra den gamle Verdens yderste Vesten til det yderste Østen. Vore Maskiner udfører i Minutter Arbejder, som tidligere krævede Timer eller Dage. Vi har tvunget Solstraalerne til at tegne Billeder for os. Og alt dette er nærved at overstraales af den Række Vidundere, Elektriciteten har gjort til Virkelighed« (Indledning).

Det tekniske fremskridt var blevet et fælles anliggende, som berørte alle borgere i samfundet. Der var nok strøet et enkelt kritisk forbehold i den glødende produktivkraft-optimisme, som stråler ud af værkets sider. For skønt den tekniske udvikling ikke var uproblematisk for samfundsforandringen, stod den som et ubetinget gode. Det var selve kernen i værkets ræsonnement, at teknikken løste problemer, mens udviklingen derpå skabte nye problemer, som fremskridtet derfor skulle løse for at kunne fortsætte.

La Cour og Holst beskrev i princippet tingenes herskende tilstand under den moderne teknologiske udvikling. Især teknikkens betydning for udviklingen i fremtiden optog forfatterne. Samtidig måtte de prioritere blandt mængden af de tekniske fremskridt, da mængden af teknik var blevet så stor, at det ikke lod sig gøre at behandle alt sammen længere. Det polytekniske værk måtte gøres selektivt, hvis det skulle opretholde en pædagogisk mission i skildringen af teknikkens fremskridt:

> »Vi maa her holde os til de Opfindelser, som har skabt de store almindelige Fremskridtslinjer for Menneskeslægten og peger videre fremad i disse Linjers retning; de Sidespor, som fører ud til de enkelte Industrigrene, maa vi i Reglen gaa forbi«.

Ved denne reduktionisme klarede forfatterne et alvorligt pladsproblem og opnåede samtidig en filosofisk pointe. Fordi fremskridtet er forlængelsen af fortidens og nutidens teknik ind i fremtiden, bliver historien et vigtigt redskab til grundlæggende at begribe hele udviklingen og foregribe dens næste træk. Eller, som det elegant var formuleret i indledningen: »Vi vil derigennem tillige faa et klarere Øje for, hvilke Vanskeligheder der endnu staar tilbage, og hvilke Fremskridt der kan haabes og ventes af Fremtiden«. At kunne forudsige den tekniske udvikling i fremtiden var bogens projekt, mens selektionen af »Fremskridtslinier for Menneskeslægten« er metoden til at gøre det med. Både ambitionen om at kunne forudsige fremtidens teknik og anvendelsen af den selektive metode er karakteristiske for de polytekniske værker i det 20. århundrede.

De postmoderne fortællinger om fremskridtet

Efter første verdenskrig har udviklingen spoleret forehavendet at beskrive teknikken grundigt, fuldstændigt og med almen nytte for øje. Det lader sig ikke gøre at orientere bredt og dækkende om teknikkens funktion og fremskridt. Den nyeste udgave af Helge Holsts *Opfindelsernes Bog* fra 1924 er slutstenen. Selv »under medvirken fra adskillige Fagmænd«, som det stadig hed på titelbladet af de fire tykke bind, måtte ambitionen demonteres. Præsentationen af teknikkens funktion og repræsentationen gennem fortællingen om fremskridtet var endegyldigt blevet adskilt af udviklingen selv i form af den videnskabelige arbejdsdeling. Den polytekniske fortælling er offer for den specialisering, som teknologien har udvirket. Lærebøgerne er

I Illustreret Videnskab *fra maj 1985 spares der hverken på farver eller skæve vinkler, og der spilles håndfast på det tvetydige. Bringer videnskaben denne gang det gode eller onde?*

blevet monografier og gennem det matematiserede udtryk, er de blevet ulæselige for lægmand. De nyttige bøger henvender sig nu til specialisten med den snævre horisont. De er altså ikke længere *poly*tekniske.

Den polytekniske tradition er næsten ophørt som genre efter 2. verdenskrig. Nu og da forsøger litteraturen et come back, som regel med en begrænset fortælling til et enkelt bind. som Umberto Ecos og G.B. Zorzolis *Opfindelsernes Historie. Fra stenalderen til de kunstige satelitter*, et lærd populærværk fra 1962. Den danske udgave er redigeret af professor Ove Hoff, som har været redaktør på andre populærvidenskabelige værker, som *Verden omkring os. Mennesket og Teknikken* fra 1964. Ligesom han selv er forfatter til en polyteknisk fortælling fra 1944 med den sigende titel *Teknikkens Revolution*, og til en række teknologiske lærebøger. En polyteknisk fortælling med danske forfattere *Skruen uden ende* har set dagens lys så sent som i 1990. Fremskridtet har gjort den polytekniske fortælling til en historisk anakronisme.

Ambitionen at sætte hele verden på udstilling er opgivet. Hvad er nytten af polyteknikken, når ingen fornuftige mennesker længere tror på, at fremskridtet er styret af en højere fornuft. Udviklingen kan derfor dårligt forudses eller forudsiges. At styre den er blevet helt umuligt. Teknologiens fremskridt er blevet for mangfoldige, uforudsigelige og katastrofale til at kunne rummes i én stor historie. Der må stadigt flere historier til for at kunne præsentere de tekniske spørgsmål på dækkende måde. Industriens tænketanke og offentlighedens ekspert-grupper producerer i dag betænkninger som svar og modsvar på alt muligt. Det vigtige spørgsmål er forlængst druknet i mængden af ligegyldige svar.

Repræsentationen af teknologien som et fremskridt strømmer i dag fra uventede kilder. Fremskridtsoptimismen som ideologisk konstruktion er brudt sammen efter den 2. verdenskrig. Fortællingen om fremskridtet er degenereret til ren fascinationshistorie, gerne skåret over læsten først og størst, højest, hurtigst og mest mageløs. I den populære offentlighed antager teknologiens fascinationsformer en nærmest uanstændig, pornografisk karakter. Fokuseringen sker udelukkende på selve akten, mennesket fremstår som staffage, påskud og pynt. Afbildningerne ses i de mest forskruede positurer og halsbrækkende stillinger, som kameraet indtager i voyeristisk øjemed. Den glittede og farvestrålende æstetik i magasinerne med Alt om både, -biler, -Hi Fi og -computere, præsenterer sig som var det *Week-End Sex* og *Rapport. Illustreret Videnskab* og *Cupido* ligger fint sammen på disken i bladkiosken.

Fascinationen af teknologien pakkes nu ind i elektronikkens vidunderlige verden. Kritikeren Poul Henningsens Danmarksfilm om fremskridtet vakte anstød, da den kom frem i 1930'erne. I dag virker den temmelig harmløs. Der sker en tilpasning til det moderne i efterkrigstidens danske lystspil. Morten Korch og Dirch Passer-film beskriver opbruddet fra de traditionelle livsformer, set gennem fremskridtets tilsynekomst på arenaen.

TV-alderen bringer udviklingen ind i dagligstuen. Journalisten Poul Hammerichs store Danmarkskrønike på fjernsyn fortæller frivilligt og ufrivilligt, hvordan moderniseringen er skredet frem i efterkrigstiden. Teknologien er blevet indfældet i fortællingen.

Hvad er nytten af de nyttige bøger, når diverse computerspil forhandles både over og under disken. Nyttige bøger skal virke opdragende. Elektronikkens fantastiske univers er en leg, som troligt lover, at det er bedre her end i den virkelige verden. Ja, at dette faktisk nærmest er den virkelige verden, blot man følger brugsanvisningen. På denne måde skaber teknologien til stadighed sin egen fortælling og danner sin egen offentlighed i takt med samfundets modernisering. Teknologien stiller bestandigt sine fremskridt ud til beskuelse. Både i København, provinsen og den ganske verden.

Litteratur

Eco, Umberto, Zorzoli, G.B.: *Opfindelsernes Historie. Fra stenalderen til de kunstige satelitter*, 1962.

Gudme, Iver: *Vor tids opfindelser og de, vi venter på*, 1956.

Hoff, Ove: *Teknikkens Revolution*, 1944.

Nielsen, K., Nielsen, H., Siggaard Jensen, H.: *Skruen uden ende*, 1990.

Wagner, M.: Et Magazin for Kunstnere og Haandværkere, *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 179-208.

Fagfolk på farten

MARGIT MOGENSEN

Uddannelses- og udstillingsrejser til udlandet i 1800-tallet

Rejsen ud

»Det var helt anderledes, da vi ældre var unge, da bleve vi hjemme på vore små øer og vare ligeså lykkelige for det. Sagen var, at i den før-jernbanelige og før-dampskiblige tid rejser til udlandet vare noget særdeles storartet, bekosteligt, farligt, besværligt, mysteriøst og uoverkommeligt. Der udfordredes dertil megen tid, mange penge, gode sprogkundskaber, stort mod og kraftig vilje«. Sådan vurderede forfatteren J. Plenge situationen 1873 i en erindringsbog om livet i København.

Men erindringer skal ofte tages med et gran salt. Faktisk *blev* danskerne heller ikke hjemme i første halvdel af 1800-tallet, selv om rejselivet var besværligt, og Plenge indrømmer da også, at nogle udvalgte privatfolk samt stipendiater blandt studerende og kunstnere rejste igennem Tyskland og Schweiz til Italien. Det var en af ruterne for den dannelsesrejse, the grand tour, som aristokratiet havde sendt de unge ud på for at blive fortrolige med den europæiske civilisation. Rejser af den type var især almindelige i 1600- og 1700-tallet, men også senere betød de noget for almen dannelse og indblik i aktuel europæisk videnskab. For kunstnerne i Guldalderen, d.v.s. ca. 1800-1850, blev den traditionelle tur til Rom undertiden lagt over Holland og i enkelte tilfælde også Paris. F.eks. begyndte maleren C.W. Eckersberg sin uddannelsesrejse 1810-16 med flere års ophold i Paris. Her blev han gennem arbejdet i den franske maler Davids atelier fortrolig med nyklassicismen.

Håndværkere, der rejste »på valsen«, var en særlig kendt type rejsende i 1800-tallet. Det betød en mindre planlagt vandring rundt i Europa efter de steder, hvor der var arbejde at få. De så også på natur og kulturelle steder, men arbejdet og udkommet undervejs blev det vigtigste. Til håndværkernes rejser krævedes oprindelig ikke så mange penge som til de kunstnernes eller de lærdes rejser, men uden tvivl både mod og kraftig vilje. Disse arbejds- og uddannelsesrejser, som mange andre end kunstnere og litterater foretog, fik også betydning for udsyn og fornyelse i Danmark, men det er slet ikke kortlagt og beskrevet så godt som for f.eks. kunstnerne. Det skyldes muligvis, at det i mange tilfælde drejer sig om ukendte rejsende, og at kilderne er mere spredte. Men bevarede ansøgninger og rejseberetninger om turene ud i Europa fra årtierne efter Napoleonskrigenes afslutning, d.v.s. fra 1820'erne til slutningen af 1800-tallet rummer gode historier, der fortjener at blive trukket frem i lyset. Nogle eksempler fra såvel kendte som

»Parisermodeller« ved Seinen, iagttaget i en utraditionel vinkel af C.W. Eckersberg i 1812.

mere anonyme fagfolks rejser giver indtryk af de oplevelser og den viden, som gennem rejserne kom til København og resten af Danmark i en periode, da industrien og videnskaben ændrede det danske samfund.

Rejser for videnskab og samfundets nytte

Da den unge fysiker H.C. Ørsted i begyndelsen af 1800-tallet offentligt ville demonstrere værdien af de elektriske forsøg, han kort forinden havde udtænkt i Jena sammen med vennen, fysiskeren J.W. Ritter, var det Paris, der var målet. Bestod man prøven her, var vejen banet i den videnskabelige verden. Trods indgående forberedelser mislykkedes imidlertid Ørsteds demonstration af »verdensgalvanismen«, og den fornemme pris, han og Ritter havde drømt om, glippede. Men der kom andre chancer. Ørsted blev professor i fysik ved Københavns Universitet i 1806, endnu ikke tredive år gammel, og efter flere rejser i Tyskland, England og Frankrig, samt banebrydende skrifter på flere sprog, var han allerede berømt i Europa, da han i foråret 1820 i København opdagede elektromagnetismen. Opdagelsen publicerede ham samme sommer i en kort artikel – på latin. Ørsted var verdensmand på sit felt, men som barn af romantikken spændte hans lærdom vidt. På ungdomsrejserne tog han sig også tid til både det filosofiske og æstetiske. Det mønster for rejser og oplevelser ændrede sig for andre efter ham. Omkring 1820 blev rejserne generelt mere fagdelte, og alt

Den industrikyndige O. J. Rawert tegnede meget på studierejserne. Oftest var det naturen, men hans interesse for det menneskeskabte fornægter sig ikke. Her er det en gedigen bro over strømmende vand ved Cromford Church, som han passerede på Englandsrejsen i 1818.

skulle foregå mere målrettet end tidligere. Rejsen måtte meget gerne være til nytte for samfundet.

Det var lidt i dén ånd, Ørsteds næsten jævnaldrende, fabrikinspektør O. J. Rawert kort før 1820 rejste rundt i Tyskland, Schweiz, Frankrig, Holland og England. Han var understøttet af staten og rejste for at studere industrielle anlæg. Rejserne var gode til at give aktuel viden om nye byggerier og tekniske installationer i udlandet, og det er derfor ikke så underligt, at det var *gasbelysning* og *ventilationssystemer*, Rawert studerede i Londons teatre frem for teaterstykkerne. Han prøvede og beskrev alt det nye, sejlede med dampskibe på skotske floder, studerede jernbanehængebroer og fabriksanlæg, og i Paris var det ikke det mondæne liv, men systemet for håndtering af natrenovation, der optog ham. At han så desuden så naturen, vidner hans mange hundrede tegninger fra rejserne om.

Rawert og Ørsted havde trods den intellektuelle forskel det til fælles, at de begge så udlandet som et nødvendigt lærested og en forudsætning for, at håndværk og industri kunne udvikle sig i det på mange måder teknisk tilbagestående Danmark. Lige til det sidste *ville* Rawert til alle de industriudstillinger i udlandet, han kunne komme af sted med. Der måtte tids-

svarende uddannelse til også inden for de praktiske fag, og det lå i forlængelse af både Ørsteds og Rawerts erfaringer fra udlandet, at Danmark skulle have en Polyteknisk Læreanstalt, hvorfra den nye ingeniørvidenskab kunne udbredes til gavn for samfundet. Læreanstalten blev oprettet i 1829 med H.C. Ørsted som direktør. Denne oprustning på det civile uddannelsesområde overflødiggjorde dog ikke rejserne efter viden. Måske tværtimod, på alle områder blev de i de følgende årtier i stigende grad en port til viden og erfaring fra resten af Europa.

Håndværkere og revolution

Rejserne kunne selvfølgelig give inspiration til meget andet end neutral faglighed. Socialistiske foreninger stiftet af håndværkssvende i Frankrig, Belgien og Schweiz tilbage i 1830'erne skabte frygt hos myndighederne, og da der samtidig var politisk og social uro blandt håndværkere og studenter i Tyskland, blev den frie rejsen omkring i de tre lande forbudt. Danmark fulgte trop med tilsvarende restriktioner, idet danske håndværkssvende fik forbud imod at besøge lande og steder, hvor man tillod håndværkerne at samles og stifte foreninger. Hvis det viste sig, at svendene overtrådte bestemmelserne – det kunne ses af deres vandrebøger – ville det bagefter blive besværligt for dem at få borgerskab og blive mestre. Både håndværkssvende og unge liberale i København sendte protestskrivelse til kongen, men det hjalp ikke. Man fik at føle, at der endnu var enevælde i landet.

Revolutionsspøgelset og krigstruslen lurede i Europa. Det fik i 1848 i flere tilfælde stor indflydelse på den enkeltes færden og dermed det, der traditionelt skulle læres udenlands. I København var der særlig mange tyske svende, og ved udbruddet af den slesvig-holstenske krig i 1848 måtte ca. 1.000 forlade byen. Således forsvandt en stor del af Københavns bagersvende. På tilsvarende måde var der danske svende, som over hals og hoved måtte vende hjem. Som eksempel kan nævnes tapetserer L. Larsen, København. Han beskrev senere i en ansøgning om rejsestøtte, hvordan han som ung svend i 1840, forældreløs og uden nogen hjælp rejste til Tyskland, hvor det lykkedes at få arbejde på store fabrikker i Berlin og blive optaget i tapetsererlavet. Men p.g.a. krigen, måtte han hjem til København netop da det fagligt var allermest spændende ude. Fra den unge urmager Kyhl, København, lød historien sådan: »I året 1846 påbegyndte jeg en udlandsrejse og har i London og Paris i nogle af de største ur- og kronometeretablissementer uddannet mig i dette fag, men måtte formedelst revolutionen 1848 forlade sidstnævnte sted og gennem Belgien og Tyskland rejse tilbage«.

Den bratte afbrydelse af uddannelsesrejsen betog dog ingen af de to lysten til at lære nyt i faget, også i udlandet. De blev begge yderst professionelle. Således var urmageren på forhånd særdeles velorienteret om den tekniske udvikling i udlandet, da han i 1851 ville til verdensudstilling i London. Som eksempel på det, han ville studere, nævnte han »urkonstruk-

tioner og lignende mekaniske indretninger, som i den nyere tid hyppig finde anvendelse på fysikkens gebet, såsom elektricitets anvendelse til ure, der muligen vil komme til at få større indflydelse på vort fag, så som også indretninger ved de forskellige systemer af elektriske telegrafer«. Hans engagement og fremsyn må have overbevist, for han var blandt de godt 30 »industridrivende«, som kom til verdensudstilling i London 1851 med fondspenge på lommen. Finmekanik under alle former var dengang et fagområde, Danmarks klarede sig godt i, og ved senere udstillinger i udlandet var der altid dansk interesse for den branche.

Crystal Palace blev opført til verdensudstillingen i London 1851. Den imponerende bygning var en opvisning i støbejernets og glassets muligheder, og den blev grundigt studeret af danske fagfolk.

Udstillinger som vidensbank

Nationale og regionale industriudstillinger blev afholdt regelmæssigt gennem hele 1800-tallet, og de virkede som centre for ny teknik, før de egentlige verdensudstillinger kom til og i vidt omfang overtog den rolle. Gennem de fagfæller, man mødte ved udstillingerne, kunne der ofte skaffes adgang til efterfølgende fabriksbesøg eller måske arbejde for en tid. Det havde i 1840'erne og 1850'erne særlig stor betydning, fordi der endnu ikke var ret mange foreninger for skandinaver i udlandet og heller ikke, som senere, blade for rejsende håndværkere til formidling af kontakter. Og kontakter i det fremmede var nødvendige for almindelige håndværkere. Hvis man havde en vis social status, var det noget lettere at være udstillingsrejsende i 1850'erne. Så kendte man måske i forvejen den stedlige gesandt eller konsul fra det hjemlige forretnings- og selskabsliv, og sproget var heller ikke det problem, som det kunne være for håndværkerne, når de kom uden for de tysktalende områder.

Hvilke fagfolk fra Danmark brugte da de første verdensudstillinger som udstillere eller besøgende? En stor del af de danske udstillerne i London 1851 kom fra den forholdsvis nye gruppe af opfindere og fabrikanter, i flere tilfælde folk som havde nydt godt af H.C. Ørsteds forelæsninger. Ved 1851-udstillingen kan nævnes opfinderen Søren Hjorth, der under et ophold i England i 1849 havde fået patent på en »elektromagnestisk maskine«, som han på verdensudstillingen fik medalje for. En anden opfinder, typografen Chr. Sørensen, introducerede her den »sætte- og sortermaskine«, som han senere fik guldmedalje for. Begge opfindere var desværre så tidligt på færde, at deres opfindelser ikke fik den store gennemslagskraft, der var forventet. Tiden var endnu ikke moden til dem. I London studerede danskerne som alle andre konstruktionen af det imponerende Crystal Palace, men derudover det sidste nye i dampmaskiner, ja maskiner af alle slags. Det gav en håndfuld danske fagfolk lejlighed til at notere, aftegne, aflure og bestille, f.eks. landbrugsmaskiner, til senere levering.

Til London med »Hekla«

Udlandsrejser for fagfolk var i begyndelsen individuelle, men det blev der ændret på fra 1860'erne. Endnu en udstilling i udlandet og udenrigspolitisk ustabilitet blev anledning til at prøve noget nyt.

Danmark var i 1862 i en udenrigspolitisk knibe. De uløste sproglige og forfatningsmæssige konflikter omkring hertugdømmerne Slesvig og Holsten gav højspænding i forhold til Preussen, og den danske nationalliberale regering var særdeles interesseret i at finde beskyttere i udlandet. Blikket blev rettet mod England, som netop det år forsøgte at gentage udstillingssuccesen fra 1851. *Det* lykkedes kun delvist, men til gengæld formåede den danske indenrigsminister Orla Lehmann og en håndfuld fagfolk at få sendt flere hundrede håndværkere, industriarbejdere og andre faguddannede på offentlig betalt studietur til udstillingen. Det var aldrig set før, og det skyldtes alene politiske hensyn. Ud over udenrigspolitiske var der indenrigspolitiske grunde til det usædvanlige fremstød. En liberale næringslov, som

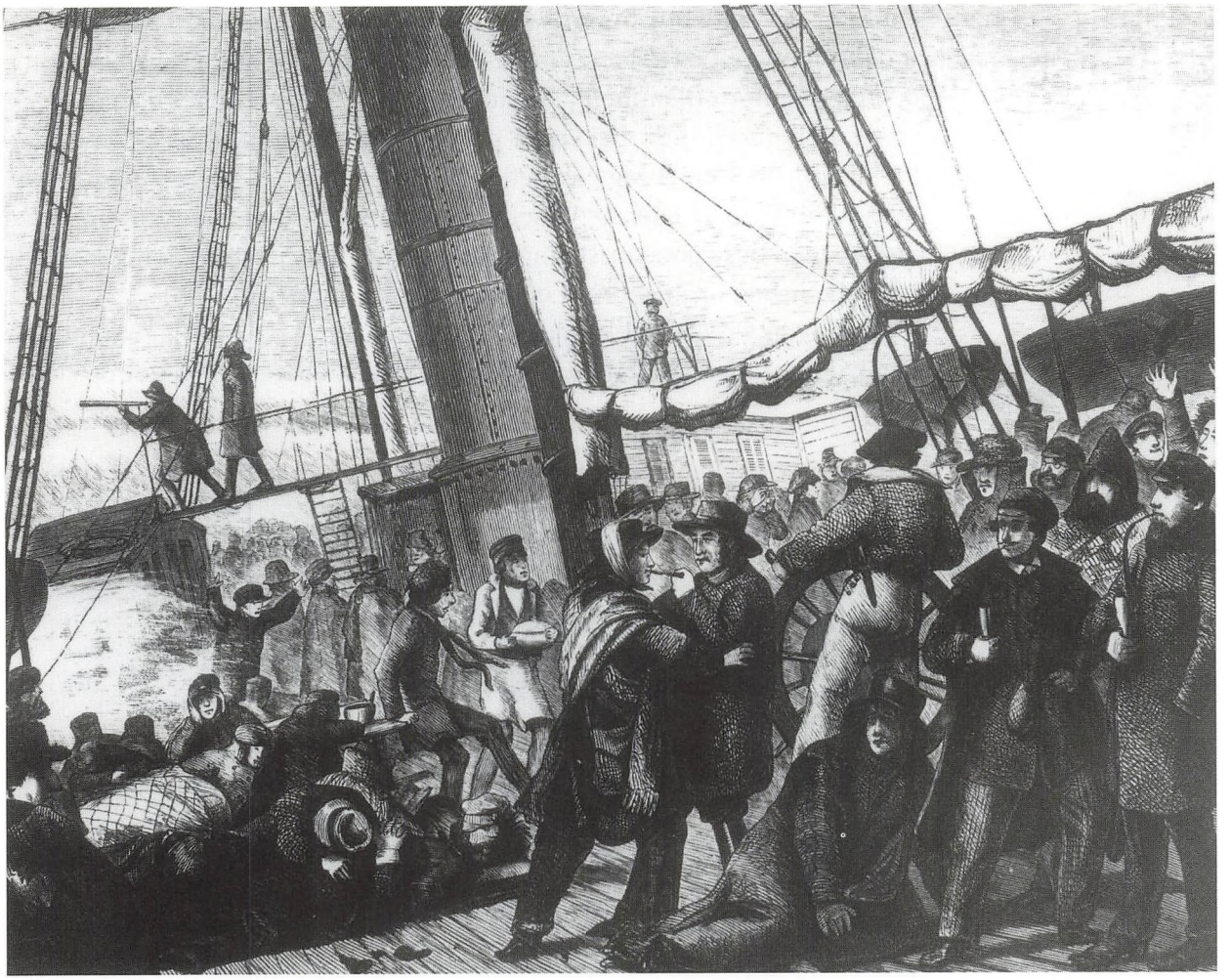

Kunstnerne Otto Bache og Vilhelm Rosenstand var med, da krigsskibet »Hekla« i sommeren 1862 sejlede flere hundrede håndværkere, arbejdere m.fl. til London for statens regning. Deres tegninger med indtryk fra livet om bord – der bød på både storm og fornøjelser – blev bragt i Illustreret Tidende, *der dækkede hele turen.*

ophævede det gamle lavsvæsen i Danmark, trådte netop i kraft i 1862, og det passede regeringen godt, at flest muligt med egne øjne fik set, hvad det industrielle og liberale England formåede. Samtidig var der fra polyteknikerside stor lyst til at slå dørene mere op til udlandet. Indenrigsministeriets tekniske konsulent, C.G. Hummel, der også var professor ved Polyteknisk Læreanstalt, blev turleder sammen med politikeren C.V. Rimestad, der var formand for den nationalt-patriarkalske »Arbejderforeningen af 1860« og meget opsat på at få medlemmerne med på den usædvanlige tur.

Store anstrengelser blev udfoldet for at få rejsen virkeliggjort. Der var endnu ikke fast dampskibsforbindelse mellem England og Danmark, så turen til London skulle foregå med krigsskibet »Hekla«, som efter massivt pres fra indenrigsministeren blev omdannet til civilt passagerskib i sommeren 1862. Da det blev kendt, hvordan der kunne arrangeres fra statens side, ville mestrene i Håndværkerforeningen i København også af sted, og det lykkedes dem at chartre skibet til en Londontur mere, men denne gang uden stipendier til deltagerne.

Den regeringsfinansierede rejse hørte man mest til den sommer. Der

viste sig overvældende interesse for arrangementet, der for de fleste betød, at de fik alt betalt på hele rejsen. Ja, for nogle blev der endda skaffet midler, så koner og børn hjemme ikke skulle lide tab, mens familieforsøgeren var borte. Hele turen blev dækket af pressen, og ikke mindst af det nye *Illustreret Tidende*, der bragte billeder af livet om bord, udført af to unge kunstnere, Otto Bache og Vilhelm Rosenstand. Turen bød på storm og søsyge, men også gode forsyninger af mad og drikke, og for at ingen skulle kede sig, havde arrangørerne endog hyret en gøglertrup.

»Hekla« fik en central kajplads i London, og det danske flag kunne ses. Så gik det løs med guidede ture på verdensudstillingen, til kirker og slotte,

Den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 blev besøgt af mere end en million mennesker, og der blev også udstillet varer og kunst fra flere europæiske lande. En af attraktionerne var den farvestrålende udstillingsbygning af træ, tegnet af arkitekten Martin Nyrop. På den tyskprogede udstillingsplakat er både den og jernbanelinierne nordpå tydeligt markeret.

og ikke mindst vigtigt, til værksteder og fabrikker langs Themsen. Gennem den danske gesandt og det danske handelshus Hambro fik turens »hovedsponsor«, indenrigsminister Orla Lehmann, også sikret, at alle på turen blev inviteret til fin middag i Crystal Palace, der efter 1851-udstillingen var blevet flyttet lidt mod syd. Ifølge den hjemlige presse var der ingen ende på rejsens succes, og der blev forståeligt nok råbt hurra for den gavmilde minister, da skibet et par uger senere igen nærmede sig fædrelandet.

Ingen af »Hekla«'s Londonture i 1862 fik målelig politisk betydning, men af senere rejseansøgninger fra deltagere forstår man, at det havde været en stor oplevelse at være med. Londonturene dannede skole for »arbejderture« til udstillinger i udlandet, men ved efterfølgende udstillinger var det ikke regeringen, men private foreninger, som tog initiativ. Til verdensudstillingen i Paris 1867 havde den danske regering ingen politisk grund til at sende en samlet flok af sted, men af faglige grunde støttede staten endnu en grupperejse; det var blevet et populært tilbud for de mindre rejsevante. De, der i 1867 tog til Paris med den tur, Arbejderforeningen af 1860 arrangerede, blev indkvarteret i barakker, som den franske stat stillede til rådighed. Det var just de store udstillingers mål, at også »masserne« kom og så på. Da Wien var verdensudstillingsvært i 1873, kom danske fagfolk igen i flok, bl.a. i Arbejderforeningens regi og med støtte fra staten og private fonde, men det blev nu mere og mere almindeligt, at den enkelte søgte stipendium til udstilling eller andre faglige udlandsbesøg.

»... at anstille sammenligning af alt på et sted«

Jo bedre uddannelse, desto mere målrettet og selvstændigt blev rejselivet. Beretninger fra rejserne findes i 1870'erne kun meget spredt, men af ansøgningerne man kan se, at flere blev gode til at motivere formålet og skaffe sig de fornødne anbefalinger. En 23 årig violinbyggersvend fra København fik med anbefaling af bl.a. den danske komponist N.W. Gade maximumstøtte fra staten til en wienertur. Han havde hørt, at der ville blive udstillet »en mængde ægte italienske violiner m.m. foruden arbejder af nutidens dygtigste mestre samt fabriksarbejder, hvilke værdifulde genstande man ikke ville få at se uden mange kostbare rejser, og da ikke nyde den store fordel som her tilbyder sig, at anstille sammenligning af alt på et sted«.

Det Reiersenske Fond spillede i disse år en vigtig rolle, når det gjaldt de faglige udlandsrejser. Til rejse til wienerudstillingen 1873 søgte 80 fagfolk fra hele Danmark, men kun 12 fik rejsepenge. Blandt ansøgerne var meget berejste og professionelle folk. F.eks. nævnte snedkermester C.R. Langballe med stolthed, at han udførte hofstolemager C.B. Hansens »bekendte store egetræs gotiske bogskab«, der med succes var udstillet på verdensudstillingen i Paris 1855. Snedkeren var dengang dernede for et stipendium, og hvad han så, gav mod på at gå i gang med »løsningen af større arbejder i snedkerhåndværket«. De større arbejder var intet mindre end 10 års slid med at genskabe kong Christian 4.s bedekammer på Frederiksborg Slot i Hillerød efter slottets brand i 1859.

Tivolidirektøren Bernhard Olsen blev på verdensudstillingen i Paris 1878 inspireret af opstillingerne af folkekultur i den svenske afdeling, som var Artur Hazelius' værk. Ved kunst- og industriudstillingen i København i 1879 udstillede Bernhard Olsen »befolkede« bondeinteriører i lighed med det, han havde set i Paris. Her er det en stue fra Amager.

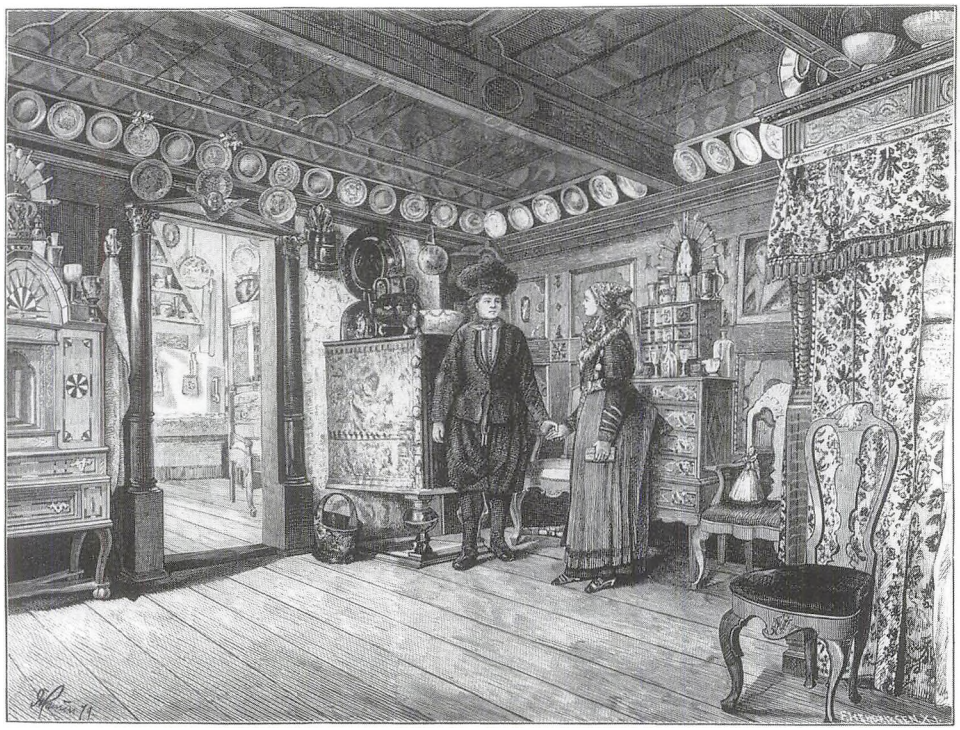

Ansøgerne i 1873 var overvejende akademikere, lærere, opfindere og »mechanici«. Det afspejler foretagsomhed inden for bogtryk og fotografi, og mange er de maskiner og opfindelser, som ansøgerne ønskede at få sat i relief ved at udstille eller blot ved at se verdensudstillingen. Eksempler på det, der optog, er maskiner til sukkerfremstilling af roer og til skotøjsfabrikation, i begge tilfælde tidligt mekaniserede områder i Danmark. En maskinmester ved Københavns vandværk fik rejsepenge i 1873, så han i Wien og andre steder kunne studere alt til faget henhørende, herunder »bade- og vaskeanstalter, dampkedler og ildsteder med røgfortærende indretninger samt om tørvens anvendelse og tilberedelse i stedet for kul«. Der var brug for det hele i København.

Opfinderen af skrivekuglen, pastor R. Malling Hansen, lærer ved Det kgl. Døvstummeinstitut, havde tidligere fået rejsepenge. Det fik han ikke denne gang, men til Wien kom han alligevel, og hans opfindelse blev som talrige andre danske arbejder belønnet med en af de medaljer, der blev uddelt med rund hånd efter udstillingerne.

København på Europakortet

De tekniske fagområder spillede i 1870'erne og mange år frem hovedrollen ved siden af kunstindustrien – terrracotta, porcelæn og alle former for dekoration – , når der blev taget på studietur til udlandet. Mekaniseringen var ved at slå igennem på håndværkets bekostning, og der kom stribevis af nye fagkongresser til fra 1870'erne. Udstillingsvirksomheden blev specialiseret og intensiveret fra årtiets slutning. Det var moderne at tale om

udstillingstræthed, også i Danmark, men ikke desto mindre begyndte København da for alvor at arrangere udstillinger, der skulle trække både almindelige turister og fagfolk til.

I 1872 løb den første nordiske udstilling i København af stabelen, arrangeret af Industriforeningen, og i 1888 holdtes i København en større nor-

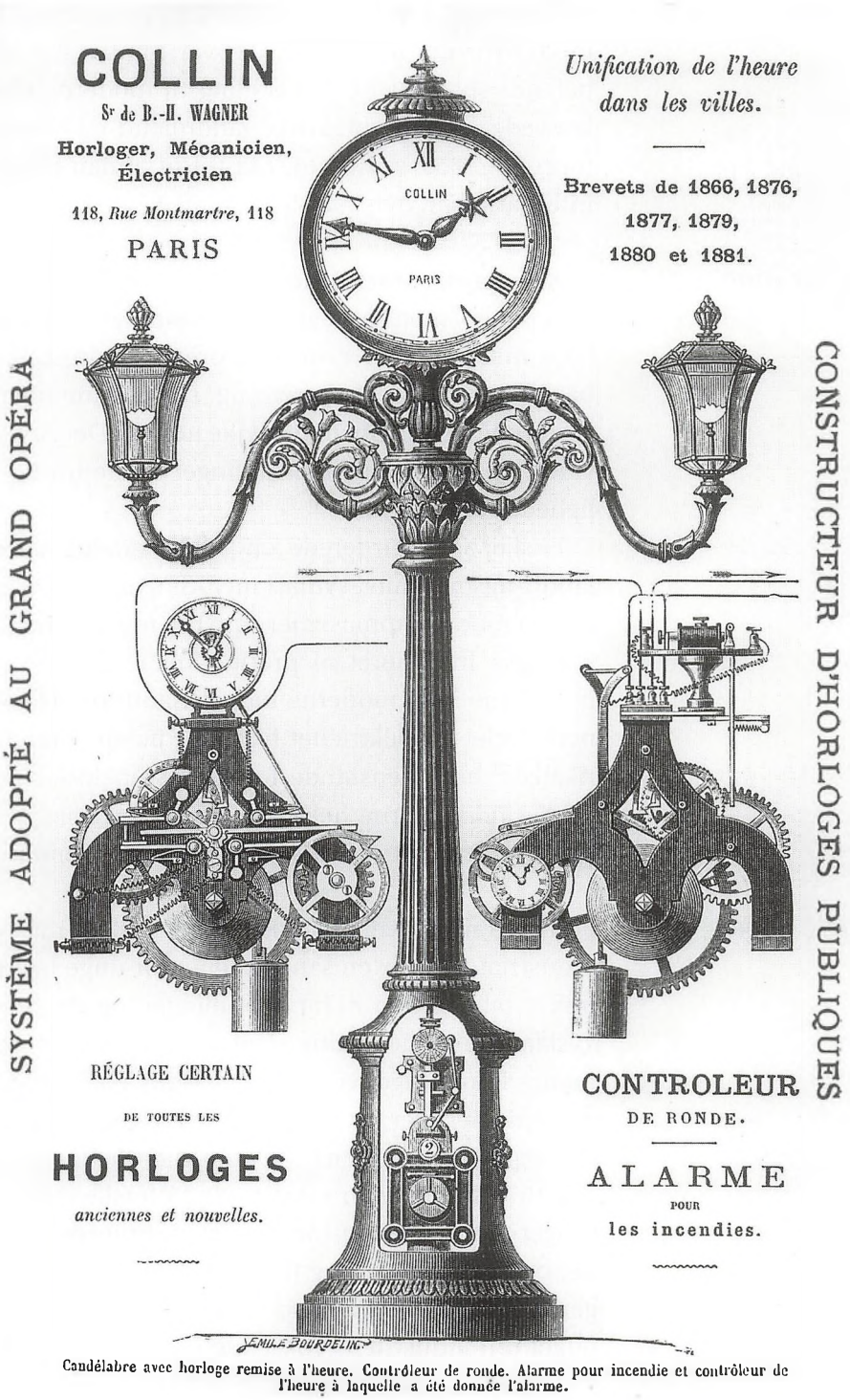

Candélabre avec horloge remise à l'heure, Contrôleur de ronde, Alarme pour incendie et contrôleur de l'heure à laquelle a été donnée l'alarme.

I Paris var firmaet Collin et af de førende indenfor hydrauliske og elektriske ure, og produkterne, som kunne ses på en stor elektricitetsudstilling i Paris 1881, vakte flere danske fagfolks interesse.

disk industri-, landbrugs- og kunstudstilling. København var i den henseende kommet på om ikke verdenskortet, så dog europakortet.

Transport, telegraf, bogtryk, ja alt til kommunikation hørende pegede i retning af, at nye udlandskontakter lønnede sig. Det moderne gennembrud, litterært og kunstnerisk, påvirkede andre fag, så lysten til at vende blikket ud i almindelighed var langt større end i årene lige efter nederlaget til Preussen i 1864. Det var ikke kun industrien, der havde brug for at være med, hvor det nye vistes, det var mindst lige så meget landbruget, som befandt sig midt i en omstilling til moderne kvægavl og mejeribrug. Det krævede, at både praktiske landmænd og eksperter fra Landbohøjskolen (oprettet 1858) rejste ud. Fra tid til anden rejste avlsdyrene med – til de internationale dyrskuer.

Friske øjne

I 1876 var der verdensudstilling i Philadelphia i USA. Langt væk og dyrt i rejsepenge, men for fagfolk en drømmetur. En snes veluddannede mænd, flere militære eller civilingeniører fik rejsestipendier med forpligtelse til bagefter at skrive en beretning, som kunne offentliggøres i en bog, Industriforeningen i København ville udgive. Det stod i det hele taget klart, at ny viden og erfaringer fra udstillinger skulle hurtigt ud til den faglige offentlighed.

Friske øjne vurderede en række amerikanske industriprodukter med landbrugsmaskiner, symaskiner (Singer), pengeskabe, pumper, turbiner og avancerede dampmaskiner som det mest bemærkelsesværdige. Danskerne var også imponeret af produktionen af *lommeure*, der var blevet hver mands eje i det moderne industrisamfund. Udviklingen inden for jernbanemateriel og elektricitet fik tillige positiv omtale, hvorimod mange amerikanske brugsgenstande forekom smagløse. Som det hed, sandsynligvis fordi amerikanerne helst ville have maskiner til at gøre arbejdet. Det var underforstået, at sådan stod det ikke til hjemme i Danmark – *endnu!*

Paris – igen

Paris indbød til verdensudstillinger i 1878, 1889 og 1900. Her var de store industriafdelinger en sand magnet for unge fagfolk. England havde på det punkt tabt terræn m.h.t. udstillinger, og de store regionale udstillinger i Tyskland blev der aldrig slået meget på tromme for i Danmark, selv om mange beretninger viser, at danskerne ikke rejste forbi, hvis de alligevel var på de kanter. Der var længe følelsesmæssige blokeringer efter tabet i 1864, og de påvirkede videns- og kulturudveksling i negativ retning.

I 1878 finder man mindst 30-35 forskellige fag repræsenteret i ansøgningerne til Indenrigsministeriet, som fordelte statsmidlerne til fagrejserne, og der blev flere og flere akademikere og veluddannede blandt ansøgerne. Flere end tidligere kaldte sig fabrikanter, et lille træk, som siger noget om industriens voksende betydning, ikke mindst i København.

Teknikerne fik på udstillingsrejser følge af »kulturforskere«. Allerede ved verdensudstillingen i Paris 1867 blev dansk arkæologi og historie markant

Titel og forsideillustration på bladet for berejste håndværkere og skandinaviske foreninger i udlandet sammenfattede hele drømmen om det frie liv for håndværkeren på valsen. Bladet, der udkom 1889-93, indeholdt nyttige oplysninger om arbejdsmuligheder og adresser i udlandet, men af og til også debat om ensomhed og sociale forhold på rejsen.

udstillet og formidlet mundtligt og skriftligt af Oldnordisk Museums leder, den internationalt kendte arkæolog J.J.A. Worsaae og ægyptologen Valdemar Schmidt, som både under udstillingen i 1867 og 1878 var en engageret hjælper. De og mange andre professionelle blev på den måde trukket ind i det europæiske »kongresliv«, som også Danmark stillede op til. F.eks. var der en vigtig arkæologisk kongres i København i 1869.

For dansk museumsvæsen blev Tivolidirektør Bernhard Olsens besøg i de historiske dele af udstillingen i Paris 1878 afgørende. Her så han, hvad den svenske udstillingsarrangør Artur Hazelius formåede på folkelivsområdet, og det gav direkte inspiration til en stor udstilling for kunstindustri- og folkekultur i København året efter. Det blev begyndelsen til Dansk Folkemuseum, som senere blev integreret i Nationalmuseet.

Paris og »lysmaskinen«

Selv om Paris igennem 1800-tallet overvejende stod som kunstens og modens by, var det tillige dér den nyeste, og som man dengang sagde, største »snilde« kunne opleves, det var her man forstod at præsentere også det, andre havde opfundet. Den teknikbegejstrede digter H.C. Andersen faldt totalt for alt det, der kunne læres på verdensudstillingen i 1867, som han i eventyret *Dryaden* har kaldt »kunstens og industriens pragtblomst«. Til det forunderlige for ham og mange andre hørte de modeller af fyrtårne med

Den københavnske pigeskolelærerinde Henriette Søkjer fik i 1889 stipendium til en rejse til Paris for at få undervisning i tegning og dekoration i franske skoler. På verdensudstillingen fik hun ideen til udgivelse af tegneøvelser til brug for undervisningen i Danmark.

elektrisk lys, som var placeret midt i grotter, søer og pavilloner på Marsmarken, hvor udstillingen var. Elektrisk lys var kulbuelamper, som passede godt til oplysning af byrummet og dermed også af udstillingsarealerne. Men bortset fra teatre og andre store rum duede det ikke indendørs, dertil var det *for* skarpt, og det var først med indførelsen af glødelampen efter 1880 i Edisons udgave, at der virkelig kom skred i elektrificeringen. De slog hurtigt igennem i Europa, bl.a. fordi viden om den nye version af elektrisk

lys allerede i 1881 blev præsenteret i Paris på en velbesøgt særudstilling. Her kunne de nye jævnstrømssystemer, der var nødvendige for glødelamperne, studeres.

I København fik gaslysene konkurrence, da det elektrisk lys oplyste Tivoli ved udstillingen i 1888, men da var det nye angående byoplysning forlængst kendt fra faglitteratur og rejser. I 1882 udkom på dansk en lille illustreret bog om fordele og ulemper ved gas og elektrisk lys. Målgruppen var »fabrikanter, industridrivende og større handlende, som kunne tænke sig at indføre elektrisk belysning i deres lokaler«, og stoffet til bogen var netop indsamlet på elektricitetsudstillingen i Paris. Forfatteren var kaptajn V. Edsberg, der som sagkyndig var blevet sendt på studietur, fordi man til Københavns Søbefæstning overvejede at indkøbe en »lysmaskine« i Paris. Bogen var et supplement til den udførlige tjenesterapport med interessante bilag i form af kataloger og tegninger, som bl.a. viste, hvordan store byggepladser kunne oplyses, så der kunne arbejdes i mørke. Der var også materiale om nye by-ure, der altid ville være præcise og gå ens.

Den slags var lige noget for tårnursfabrikant Bertram Larsen, København, der også var i Paris under elektricitetsudstillingen. Han så den flere gange og kom ved hjælp af en stedkendt norsk urmager og det danske

Premierløjtnant Nieüvenhuis så på »automobilkøretøjer« ved verdensudstillingen i Paris 1900, fordi hæren havde planer om indkøb af det nye transportmiddel. På Marsmarken var der hundredvis af biler, men det var mest luksuskøretøjer, som ikke kunne bruges til militært formål. Denne bil, som han efterfølgende fik skaffet fotografi og beskrivelse af, mente han dog ville være velegnet til kanontransport.

konsulat rundt i Paris til de mest avancerede ur-etablissementer og fik adgang til at se de pneumatiske (hydrauliske) ure, »hvilket interesserede mig meget, da der jo kan være mulighed for at dette system kunne komme til anvendelse ved de projekterede ure på gader og pladser i København, da det er sikkert, omend dyrt anlæg«. Tid var blevet noget, man måtte forholde sig meget seriøst til i enhver moderne storby.

Anbefaling til Europa

Trods en ny bevidsthed om tid, var det fortsat muligt at *arbejde* sig igennem Europa i 1880'erne og 1890'erne, og skal man tro bladet *Trækfuglen*, organ for berejste håndværkere, drejede det sig om ca. 900 håndværkere fra midten af firserne til bladet og foreningen bag det lukkede i 1893. Udgiveren, barnevognsfabrikant Frederik Nielsen, København, gjorde et nummer ud af at bringe oplysninger om beskæftigelse inden for forskellige fag samt hvor svendene kunne henvende sig, når de kom til en større by. I hvert nummer var der tillige glade vandresange og reklame for en rejsevejledning, Nielsen selv havde skrevet. Der var også meddelelser om de udstillinger, der holdtes i udlandet. Man kan se af rejseberetningerne, at det har været relevant information. De, der søgte rejseunderstøttelse, angav tit en udstilling som anledning og føjede dernæst de virksomhedsbesøg på, de kunne overkomme.

En typograf og en bogtrykker fra København rejste i 1888 til Bruxelles for at se en industriudstilling, men da udstillingen havde fået dårlige anmeldelser, planlagde de som en mulighed også at besøge Stuttgart, München og Berlin. Denne udvidelse blev realiseret, for udstillingen i Bruxelles var der ganske rigtigt ikke meget ved, hvorimod de med fornøjelse så en industriudstilling i München. De var effektive typer, der nåede det hele trods dårligt vejr og de langsomme tog, de måtte bruge, når der ikke var 3. klasse på de hurtige, de hellere ville med. På en måned overkom de ikke mindre end 21 trykkerier spredt i hele Tyskland. Det hører med i billedet, at de tillige besøgte alle de biblioteker, museer og farvefabrikker, de kom i nærheden af, og at de noterede på livet løs, hvilket dog ikke altid var lige velset.

De henvendte sig i de større byer straks til typografernes organisationer og fik på den måde relevante oplysninger om fagskoler og værksteder. Fra den nystiftede »Forening for Boghåndværk« medbragte de anbefaling, og den åbnede døre. I det hele taget var det meget vigtigt på rejse i datidens Europa at medbringe anbefalinger eller opsøge de rigtige. Kom man f.eks. til Wien, gjorde man klogt i at kontakte den ældre og meget venlige danske arkitekt Theophilus Hansen, som var kendt og kunne skaffe adgang.

Et spørgsmål om stil

Danmark deltog af politiske grunde ikke officielt i udstillingen i 1889, men dog strømmede danskerne til. Der blev arrangeret hele 5 fagopdelte grupperejser til udstillingen ved siden af alle de private og individuelle. Det var næsten som i de nationale dage i 1862 med »Hekla«, men denne gang var arrangøreren den i 1882 stiftede Rejsestipendieforening, hvis støtter kom

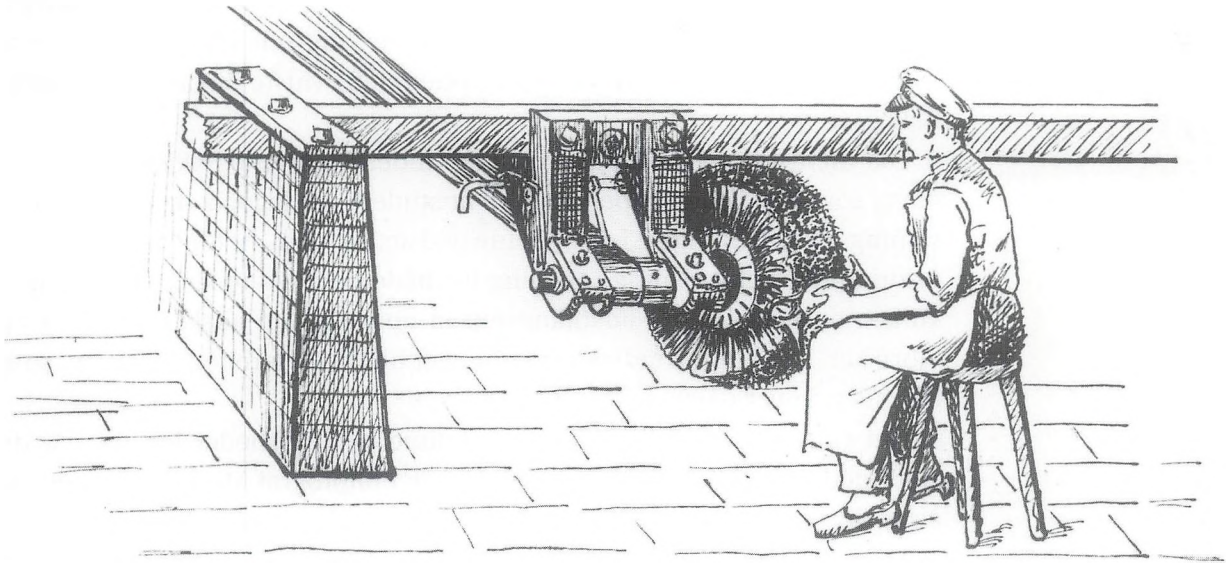

Galvanisør og lakerer Peter C. Schou fra København opholdt sig i 1887 i en stor galvaniseringsanstalt i Berlin, hvor man udførte det mest avancerede i tiden inden for forsiring af metal. En god håndværker kunne tegne. I rapporten til Det Reiersenske Fond, som havde betalt studieturen, viste Schou arbejdet ved en poleringsmaskine.

fra de store virksomheder i København. En af dem var brygger Carl Jacobsen, som var gavmild med øl og fester til de mange turdeltagere. Hvad de ellers fik ud af rejsen er ikke kortlagt, men journalisten Henrik Cavling huskede, at det for mange var en ren lystrejse, hvor der blev brugt mere tid på at spille kort end at se på udstilling og industri.

Sådan var det ikke for oberst Johan Linnemann, som Krigsministeriet i 1889 sendte til verdensudstilling i Paris. For ham gjaldt det om at få så mange »forretningshemmeligheder« som muligt, og det krævede energi. Han måtte dog erkende, at der var oplysninger, det var umuligt at liste ud, selv om man blev vist rundt »på niveau« af franske kolleger. F.eks. ville han gerne have mere besked om det røgfri krudt, som blev fremstillet af edsvorne arbejdere, men han fandt kun ud af, at man begyndte med almindeligt bomuldskrudt, som derefter blev gjort plastisk ved et eller andet opløsningsmiddel. Det hele kom an på produktionen, sagde hans rundvisere, og han var lige langt.

Obersten så på meget andet end krudt, og han var en glimrende iagttager af stort og småt, både på udstillingen og hvor han ellers kom frem. Han registrerede også de almindelige franskmænd, som flokkedes om det udstillede krigsmateriel, »og af hvis ofte naive udbrud man fik det indtryk, at folkets brede lag med tillid se kommende krigsbegivenheder i møde«. Stort set alle, der så udstillingen i 1889, leverede beskrivelser af Eiffels 300 meter høje tårn, der blev bygget som udstillingens og – skulle tiden vise – byens blivende vartegn. Men i tjenesterapporten gjorde Linnemann ganske raffineret mere ud af den by og udstilling, han så ned på *fra* tårnet. Der var »de smukke arkitektoniske linier, den rolige afdæmpede farvetone, som virkede så velgørende på beskueren, og den fuldendte smag, som åbenbarede sig såvel i det hele som i alle enkeltheder«. Som militær fagmand anskuelig-

gjorde han dimensionerne i maskinhallen ved at bede læseren forestille sig, at en hær på 30.000 mand kunne slå lejr derinde eller tre rytterregimenter kunne holde manøvre på samme tid. Så vidste de besked i København.

Det med stil interesserede også lærerinden Henriette Søkjer fra København, som havde fået stipendium til at studere pædagogik og tegneundervisning på udstillingen i 1889. Hun vidste, at man netop da i Frankrig prioriterede undervisning i tegning for både børn og unge for at fremme kunstindustrien, og på udstillingsrejsen opsøgte hun adskillige skoler og fabrikker. Det blev grundlag for en meget benyttet lærebog i tegning, som hun fik udgivet i 1890.

Det var tydeligt, at fagfolk lettere kunne se muligheder for sig, når de stod med de nye materialer i hånden. Kgl. hoffotograf Mary Steen, der var en af tidens førende portrætfotografer, fandt ved samme tid ny inspiration ved en rundtur til de fotografiske atelierer i Hamborg, Berlin, Dresden og Wien samt en udstilling i Bremen med kolorerede fotografier på opalplader som det sidste nye. På rejsen blev hun optaget af fotografi på platinpapir, som hun købte ind af for at eksperimentere hjemme. Hun havde succes både med eksperimenterne og med at lære af den billedkunst, hun så i udlandet. Ved verdensudstillingen i Chicago 1893 fik hun medalje for sine arbejder.

Det tyvende århundredes susen

Den danske forfatter Johannes V. Jensen kunne lide maskiner og fart. Han dyrkede fremskridtet og skrev om det i essayet: *Den Gotiske Renaissance,* (1901), der bl.a. beskriver indtrykkene fra verdensudstillingen i Paris 1900:

> Denne Udstilling bevæger Sindet som vild Musik, en Harmoni, alle Folkeslags Enighed trods alt
> Det tyvende Aarhundrede suser over Hovedet. Jeg bekender mig til Virkeligheden, jeg bekender

Så poetisk kunne ikke alle udstillingsrejsende skrive, men eksempelvis havde artilleriets udsendte i Paris år 1900, premierløjtnant C.J.N. Nieüvenhuis blik for en masse fine detaljer, også ud over våben og materiel til hæren. Han fortalte, at han gennem Dansk Turistforening fik et værelse hos en enkefrue, der var en mester til at kontakte de rigtige personer for ham, og det lå centralt for både den nye metro og det rullende fortov, der var en af hovedattraktionerne ved udstillingen. Johannes V. Jensen skrev et helt kapitel om, hvor mærkelige folk så ud, når de stod dér og lod sig glide af sted.

Premierløjtnanten analyserede i rejserapporten de nye automobiler, han havde studeret for eventuelt indkøb til hæren, men nævnte også åbningsreceptionerne hos de store våbenfabrikanter, og de havde sans for at få varerne til at tage sig ud, må man sige: »Schneiders pavillon, der er bygget

i form af en mægtig panserkuppel, hvis linier malerisk brydes af talrige kanoner, der rage frem af kuppelens skydeskår, var i anledning af festen meget smukt dekoreret indvendig med flag og guirlander. På den ene væg var der ophængt en stor hvid skærm, hvorpå der til gæsternes underholdning projiceredes forskellige billeder, dels fotografier af fabrikkens kanontyper, dels levende billeder af livet i værkstederne«. For den danske premierløjtnant var det mest utraditionelle ved receptionen dog, at forplejningen foregik stående og bestod af bl.a. sandwiches og champagne, og at der ingen taler var. Det var nye tider, men hvis militærmanden overgav sig, var det mere afdæmpet end Johannes V. Jensen, der ikke kunne få nok af udstillingen og de mange maskiners »berusende Rytme og dansende Takt«.

Betydningen af rejser og udstillinger

H.C. Ørsted måtte prøve sit talent i Paris. Han havde om nogen stort mod og kraftig vilje, som forfatteren J. Plenge senere nævnte som en forudsætning for rejser i begyndelsen af 1800-tallet. Hundreder af kendte som ukendte erfarede efterfølgende på deres arbejds-, studie- eller udstillingsture i Europa, at de egenskaber stadig var nyttige.

Disse fagrejser blev en af måderne, hvorved den danske stat fik indhentet oplysninger til opbygning af industri og bykultur. Desuden var der de officielle studieture, som O.J. Rawert og andre foretog, og der var håndværkssvendene på valsen. Mere diskret blev også militærfolk sendt ud. I anden halvdel af 1800-tallet trak især verdensudstillinger og store specialudstillinger i London, Paris og Wien; udstillinger i de store tyske byer blev også besøgt, selv om det p.g.a. det politiske relationer ikke var noget, der blev talt så højt om.

Både private og offentlige myndigheder må have troet på, at det nyttede at rejse ud, det viser alene de mange penge, der blev brugt på at støtte de rejsende. Man regnede tillige med, at det gav mening at trække andre danske og udenlandske fagfolk til København, det viser de ganske vellykkede nordiske udstillinger, som fandt sted i byen.

Men hvad kom der mere konkret ud af alle anstrengelserne? Nogle eksempler er nævnt i denne artikel, men emnet er langt fra udtømt. Der findes givetvis mange flere konkrete sammenhænge mellem rejser og udstillinger og praktisk *udnyttelse* af ny viden. Hertil kommer det *kulturmøde*, de rejselystne fagfolk fik chance for at opleve længe før andre. Værdien heraf kan næppe måles, men måske var det vigtigere, at den danske oberst, der var udsendt til udstillingen i Paris i 1889, fik refereret, hvordan han *tolkede* nogle franske udstillingsgæsters optagethed af den nationale våbenproduktion, end at han fik noteret den præcise opskrift på røgfrit krudt!

Litteratur

Christensen, Dan Ch.: Romantikkens natursyn. H.C. Ørsted i Paris. *Guldalderhistorier*, red. af Bente Scavenius. 1994, s. 50-57.

Dybdahl, Vagn: Håndværkere og håndværkerliv 1700-1862. I *Håndværkets Kulturhistorie*, 3, 1983.

Mogensen, Margit: Hekla og verdensudstillingen 1862 *Siden Saxo* 1989/3, s. 25-32.

Mogensen, Margit: *Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900.* 1993.

Stilling, Niels Peter: Rawerts nyttige skrifter. *Erhvervshistorisk årbog* 1988, s. 40-90.

Rejsebilleder. Romantikkens tegninger. Vejle Kunstmuseum. 1993.

Rigsarkivet:

Rejseberetninger. Forsvarets Arkiver.

Indenrigsministeriets arkiv. Rejseunderstøttelsessager.

Rejseberetninger. Det Reiersenske Fond.

Protest og fornyelse

– om arbejderbevægelsen, kulturradikalismen og ungdomsoprøret

MOGENS RÜDIGER

Alting må forandres for at alt kan forblive som det er. Det er vel ofte den konklusion, man drager, når man forsøger at vurdere følgerne af den dagsaktuelle politik. Det kan der være god mening i. Dagen i dag ligner gårsdagen. Navnlig når vi stiller mere grundlæggende spørgsmål som: hvordan fungerer politikken, hvordan fungerer økonomien, hvem tager beslutningerne, hvem bliver uddannet, hvordan kan vi sænke skatterne? Osv.

Men alting forandres jo. Danskeren i slutningen af det 20.århundrede har ikke meget til fælles med danskeren, der gennemlevede slutningen af forrige århundrede.

De mennesker, der har sat sig i spidsen for denne omformning, har brugt deres tid og energi, deres liv, på at bringe samfundet et skridt nærmere det, de opfattede som et bedre samfund. De har protesteret mod de herskende forhold, de har krævet dem ændret, eller de har i praksis forsøgt at vise andre mennesker, at tingene kan forandres, blive bedre. De har været en del af inspirationens uigennemskuelige påvirkning, enten ved selv at blive begejstret eller ved at sætte skub i andre. Og nogle af dem har fået indflydelse eller er blevet magtfulde.

Kommet så langt har de fået en rolle yderligere: forsvaret for det, de har tilkæmpet, for de vundne positioner. Protesten bliver mindre entydig.

Tre eksempler kan belyse denne proces. Arbejderbevægelsen, kulturradikalismen og ungdomsoprøret stod alle i den københavnske port. De blev påvirket udefra, og de påvirkede andre indenfor og udenfor Rigets grænser. Arbejderbevægelsen har været den gennemgående kraft i Danmarks modernisering. De to andre har protesteret mod moderniseringens forløb og har fået indflydelse på den videre udvikling (som andre har protesteret imod). De tre bevægelsers udvikling fra protest til indflydelse og deres stillingtagen til national identitet og internationalisme vil være de to temaer, hvorom beskrivelsen vil dreje sig.

Arbejderbevægelsens gennembrud

Den danske arbejderbevægelses gennembrud hang uløseligt sammen med internationalismen. Og dens konsolidering hang lige så uløseligt sammen med formuleringen af en national identitet.

De to begreber internationalisme og nationalisme har præget hele arbejderbevægelsens historie. Oftest i form af en modsætning, der var vanskelig at overvinde. Ikke underligt, måske, for et af borgerskabets første og

Slaget på Fælleden gav anledning til flere satiriske kommentarer. Her går det ud over politidirektør Vilhelm Crone.

Slaget paa Nørrefælled
den 5te Maj 1872.
En meget populær hiſtoriſk Skildring, helliget
Fremtidens Diſtorieſkrivere.
Af
Crassus.
Med et Billede, foreſtillende
General Crone i ſin Ruſtning.
Pris 8 Sk.
P. Halvorſens Forlag,
Sundbyøſter 46.

vigtigste våben mod den spæde organisering af arbejdere var netop, at det var »u-dansk«. I Danmark skulle modsatrettede interesser i arbejdsprocessen ikke organiseres, men overkommes fredeligt.

Arbejderbevægelsen vandt i styrke, da det sociale spørgsmål blev forbundet med internationalismen. Den socialistiske teori og den organisatoriske kontakt til 1. Internationale, der var en sammenslutning af arbejderbevægelser i forskellige lande, lagde grunden hertil. Drivkraften var Louis Pio. Han begyndte i 1871 lige efter den blodige nedkæmpelse af Pariserkommunen at udsende Socialistiske Blade. Heri agiterede han stærkt for en selvstændig organisering af arbejderne under deres egen ledelse, og organiserede en dansk afdeling af Internationalen. Det blev grundstenen til Socialdemokratiet under navnet *Den Internationale Arbejderforening for Danmark*. Den var en kombination af faglige sektioner og et politisk parti, og sammenflettede smidigt nationale og internationale elementer.

Pio slog fast, at arbejdernes kamp måtte være international, hvis de skulle sejre – uden internationalismen, intet fremskridt. Dernæst pointerede han, at borgerskabet samarbejdede hen over landegrænserne og

brugte den nationalistiske retorik som et våben mod arbejderne og deres frigørelse.

Den danske sektion gik i gang med at organisere strejker og demonstrationer for højere løn og sociale reformer. Moderate krav, men tilstrækkelige til at udfordre arbejdsgiverne og ordensmagten. Modsætningerne kulminerede i Slaget på Fælleden 5.maj 1872, hvor de tre ledere Louis Pio, Poul Geleff og Harald Brix blev arresteret og anklaget og dømt for højforræderi. Protesten mod dårlige lønninger blev set som en udfordring af den nationale enhed og takseret derefter. For det unge og uprøvede parti var tabet af de tre ledere et hårdt slag, og det mistede stort set al indflydelse.

I det altoverskyggende nationale problem opfordrede partiet de dansksindede arbejdere i Slesvig at stemme på det tyske Socialdemokrati. Forbedringen af arbejdernes forhold var vigtigere end det nationale spørgsmål, og dernæst bekendte det tyske Socialdemokrati sig til princippet om national selvbestemmelsesret.

Socialdemokratiet blev reorganiseret i 1878, og det begyndte langsomt at gå fremad igen. De faglige og de politiske organisationer blev adskilt, hvilket både forøgede fagforeningernes handledygtighed og orienterede partiet mod det parlamentariske system.

Internationalismen blev tilsvarende grundfæstet i 1880'erne og 1890'erne, der kan betegnes som arbejderbevægelsens gennembrudsår. Den 2. Internationale blev grundlagt i 1889 for at give arbejderpartierne et forum, der kunne virke for arbejderklassens frigørelse, men også modvirke den omsiggribende nationalisme.

For det danske Socialdemokrati var det internationale samarbejde en afgørende støtte i etableringen af et selvbevidst og kampberedt parti. Man indgik i teoretiske diskussioner, og selv om det ikke satte sig spor i partiet før omkring århundredeskiftet, gav det anledning til at tage stilling til grundlæggende og langsigtede problemer. En alternativ politisk kultur var ved at blive skabt. Ligeledes kunne man hente støtte og inspiration til de mange og ofte langvarige arbejdskampe i 1880'erne og 1890'erne.

De følgende år vedblev myndigheder og arbejdsgivere at lægge hindringer i vejen for maj-dagen, og møderne blev afholdt om aftenen eller den første søndag i maj. Først i 1900 blev 1.maj en halv fridag, den første maj-dag efter at fagbevægelsen havde tilkæmpet sig retten til organisering.

Arbejdskampen reguleres

Den unge bevægelse måtte kæmpe en hård kamp i 1880'erne og 1890'erne for at få en bedre løn og arbejdsforhold, og for at arbejdsgiverne anerkendte deres ret til organisering.

Det såkaldte *Septemberforlig 1899* blev et vendepunkt. Anledningen var en lang og udmarvende styrkeprøve, hvor en række mindre snedker-strejker blev mødt med en landsomfattende lockout. Konflikten varede fra maj til september, hvor der blev indgået forlig om en arbejdsmarkedets grundlov, hvor hovedpunkterne var, at arbejdsgivernes ret til at lede og fordele

På jagt efter arbejde. Erik Henningsen: Morgen i Adressekontorets Gård 1881.

arbejdet og arbejdernes ret til organisering blev anerkendt af de to parter.

Septemberforliget og de efterfølgende institutioner, fx. Arbejdsretten fra 1910, lagde grunden til et arbejdsmarked, hvor forholdet mellem fagbevægelse og arbejdsgivere var gennemreguleret og stort set uden statslig indblanding. En kombination der om noget er kendetegnende for den danske model.

Den protest og den oppositionsrolle, fagbevægelsen oprindelig udøvede, blev lagt i mere faste rammer efter århundredeskiftet. Modsætningerne og konflikterne forløb – hvis de ikke skulle være overenskomststridige – efter aftalte retningslinier. Kritikerne af Septemberforliget og af de efterfølgende aftaler har da også peget på, at mulighederne for aktioner blev begrænset. Det blev de. Men tilhængerne kunne med lige så stor ret hævde, at fagbevægelsen havde fået et fast og formaliseret holdepunkt i organisationsretten.

Fagbevægelsen fortsatte med at kæmpe for arbejdernes interesser. Den vedblev at protestere mod urimelige arbejdsforhold og dårlige lønninger. Men protesten skulle nu forløbe i bestemte kanaler, et forhold fagbevægelsen nu var nødt til at forsvare og insistere på over for medlemmer med

mere brusende hoveder end lederne. Fagbevægelsens rolle var blevet mindre entydig: protest, men tillige forsvar for et forhandlingssystem. Den utvungne aktionisme blev trukket ud af protesten. Indflydelsen fik fastere rammer.

Socialdemokratiet og parlamentarismen

Helt så hurtigt gik det ikke for partiet. Gennembruddet kom først i kommunerne på trods af, at der også her var begrænsninger i valgretten. I 1902 fik Socialdemokratiet over halvdelen af stemmerne i Esbjerg og andre byer fulgte efter, enten det skete alene eller i alliance med radikale borgere.

Socialdemokratiet fik to medlemmer ind i Folketinget i 1884, begge valgt i København. Det gik pænt fremad – 3 mandater i 1890, 12 i 1898 – ikke mindst i betragtning af, at arbejderbevægelsen ikke havde megen indflydelse på udformningen af den politiske dagsorden.

Den politiske scene var præget af striden mellem det national-konservative Højre og det liberale Venstre. Det var grundlæggende en kamp om forfatningens og demokratiets udformning, og i denne strid var der kun plads til, at Socialdemokratiets protest måtte slutte op bag Venstre. Det var Venstre, der var storebror. Alliancen mellem de to partier var det første

Valgdagen 1892. Socialdemokratiet fik sine to første mandater på Rigsdagen i 1884.

eksempel på, at Socialdemokratiet samarbejdede med et borgerligt parti om at præge samfundsudviklingen. Det har været normalen lige siden.

Det var ikke nogen let alliance. Det var ikke svært at blive enige om valgrettens udvidelse og indførelse af parlamentarismen. Men Venstre var ikke indstillet på at støtte Socialdemokratiets krav om sociale reformer og statslig lovgivning.

Parlamentarismens indførelse i 1901, Systemskiftet, gav Socialdemokratiet nye muligheder for politisk-parlamentarisk arbejde. Alliancen mellem Venstre og Socialdemokratiet havde nået sit mål. Nu blev fronterne trukket klarere op: Venstre tegnede regeringen, Socialdemokratiet oppositionen.

Socialdemokratiet satte sig i spidsen for demokratiske krav som afskaffelse af begrænsninger i valgretten, kvinders valgret, afskaffelse af Landstinget og sænkning af valgretsalderen. Ligeledes arbejdede partiet for sociale reformer, fx. ulykkesforsikring, statstilskud til de statslige hjælpekasser og gennemførelse af en 8 timers arbejdsdag.

Muligheden for at komme i regering eller i det mindste få indflydelse på regeringsdannelsen rykkede nærmere. En kongres i 1908 understregede dog, at der ikke kunne blive tale om regeringsdeltagelse før partiet havde et flertal bag sig i Folketinget. Magten skulle ikke erobres i små bidder eller i alliance med et borgerligt parti.

I praksis var regnestykket ikke så simpelt. Socialdemokratiet kunne få gennemført nogle af sine krav, hvis det bøjede sig på andre. Der måtte prioriteres, hvis partiet skulle have indflydelse.

To sager var vigtige for Socialdemokratiet, grundlovssagen og antimilitarismen. Ønsket om at få gennemført en ændring af grundloven delte Socialdemokratiet med de Radikale, og bestræbelserne herpå medførte, at kritikken måtte dæmpes på andre områder for ikke at bringe den radikale mindretalsregering i problemer. Loyaliteten viste sig fx. ved, at partiet i 1914 for første gang stemte for finansloven, på trods af at man dermed stemte for bevillinger til militæret. Den nye grundlov, hvor kvinderne fik valgret, blev vedtaget i 1915. Socialdemokratiet havde taget en del af ansvaret, og i god overensstemmelse med den reformsøgende praksis, var partiet nu også ansvarlig for samfundets retslige grundlag, forfatningen.

Næste skridt i retning af af indflydelse og ansvar over for statsstyret blev taget under 1.verdenskrig, da Socialdemokratiets formand Th. Stauning indtrådte i regeringen som såkaldt kontrolminister.

Internationalismen krakelerer

Op mod århundredeskiftet fik socialdemokraterne en mere positiv holdning til fædrelandet, hvad enten det skyldtes den aggressive kritik fra de national-konservatives side, eller det var en konsekvens af, at den nationale identitet satte mere præg på tidsånden end blot 10 til 20 år tidligere.

Højdepunktet i internationalismen blev nået i 1910, da 2. Internationale holdt kongres i København. Et dansk forslag om afrustning blev fremlagt,

og der blev fastlagt retningslinier for et fast samarbejde mellem partierne, når det trak op til krig.

I virkelighedens verden holdt billedet ikke. Stillet over for den nationalistiske agitation, udbruddet af 1.verdenskrig og forherligelsen af krigen viste det sig at være glansfuld retorik. Socialdemokratiet fastholdt en antimilitaristisk kurs og holdt sig fri af den nationale chauvinisme, der i tiltagende grad gjorde sig gældende i 2.Internationale, ikke mindst i det tyske parti. Det danske Socialdemokrati blev heller ikke placeret i en situation, hvor der skulle tages stilling til krigsbevillinger og -kreditter, som det var tilfældet for flertallet af de store socialdemokratier. Af frygt for at miste legaliteten stemte de for fædrelandenes krigsførelse, og uanset hvor nødtvungent, de gjorde det, var det ensbetydende med, at internationalismen led et knæk. Nationalismen havde sat den socialdemokratiske internationalisme skakmat.

Arbejderbevægelsen splittes

Det var svært at organisere arbejderne i århundredets begyndelse. Det store arbejde blev lagt på lokalt plan, hvor målet var at organisere alle fag og få fat i alle nye arbejdere. For førstegenerationsarbejderne var det ingen given sag at melde sig ind i en fagforening. De havde ikke solidariteten med på flyttelæsset, når de flyttede ind til byen – i det mindste ikke den solidaritet, fagbevægelsen byggede på.

Det vejede naturligvis tungt for den enkelte, at fagforeningen var et godt middel til at få bedre løn og arbejdsforhold. Fagforeningerne tilbød derudover medlemmerne et nyt, tæt fællesskab, der blev yderligere forstærket ved dannelsen af fagklubber på de enkelte arbejdspladser. Der blev holdt

I 1899 blev Københavns Tjenestepigeforening stiftet på initiativ af Marie Christensen, der her taler ved en demonstration i 1909. Foreningen blev forløber for Husligt Arbejderforbund, der i 1992 var med til at stifte Forbundet af offentligt ansatte.

mange møder, ofte med mødepligt. Medlemmerne kunne på den måde støtte hinanden, de kunne udveksle erfaringer, men de kunne også kontrollere hinanden. Medlemmer, der arbejdede som strejkebrydere eller som løntrykkere eller som på anden måde brød de skrevne eller uskrevne love, fik en kold skulder, blev udelukket af fællesskabet. Endelig tilbød fagforeningerne en vis social sikkerhed i form af støtte under konflikter og arbejdsløshed og med hjælp til familier, der kom i sociale vanskeligheder.

Fagforeningerne tog sig ligeledes af selskabelige arrangementer og fritidsaktiviteter som sangkor og idrætsklubber, samt af at bekæmpe overdrevent drikkeri. Samlet kan man sige, at arbejderbevægelsen – fagbevægelsen plus Socialdemokratiet – etablerede mere eller mindre formelle sammenhænge, der dækkede almindelige arbejderes hele liv. Var man med i fællesskabet, var man »dækket ind« fra vugge til grav.

Det siger sig selv, at omkostningerne ved at blive udstødt fra fællesskabet kunne være katastrofale. Alligevel valgte nogle at stå udenfor. En venstreopposition i bevægelsen kritiserede løbende de valgte mål og midler. Den havde størst opbakning under og lige efter 1.verdenskrig.

Det skyldtes navnlig, at den sociale ulighed voksede voldsomt under krigen. Priserne nærmest eksploderede på en række basale livsfornødenheder. De faglige organisationer arbejdede ihærdigt for at få gennemført dyrtidsregulering. Men fagbevægelsens forhandlingslinie krævede tid, og priserne steg hurtigere end dyrtidshjælpen. Det gav oppositionen vind i sejlene. Mest opsigtsvækkende var demonstrationerne i 1918: de store møder på Grøntorvet og stormen på Børsen i februar.

Større betydning fik de mange strejker og demonstrationer, syndikalisterne satte sig i spidsen for fra 1917 til 1920. Reallønnen blev genoprettet, og den lange seje kamp for at få indført 8-timersdagen blev vundet i 1919. Selvom oppositionens indflydelse derefter klingede ud, var der opstået en permanent splittelse af arbejderbevægelsen. Socialdemokratiets og fagbevægelsens reformlinie blev udfordret af en lille opposition, der ikke ville medvirke til, at arbejderbevægelsens stigende indflydelse indebar en accept af de grundlæggende værdier og normer i det borgerlige samfund.

Socialdemokratiet overtager magten

Socialdemokratiets magtovertagelse blev bundet sammen med den nationale identitet og nationalstaten, med en tilbagetrækning fra internationalismen.

Politisk gav det sig udtryk i en nedtoning af fortidens klassemodsætninger og i en stigende forståelse for at middelklassen og den gyldne middelvej havde fremtiden for sig. Både Socialdemokratiet og de Konservative moderniserede deres ideologiske grundlag og blev til folkepartier.

Mens det for de Konservative blev en smertefuld proces, blev det til stadig fremgang for Socialdemokratiet. Måske fordi den nationale identitet blev holdt fri for chauvinistiske over- og undertoner.

Litografi af Svend Johansen. Tidsskriftet Klingen *var det første af de mange kulturradikale og socialistiske tidsskrifter, der prægede mellemkrigstiden. Programmet var et nyt formsprog, et opgør med religøse og moralske autoriteter, nye samværsformer og en internationalistisk kulturoptimisme i overensstemmelse med industrialismens tidsalder. Det skulle være moderne at leve i sin egen tid.*

Socialdemokratiet dannede regering første gang i 1924, men kun for halvandet år. Da partiet igen kom til magten i 1929 sammen med de Radikale holdt de fast i 11 år. I den periode fik regeringen gennemført en række sociale forbedringer, fx. socialreformen i 1933, som Venstre også støttede. Nok så vigtigt blev der tillige skabt en rodfæstet tillid til det parlamentariske demokrati, en legitimitet, der viste sig at være et effektivt værn mod de totalitære tendenser, som i alt for høj grad satte sit præg på mellemkrigstiden. Det liberale demokrati tilsat en social dimension var et effektivt skjold mod tidens autoritære tendenser.

Socialdemokratiet havde i løbet af et par generationer udviklet sig fra et parti, der havde protesten som kendetegn over et parti, der med stigende opbakning fik indflydelse på det politiske system til nu at være det parti, der mere end noget andet tegnede magten. Derfor kom de normer, Socialdemokratiet lagde frem for samfundets videre udvikling, og de værdier, partiet byggede på – eller i det mindste accepterede som en farbar vej – i fokus, når der blev fremsat kritik af magten. Partiet og fagbevægelsen blev nødt til at forsvare deres magt. De blev nødt til at forsvare det eksisterende samfund.

Forsvarspositionen blev, ikke underligt, dybt præget af partiets historiske alliance med først Venstre og dernæst med de Radikale. Men den blev tillige præget af arbejderbevægelsens splittelse i kølvandet på 1. verdenskrigs udbrud, 2. Internationales sammenbrud og Oktoberrevolutionen. Det var især det sidste forhold, der tegnede forsvarspositionen i mellemkrigstiden.

Kritikken fra de kulturradikale og Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) blev heftigt imødegået og ikke nødvendigvis på et særlig avanceret plan. Partiet følte sig slet og ret uangribelig fra den kant. DKP blev afvist som splittelsesmagere og havde per definition hverken ret eller ret til at udtale sig på arbejdernes vegne. Socialdemokratiet og DKP havde hinanden som hovedfjender. DKP på sin side formulerede en taktik, der placerede Socialdemokratiets ledere som fascismens venstre arm. Opgaven var derfor at splitte Socialdemokratiet.

Men da nazisterne kom til magten syd for grænsen var DKP bedre til at revidere sin taktik over for Socialdemokratiet – både hurtigt og helt uden blusel. Nazismen nødvendiggjorde et samarbejdende modstykke – hvilket iøvrigt blev DKP's andet store skridt i retning af en nationalistisk tankegang. Socialdemokratiet forblev afvisende over for samarbejdet. Demokratiet kunne ikke både kritiseres og forsvares.

Tilsvarende var holdningen overfor de kulturradikale afvisende. De blev hyppigt opfattet enten som kommunistiske medløbere – salonkommunister – eller i det mindste som intellektuelle, der var åbne for kommunistisk propaganda. Oven i havde Socialdemokratiet aldrig haft noget afklaret forhold til intellektuelle med mindre de uden forbehold anerkendte ledelsens politiske linie.

Det var korrekt, at mange kulturradikale var kommunister – eller omvendt – men Socialdemokratiet anstrengte sig ikke for at se forskellen mellem de partiløse kulturradikale og kommunistpartiet. Tvivlen kom aldrig den »mistænkte« til gavn.

Den protest og det alternativ de kulturradikale formulerede i mellemkrigstiden stod både på skuldrene af arbejderbevægelsens landvindinger, og kritiserede nogle grundlæggende træk ved den socialdemokratiske ideologi. Det var måske denne blanding, der gjorde, at de ikke kom på talefod.

Brød på bordet – eller kultur?

De kulturradikale befandt sig i en konstant polemisk situation, navnlig i forhold til reaktionære og autoritære kræfter, men også i forhold til socialdemokraterne, som de på en række punkter fandt vel småborgerlige og konservative. Deres fåtal til trods, var de i høj grad med til at sætte dagsordenen for mellemkrigstidens debat. Målet var grundlæggende på bølgelængde med arbejderbevægelsens, idet de ønskede menneskenes frigørelse, men de var uenige om vejen og om hvad der var vigtigst at arbejde for.

Deres kritik havde mange facetter. Kulturkampen blev set som en nødvendig støtte for den politiske kamp, den afspejlede samtidens problemer

og den registrerede det, der ville komme. Socialdemokratiet havde ikke en kulturpolitik, der tog højde herfor – hvis partiet da overhovedet havde en selvstændig kulturpolitik. Hovedkritikken rettede sig nemlig mod, at socialdemokraterne blot overtog borgerskabets kultur, og fx. indrettede deres to værelses lejligheder som små udgaver af borgerskabets herskabsvillaer med overlæsset ornamentik og romantik. Opgaven var i stedet at formulere en kultur- og kunstpolitik i overensstemmelse med industrialismens og byens tidsalder. Virkeligheden skulle forstås som den var, æstetik for dens egen skyld måtte afvises og erstattes af funktionen som det centrale begreb. De to værelser skulle *fungere*. Kulturen, kunsten, arkitekturen, formsproget skulle være demokratisk.

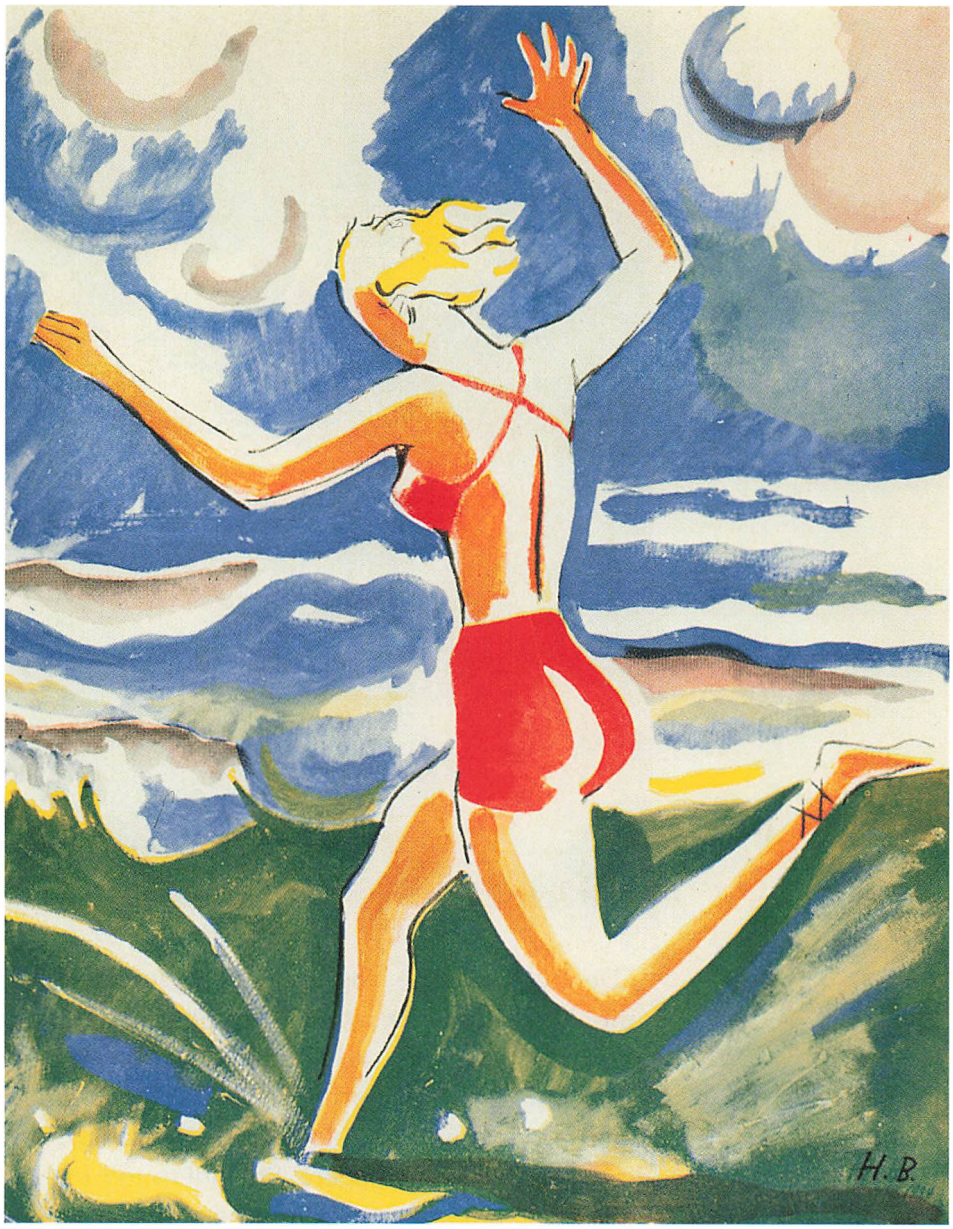

Poul Henningsen gjorde i 1932 status over kulturradikalismens indflydelse: »Det kan ha' sin interesse at se, hvad der bli'r tilbage af hele den demokratiske periode, hvad der i bedste fald vil overleve den som kulturværdier. Det blir funktionalismen, jazzen, dansen, friluftslivet og den deraf flydende elskov.« Illustrationerne er af Hans Bendix (Aandehullet 1933, nr. 3).

Fra 1933 blev kulturradikalismen i stigende grad optaget af at bekæmpe nazismen. Forside til Kulturkampen *1936 nr. 2.*

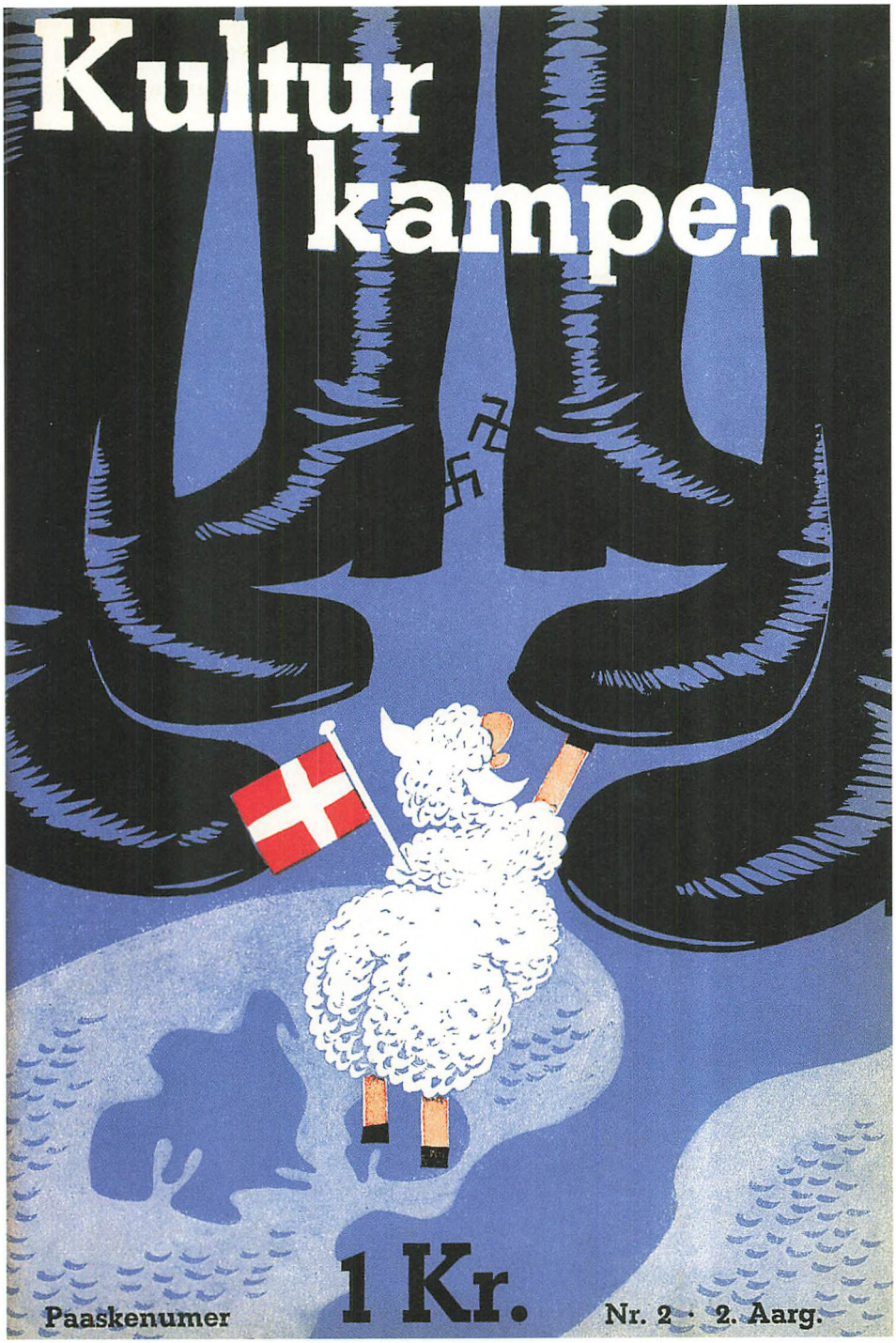

De kulturradikale slog også et slag for menneskelig frigørelse på andre områder: opdragelse, kvindens rettigheder, sexualmoralen, dansen, jazzen og friluftslivet. Kort sagt, demokratiseringen og frigørelse af hverdagen. Victorianismens indsnøring af mennesket skulle løses op. Efter nazismens magtovertagelse i 1933 blev den demokratiske kamp mod autoritære tendenser og racisme vigtigere. Frisindet mod reaktionen.

Socialdemokratiets reaktion, dets forsvar for sig selv som arbejdernes/

folkets eneste og sande repræsentanter kan illustreres med to eksempler. Da arkitekt og kritiker Poul Henningsen udsendte bogen *Hvad med kulturen* i 1933, hvor hans flirt med kommunismen kulminerede, afviste Københavns socialdemokratiske borgmester H.P. Sørensen, at kulturpolitik overhovedet var relevant at diskutere på dette tidspunkt. Arbejderne havde kultur nok, det drejede sig om at skaffe mere brød på bordet.

Det andet eksempel: da en gruppe kulturradikale i 1935 dannede Frisindet Kulturkamp, var de tre socialdemokrater Albert Olsen, Hans Bendix og Niels Lindberg blandt de ledende. Socialdemokratiets forretningsudvalg frarådede enhver deltagelse, fordi det tydede på, at foreningen også ville kritisere Socialdemokratiet. Alene foreningens eksistens var et »*Splittelsestegn og en uberettiget Kritik*« af Socialdemokratiet. Partiets holdning blev dog efterhånden mindre negativ, men partiet fik aldrig forståelse for, at den kulturelle kamp blev vægtet højere end den sociale.

De kulturradikale satte nok tydeligt præg på den kulturelle og politiske debat i mellemkrigstiden, men det lykkedes ikke for dem at ændre på den socialdemokratiske bygnings udseende, endsige renovere den. De blev klemt af besættelsen i 1940, af nationalismen under besættelsen, af forsvarsiveren efter befrielsen den 4. maj 1945 samt af den kolde krig, der umuliggjorde et tredie, humanistisk-demokratisk standpunkt. Frisindet spillede fallit p.g.a. frisindet. Victorianismen vendte tilbage.

Velfærdsstaten

Efter 1945 blev genopbygningen grebet an på en anden måde end 25 år tidligere. Nu blev etableringen af et internationalt samarbejde sat i højsædet med FN, GATT, Marshall-planen og senere EF og EFTA.

I Danmark var det ikke en udvikling, der blev mødt med ubetinget velvilje. Nok så man med sympati på mulighederne for en større eksport, men derved blev det. I stedet blev genopbygningen og den videre udvikling set som et nationalt foretagende. Nationalstaten var den ramme, hvori velfærden skulle skabes. Staten skulle styrkes for at alle kunne få det bedre. Internationalisering var først og fremmest et spørgsmål om, hvad der tjente dansk eksport bedst.

Vækst og velfærd fik vi. Danmark blev et industrisamfund, et urbaniseret samfund. Og befolkningen bakkede op bag projektet.

Ungdomsoprøret

Ikke alle var dog lige tilfredse. Nogle mente, der var problemer i systemet. Det gav nogle brudflader, hvor socialdemokrater reagerede med en lodret afvisning af kritikken og et ubetinget forsvar for det bestående.

Først pegede bevægelsen mod atomkraft på dobbelttydigheden i Socialdemokratiets og dermed Danmarks atompolitik, og det gjorde bevægelsen ved at tage den formulerede atompolitik for pålydende. Rygmarvsreaktionen var, at kommunister, radikale mfl. ikke skulle bestemme landets politik, og det var ildeset, at socialdemokrater som Bodil Koch udtrykte deres støtte til bevægelsen. Nøjagtig som ved Frisindet Kulturkamp.

Konflikterne blev alvorligere omkring ungdomsoprøret.»Oprøret« havde mange bevægelser: studenteroprør, krav om demokratisering, anti-imperialisme og kritik af Vietnam-krigen, musik, stoffer, indadvendt nyreligiøsitet osv. Det var et generationsopgør – den vrede ungdom – men de unge havde også en grund eller flere til oprøret, og de fleste havde en tro på forbedring og fremskridt. I det omfang det er meningsfuldt at sammenfatte de mange bevægelser, var der tale om en justering af velfærdssamfundet, ikke en kritik, der underminerede det.

Hvor velfærdspolitikken i 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne arbejdede henimod øget materiel velstand, så forudsatte ungdomsoprøret denne velstand. De såkaldte 68'ere var den første generation, der regnede brød på bordet for en selvfølgelighed. Nu skulle andre aspekter udvikles: uddannelsesapparatet skulle demokratiseres i overensstemmelse med, at langt flere fik en uddannelse, kvinderne skulle ligestilles i forlængelse af, at flere af dem fik lønnet arbejde, holdningen til den tredie verden skulle ændres, når forudsætninger for en tryg tilværelse var blevet bedre, osv. Det var kun venstrefløjsorganisationerne, der holdt fast i den traditionelle klasseorganisering. Andre gik sammen om enkeltsager, fx. boliger, a-kraft, miljø, Vietnam-krigen, kvinder, EF, mv.

Ungdomsoprøret i Danmark knyttede i det mindste på et punkt tråde

Den anden atommarch 1961 fra Holbæk til København. De ialt fire marcher vendte sig mod atomvåben på dansk jord, mod prøvesprængninger og ønskede forhandlinger om nedrustning i stedet for. Kampagnens løse organisering og flade struktur blev inspirationskilde for ungdomsoprøret og græsrodsbevægelser.

tilbage til kulturradikalismen, nemlig i slaget for friere samlivsformer. Her og på flere områder forsøgte de unge at opstille eller afprøve alternativer, fx. Christiania.

Modsætningen mellem de unge og det etablerede slog i mange tilfælde gnister. Kritikken af USA's krigsførelse i Vietnam fik den gamle socialdemokratiske garde til at indtage pindsvinestillingen. Kritikken var utilstedelig og mistænkelig, fordi den satte spørgsmålstegn ved Danmarks tætte forbindelse til USA og ved Socialdemokratiets forsvar for alliancen, der aldrig var blevet diskuteret offentligt, kun besluttet.

I begyndelsen af 1970'erne viste det sig imidlertid, at socialdemokraterne ikke var upåvirkede af protesterne. Nordvietnam blev anerkendt, og der blev lagt luft til de amerikanske bombardementer. Det sort-hvide venfjende billede fik en del flere grå nuancer. Kritikken af NATO's linie overfor Sovjetunionen i 1980'erne var en udløber af denne nuancering.

Tilsvarende sammenstød var der på mange andre områder. 1970'erne var konfrontationernes årti. Ungdomsoprøret satte præg på den offentlige debat, og politikere og meningmand forholdt sig til kritikken, til alternativerne, afvisende eller accepterende, men sjældent med fortielse.

Fik ungdomsoprøret nogen varig indflydelse? Hvis man sammenligner hverdagslivet i begyndelsen af 1960'erne med hverdagslivet i slutningen af

18. maj 1993 stemte et flertal af danskerne for Maastrichtaftalen, fordi den blev udvandet med en dansk særaftale. En demonstration, der var præget af »autonome« grupper, udviklede sig til en voldsom kamp med politiet. Det blev blandt andet en kamp med brosten og skarpe skud.

1970'erne kan der ikke være tvivl om, at der er sket noget. Omgangen mellem mennesker, moral, seksualmoral, opdragelsesformer, den »gode tone«, tidsånden havde taget en drejning væk fra victorianismen til en mere frisindet stil.

Der skete en demokratisering forstået som nedbrydning af hierakiske og autoritære strukturer, det gjaldt både indenfor det private erhvervsliv og i den offentlige sektor. Centralisering var ikke længere den eneste måde at løse problemer på.

Blomsterbørns børn

For den efterfølgende generation var det i endnu mindre grad et spørgsmål om at få brød på bordet end om at en personliggørelse eller demontering af velfærdsstatens institutioner. Kulturen skulle løsrives fra økonomien, æstetikken skulle frigøres fra samfundskritikken, individet fra kollektiviteten, oplevelsen fra indholdet, og de unges autonomi skulle genskabes i forhold til de velmenende 68'ere. Optimismen på egne og samfundets vegne blev mindre – der gik skår i håbet. På trods af 68-generationens erklærede tolerance stod den nu i en forsvarsposition, hvor den havde svært ved at acceptere angrebene på dens opfattelse af, at der er en sammenhæng i livet.

På et punkt er forskellen mellem 68'erne og deres børn ikke så stor. Nok udviser inter-rail generationen en stigende tilbøjelighed til at støtte det europæiske samarbejde, men der er fortsat en udbredt modstand mod EU. Den politiske kritik retter navnlig blikket mod den nationale suverænitet, danskerne skal selv bestemme over danskerne. BZ'ernes og de Autonomes kritik er blevet formuleret på den måde, de havde rendyrket i slutningen af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne: med vold. Kulminationen kom den 18.maj 1993, da et lille flertal af danskerne stemte for Maastricht-traktaten med fire undtagelser for Danmark.

Modstanden mod EF/EU har nyformuleret og skærpet nationalismen. På trods af et klart ja ved folkeafstemningen i 1972, strakte modstanderne ikke våben og accepterede, at nu var Danmark blevet medlem. Hvert skridt ind i samarbejdet er foretaget i modvind og er blevet mødt med en konstant kritik af, at samarbejdet og enhver afgivelse af national suverænitet er til ubodelig skade for det danske samfund. Understregningen af den nationale identitet er – som tilfældet normalt er – et forsvar for det bestående, en afvisning af forandring. Men internationalismen er en anden end for 100 år siden. Dengang var den klassebaseret, det var arbejdernes solidariske samarbejde over grænserne. I dag er internationalismen i højere grad et spørgsmål om at forbinde den nationale velfærdsmodel med den generelle udvikling i Europa og omegn.

Knirkende hængsler?

Kampen for fornyelse har været lang og sej. Mentalitetsmæssigt, kulturelt, politisk og økonomisk er der lysår mellem 1872 og 1996. Det har krævet målsætninger, protester, kamp, indflydelse, magt. Det har også krævet

mennesker, der var i stand til at flytte grænserne, indvinde nyt land, udvide horisonten, løse vanskelighederne på en bedre måde. Konfrontationer giver fornyelse. Men Historien viser, at fornyelsens problem er, at grænsepælene let bliver til stolper i et forsvarsværk. Det er krævende at vedligeholde fornyelsen og undgå at havne i en tilbagelænet »nu-er-det-godt-nok-holdning« eller i ren pragmatisme. Det forudsætter, at porten holdes åben – men også et nøjere blik på det, der bevæger sig ind eller ud.

Litteratur

Christiansen, Niels Finn: Socialismen og fædrelandet. Arbejderbevægelsen mellem internationalisme og national stolthed 1871-1940, i Ole Feldbæk (red.): *Dansk identitetshistorie bd. 3*, 1993.

Kristiansen, Kristof K. & Jens R. Rasmussen (red.): *Fjendebilleder og fremmedhad*, 1988.

Lundgren-Nielsen, Flemming: *På sporet af dansk identitet*, 1993.

Rasmussen, Hanne og Mogens Rüdiger: *Danmarks historie bd. 8. Tiden efter 1945*, 1990.

Thing, Morten: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle*, I-II,1993.

Forfatteroplysninger

Henrik Horstbøll, f. 1952, lic. phil. (historie) 1987. Seniorforsker ved Det kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet om dansk kulturhistorie, historiografi og det folkelige bogtryks historie i Danmark.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr. phil. (historie) 1988. Forskningschef ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet om dansk kultur- og socialhistorie og fascisme og højreradikalisme i mellemkrigstiden.

Signe Mellemgaard, f. 1964, cand. phil. (europæisk etnologi). Ph.d-studerende og undervisningsassistent ved Odense Universitet. Arbejder på et projekt med titlen: »Det naturlige« i sundhedsoplysningen 1770-1990«.

Margit Mogensen, f. 1946, cand. mag. (historie og kunsthistorie) 1974. Arkivar ved Rigsarkivet. Har bl.a. skrevet om dansk landbohistorie, landbruget i malerkunsten og verdensudstillingernes kulturhistorie.

Kay S. Nielsen, f. 1946, cand. phil. (historie) 1971. Museumsinspektør ved Tøjhusmuseet. Har bl.a. skrevet om våben og rustninger, specielt i middelalderen, og om den danske hær og dens forhold under anden verdenskrig.

Niels Kayser Nielsen, f. 1949, cand. mag. (dansk og historie). Ph.d i kropskultur. Lektor ved Institut for Idræt, Odense Universitet. Forskningsområder: idrætshistorie, kropskultur, kulturanalyse. Igangværende projekt: bl.a. lokalhistoriske idrætsstudier 1920-45.

Mogens Rüdiger, f. 1952, lic. phil. (historie) 1985. Ansat ved Handelshøjskolen i København. Har bl.a. skrevet om Danmarks nyeste historie, især forholdet til EU. Arbejder for tiden med historien om Dansk Olie og Naturgas.

Erik Skyum-Nielsen, f. 1952, mag. art. (nordisk litteratur) 1974. Forskningsbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet om dansk og anden nordisk digtning, arbejder på et projekt om verdenslitteratur på dansk.

Michael F. Wagner, f. 1956, cand. phil. (historie) 1986, adjunkt ved Historisk Institut, Århus Universitet. Har publiceret artikler om bl.a. teknologihistorie. Arbejder på en afhandling om polyteknikken i Danmark 1800-1850.

Illustrationshenvisninger

s. 11 Københavns Bymuseum.
s. 13 Det kongelige Bibliotek.
s. 16 Den kongelige Staldetat.
s. 19 Rigsarkivet.
s. 21 Tøjhusmuseet. Foto: Jan Nørgård.
s. 23 Tøjhusmuseet. Foto: Jan Nørgård.
s. 25 De danske kongers kronologiske samling på Rosenborg.
s. 27 Tøjhusmuseet. Foto: Jan Nørgård.
s. 30 Udsnit af kobberstik fra Peder Resen Hansen: Atlas Danicus 1674. Udg. ved Ib Rønne Kejlbo, 1974.
s. 35 Det kongelige Bibliotek.
s. 37 Müllers Pinakotek, Det kongelige Bibliotek.
s. 38 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 39 Luxdorphs Trykkefriheds-skrifter, Det kongelige Bibliotek.
s. 40 Luxdorphs Trykkefriheds-skrifter, Det kongelige Bibliotek.
s. 42 Müllers Pinakotek, Det kongelige Bibliotek.
s. 43 Dronningens Håndbibliotek.
s. 44 Rigsarkivet.
s. 45 Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.
s. 47 Stik af Daniel Chodowiecki, 1790. Efter Ewalds samlede Skrifter, 1915. Det kongelige Bibliotek.
s. 48 Diagram ved artiklens forfatter.
s. 49 Det kongelige Bibliotek.
s. 52 Privateje.
s. 56 Jens Juel: Løbende dreng, 1802. 180,5×126 cm. Inv. 3635. Statens Museum for Kunst. Foto: Hans Petersen.
s. 59 Registrantsager 1825, Danske Kancelli. Rigsarkivet.
s. 60 Løbeseddel for dagbladet »København«, 1897. Københavns Bymuseum.
s. 61 Tidsskrift for Idræt, 1990:3, s. 77.
s. 62 Mariann Brandt, Jan Graulund, Dorthe Wendt: Socialdemokratisk agitation & propaganda i mellem-krigstiden, 1979, s. 16.
s. 64 Københavns Bymuseum.
s. 65 Vendsyssel historiske Museum. Foto: P. Olsen.
s. 67 Sports Foto ApS.
s. 68 K. H. Baumgartner: Physiognomice Pathologica. Kranken Physionomik, tavle 13: Kackexie der Onanisten. Stuttgart, 1842. Danmarks Natur- og lægeviden-skabelige Bibliotek.
s. 69 Emma Gad (red.): Vort hjem. 1903, bd. II, fig. 7, s. 47. Det kongelige Bibliotek.
s. 70 I. P. Müller: Mit System. Kbh. 1905, 5. Opl., s. 63. Det kongelige Bibliotek.
s. 72 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 73 Dansk Sundhedstidende, nr. 8, 1902, s. 126. Det kongelige Bibliotek.
s. 75 Nutana a/s.
s. 79 Ludvig Holbergs Comoedier, udg. af Hans Brix med Hans Tegners Illustrationer, 1922, I, s. 129. Det kongelige Bibliotek.
s. 82 Wilhelm Marstrand: Ludvig Holberg i Rom. Tegning. Sorø Akademis Bibliotek. Foto: Britt Hergaard.
s. 84 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 86 Danske Theater-Costumer, tegnede og udgivne af Christian Bruun. Kiøbenhavn, 1826. Det kongelige Bibliotek.
s. 92 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 95 Vilhelm Rosenstand: Forfatteren P. A. Heiberg, der tager afsked med Rahbek og dennes hustru uden for Frederiksberg Slot. 1867. 44,8×36,1 cm. Kat. nr. 512, Den Hirschprungske Samling. Foto: Hans Petersen.
s. 97 Håndskriftafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 99 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 102 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 103 Københavns Bymuseum.
s. 105 Det kongelige Bibliotek.
s. 107 Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.
s. 108 Det kongelige Bibliotek.
s. 110 Folketinget.
s. 112 Det kongelige Bibliotek.
s. 113 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.
s. 115 Rigsarkivet. Foto: Tage Ludvigsen.
s. 121 C. W. Eckersberg: Ved et vindue i kunstnerens atelier. Laveret tegning. 27,3×23 cm. Td 601,9, Den kongelige

Kobberstiksamling. Foto: Hans Petersen.

s. 123 Mathilde Fibiger. Daguerrotypi 1853. Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.

s. 124 Kvindernes 25 års studenterjubilæum. Tegning i Blæksprutten 1902. Det kongelige Bibliotek.

s. 125 Elisabeth Jerichau Baumann: Havfruen. 1873. Olie på lærred. 96×126 cm. I. N. 894/Kat. 1125, Ny Carlsberg Glyptotek. Foto: Ole Haupt.

s. 127 Wenzel Tornøe: Sypige. Pinsemorgen. 1882. Olie på lærred. 40,5×36,5 cm. Randers Kunstmuseum. Foto: Finn Larsen.

s. 128 Danske kvinders Fotoarkiv.

s. 129 Korsetreklame fra Duzaine-Hansens magasin. Nationalmuseet. Foto: Niels Elswing.
En dansk reformdragt. Ill. i J. Frisch: Om Sundheden og Kvindedragten, fig. 1, 1887. Det kongelige Bibliotek.

s. 130 Marie Luplau: Fra kvindevalgretskampens tid. 1907-14. Olie på lærred. Folketinget.

s. 133 Emblem fra Den internationale Kvinde-Valgrets Alliances møde i København 1906. Charlotte Norrie, arkivnr. 6056, pk. 10. Rigsarkivet. Foto: Tage Ludvigsen.

s. 135 Klods-Hans, 21. marts 1909. Det kongelige Bibliotek.

s. 136 Kvinder i optog til Amalienborg Slotsplads grundlovsdagen 1915. Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.

s. 140 Jens Kraft: Forelæsninger over Statik og Hydromekanik med Maskinvæsenets Theorier som den Anden Del af Forelæsningerne over Mekanikken. Sorø 1764. Det kongelige Bibliotek.

s. 143 Artilleribog 1770'erne. Søetaten. Bd. Nr. 401. Rigsarkivet.

s. 145 G. F. Ursin: Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere, bd. 3. 1839. Det kongelige Bibliotek.

s. 148 Teknikkens vidundere i fartens tidsalder. Edgar B. Schieldrop. Dansk udg., 1953. Det kongelige Bibliotek.

s. 150 Illustreret Videnskab, nr. 5, maj 1985.

s. 154 C. W. Eckersberg: Rygvendte figurer ved en Seinekaj. Paris 1812. Laveret tegning. Td 581,5, Den kongelige Kobberstiksamling. Foto: Hans Petersen.

s. 155 Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.

s. 157 Crystal Palace, midterskibet. Jury Reports. London 1852. Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek.

s. 159 Rejsen om bord på »Hekla«. Illustreret Tidende, 1862.

s. 160 Den Nordiske Industri,-Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888. Tysksproget udstillingsplakat af Valdemar Jensen. Det danske Kunstindustrimuseum. Foto: Ole Woldbye.

s. 162 Amagerstue. Fra: C. Nyrop: Fra den Kunstindustrielle Udstilling. Erindringsblade. 1879. Det kongelige Bibliotek.

s. 163 Firmaet Collins reklame i Exposition Internationale Catalogue General d'Electricite. Paris 1881. Katalog i militære rejseberetninger XV. Kaptajn V. Edsberg. Paris 1881. Rigsarkivet.

s. 165 Trækfuglen. Organ for Foreningen for berejste Haandværkere i Kjøbenhavn og de skandinaviske Foreninger i Udlandet, 1889. Det kongelige Bibliotek.

s. 166 Forsiden af Henriette Søkjer: Dekorative Tegneøvelser for Skolen og Hjemmet. 1890. Det kongelige Bibliotek.

s. 167 C. J. N. Nieüvenhuis beretning. Militære rejseberetninger 1900 XXVI. Rigsarkivet.

s. 169 Galvanisør og lakerer Peter C. Schou, København. Rejseberetninger. 1888. Det Reiersenske Fond. Rigsarkivet.

s. 174 E. Wiinblad og Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis historie 1871 til 1921, 1921. Det kongelige Bibliotek.

s. 176 Erik Henningsen: Morgen i Adressekontorets Gaard. Maleri 1881, 48,5×35,5 cm. Privateje. Fotografi, Kunstakademiets Bibliotek.

s. 177 Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

s. 179 Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

s. 181 Klingen, 1920, nr. 9. Det kongelige Bibliotek.

s. 183 Aandehullet, 1933, nr. 3. Det kongelige Bibliotek.

s. 184 Forside til Kulturkampen, 1936 nr. 2. Det kongelige Bibliotek.

s. 186 Polfoto. Foto: Ebbe Andersen.

s. 187 Polfoto. Foto: Jens Dresling.

Personregister

Allen, C. F. 114
Adolf, Hans, Hertug af Plön 26
Andersen, Hans Christian 10, 89, 98, 124, 125, 165
Aschengreen, Erik 85

Bache, Otto 159, 160
Baden, G. L. 109
Badge, Robert 22
Baggesen, Jens 82, 83, 84, 98
Bajer, Frederik 126, 130
Bajer, Mathilde 126, 130, 132
Ballin, Mogens 93
Bang, Herman 96, 97, 98
Bang, Nina 137
Basedow, Johann Bernhard 55
Baumann, Elisabeth Jerichau 124, 125
Beckmann, Johann 141
Beethoven, Ludwig van 87
Behrend, Jacob 109
Bendix, Hans 183, 185
Bernstorff, J.H.E. 34
Bie, Jacob Christian 36, 37, 40, 41
Bjørnson, Bjørnstjerne 92
Blixen, Karen 94
Boileau, Nicolas 83
Borch, Albert 106
Bording, Anders 22
Borup, Rebecca 36, 37
Bournonville, August 82, 84, 85, 86, 87
Brandes, Georg 82, 84, 87, 88, 93, 96, 126
Brandes, Heinrich Wilhelm 44
Brandt, Enevold 44, 45
Brix, Harald 175
Bruun, Christian 86
Bruun, Malte Conrad 96, 104
Bødtcher, Ludvig 89

Callisen, Henrich 55, 67
Caroline Mathilde, dronning 43, 44, 83, 84,
Cavling, Henrik 169
Christensen, Balthazar 117
Christensen, Marie 179
Christian 4. 12, 13, 15, 16, 18, 161
Christian 5. 15-32
Christian 7. 34-50
Christian 8. 117
Christian, prins (5.) 17, 18
Cicero 80
Clausen, H. N. 114, 115, 116, 117
Claussen, Sophus 89, 91, 96, 97, 98
Colt, Samuel 139
Cour, Poul la 147, 149
Crone, Vilhelm 174

Daguerre 144
Damgaard, Holger 64
Danstrup, John 66
Darwin, Charles 92
David, C. N. 111, 112, 153
David, Jacque-Louis 153
Diderichsen, Helene 127
Diderot, Denis 141
Didrichsen, D. 142
Dingler, Johann Gottfried 143
Drewsen, J. C. 110, 117
Dreyer, Carl Th. 98, 99
Dræbye, Frants 101
Dyssel, Johan Arndt 145

Eckersberg, C. W. 121, 153, 154
Eco, Umberto 151
Edison 166
Edsberg, V. 167
Eiffel, Alexandre-Gustave 139
Engelhart, Cathinca 127
Ernst, R. N. 63
Ewald, Johannes 47, 81

Fibiger, Mathilde 119, 123, 132, 137
Fichte, Johann Gottlieb 83
Finsen, Niels 58
Flaubert, Gustave 92
Flinch, Andreas 113
Frederik 2. 17
Frederik 3. 13, 15, 20, 22
Frederik 5. 38
Frederik 6. 106, 107
Frederik, hertug 15
Frederik, prins (6.) 55, 57
Frisch, F. 133
From, Henry 65

Gad, Emma 69
Gade, Niels W 82, 84, 87, 98, 161
Gardel, Pierre 87
Geleff, Poul 175
Goegg, Maria 126
Goethe, Johann Wolfgang 83
Goldschmidt, Meïr Aron 89, 91, 122
Gottsched, J.C. 35
Griffenfeld, Peder 22, 24, 26, 28
Grisone, Frederico 17
Gyllenstierne, Johan 28

Hage, Johannes 112
Hahn, overjægermester 22
Hammerich, Poul 152
Hamre, Kari 95
Hansen, C. B. 161
Hansen, Eva Hemmer 119
Hansen, Gunnar "Nu" 65, 66
Hansen, R. Malling 162
Hansen, Theophilus 168
Hartmann, J. P. E. 87
Haxthausen, Anton Wolf v. 31
Hazelius, Artur 162, 165
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 88, 112
Heiberg, Johan Ludvig 88, 119
Heiberg, P. A. 95, 97, 104, 106, 109
Henningsen, Erik 176
Henningsen, Poul 59, 151, 183, 185
Herder, Johann Gottfried 83
Hertsch, Christian 11
Hindhede, Mikkel 58, 68, 69, 71
Hjorth, Søren 158
Hoff, Ove 151

Holberg, Ludvig 78, 80-83, 85, 98
Holm, Hans 104
Holst, Helge 147, 149, 150
Honnecourt, Villard de 141
Horats 80
Hude, Anna 131
Hugo, Victor-Marie 92
Hume, David 34
Hummel, C. G. 146, 159
Høegh-Gulberg, Ove 46, 47
Højholt, Per 90, 91

Ibsen, Henrik 92

Jacobsen, Carl 169
Jacobsen, Jens Peter 93
Jacobsen, Lis 131
Jensen, Johannes V. 94, 98. 146, 170, 171
Jerichau, J. A. 125
Johansen, Svend 181
Juel, Jens 56
Juvenal 80
Jørgen, prins 31
Jørgensen, Johannes 91-93, 98

Karl 11., 29
Karmarsch, Karl 145
Kellermann, Bernhard 147
Kellogg, John 76
Kemf, pastor 59
Kierkegaard, Søren 91
Klein, Vilhelm 132
Klopstock, Friderich Gottlieb 83
Kneipp, doktor 95
Koch, Bodil 185
Koës, G.D.F. 40
Korch, Morten 151
Kraft, Jens 140, 141
Krebs, Johanne 132
Kyhl, urmager 156

Lamoureux, Abraham-César 27, 32
Langballe, C. R. 161
Langebæk, Jacob 42
Larsen, Bertram 167
Larsen, L., tapetser 156
Lehmann, Orla 109, 113, 115, 117, 158, 161
Lemche, Gyrithe 136, 137
Leopold, kejser 17
Lindberg, Niels 185
Lindgren, Jonas, bogtrykker 36
Linnemann, Johan 169
Ludvig 14., 17-20
Lundbye, J. Th. 89
Luplau, Line 130, 132
Luplau, Maria 130
Lütken, O. D. 40
Luxdorph, Bolle Willum 41
Löhneysen, Georg Engelhardt von 17

Margrethe, af Spanien 17
Marstrand, Wilhelm 82, 89, 107
Martial 80
Mendelssohn, Felix 87
Mill, John Stuart 92, 126
Milton, John 35
Molesworth, Robert 31
Monrad, D. G. 114, 115, 117, 118
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat de 42, 112
Müller, I. P. 69, 70
Munch, Elna 135
Møller, Peter Ludvig 96

Nachtegall, V. F. 57, 61
Napoleon, Bonaparte 57
Nielsen, Carl 82, 84, 88, 89, 91, 93, 98,
Nielsen, Frederik 168
Nielsen, Harald 65
Nielsen, Holger 63
Nielsen, Nielsine 129, 130, 131
Nieüvenhuis, C. J. N. 167, 170
Nordbrandt, Henrik 90, 91
Nyerup, Rasmus 102-104, 106
Nyrop, Martin 160

Oehlenschläger, Adam 84, 85
Olsen, Albert 185
Olsen, Bernhard 162, 165
Ovid 80

Passer, Dirch 151
Petersen, Clemens 96
Petersen, Julius 69
Petronius 80
Pio, Louis 174, 175
Plenge, J. 153, 171
Plinius 80
Pluvinel, Antoine de 17
Pontoppidan, Erik 39
Pontoppidan, Henrik 89, 146
Pope, Alexander 83
Prahl, Niels 46

Rahbek, Kamma 95
Rahbek, Knud Lyhne 55, 95, 97, 101,102
Rambusch, Johanne 135
Rapheal, Clara (pseudonym) 120, 122
Rawert, Ole Jørgen 102, 144, 155, 171
Reventlow, Christian Ditlev 55
Reventlow, Johan Ludvig 55
Richter, J. C. 107
Rimestad, C. V. 159
Ritter, J. W. 154
Roed, Jørgen 110
Rosenhoff, Claudius 111, 116
Rosenstand, Vilhelm 97, 159, 160
Rothe, Caspar Peter 38-40
Rousseau, Jean 54, 55, 83
Rubow, Paul V. 95
Røg, Mikkel 80
Rørbye, Johannes 89

Sainte-Beuve, Charles-Augustin 88
Sault, Greven af 18
Saxtorph, Matthias 131
Schandorph, Sophus 93
Schiller, Friderich von 83
Schiøtz, Aksel 90
Schleisner, C. A. 103
Schmidt, Valdemar 165
Schou, Peter C. 169
Schouw, J. F. 114, 115
Schubert, Franz 87
Schumacher, Jens Reimert 41
Schumacher, Peder 21, 24
Schwartz, Athalia 123, 124
Seidelin, Klaus Henrik 104, 106
Sibylla, af Sachsen 18
Silvestre, Israël 18
Skram, Amalie 93
Smith, Adam 101
Sofie Amalie enkedronning 19
Spencer, Edmund 92
Staël, Madame de 83
Stangerup, Henrik 96
Stanley, C. F. 45
Stauning, Thorvald 178
Steen, Mary 170
Stephenson, Robert 145
Sterne, Laurence 82
Strindberg, August 92
Struensee, Johann Friedrich 34, 37, 43-46, 50
Suhm, P. F. 43, 45, 46, 49, 104
Svendsen, Andreas 141, 142
Søkjer, Henriette 166, 170
Sørensen, Christian 158
Sørensen, H. P. 185

Taine, Hippolyte 88
Thiele, Johan Rudolph 36, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 50

Thiess, Axel 135
Thomsen, censor 109, 112
Thorvaldsen, Bertel 89, 90, 98, 114
Thura, Christian 46, 49
Thurah, Laurids de 37
Tissot, A. 66, 67
Tode, Johan Clemens 55, 67
Tornø, Wenzel 127
Trier, Lars von 77
Trybe, E. 116
Tscherning, A. F. 109, 117
Turgenjev, Ivan 92

Ulrikke Eleonora, prinsesse 28
Ursin, Georg Frederik 144, 145

Wagner, Frederik 146
Vergil, Publius Vergilius Maro 80
Vestis den Yngre 87
Wilkens, J. F. C. E. 145
Willumsen, J. F. 89
Vinding, Povl 147
Volk, Johan 96
Wollstonecraft, Mary 120

Voltaire, Francois 34-50
Worm, Pauline 123, 124
Worsaae, J. J. A. 165

Zahle, Natalie 124
Zola, Émile 92
Zorzoli, G. B. 151

Ørsted, H. C. 114, 115, 116, 154, 156, 158, 171

I SAMARBEJDE MED KØBENHAVN 96
EUROPÆISK KULTURBY